

NASIR PURPIRAR

ON İKİ ƏSR SÜKUT

(İran tarixinin təməli barədə düşüncələr)

Birinci kitab:

Həxamənşilərin ( h m nil rin) zühuru

 evir n: Güntay Cavanşir

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
Nəşriyyatı -2002

Azərbaycan tarixçiliyində, tarix şüurunda, tarixə yanaşma tərzində devrim və dönüş yaradacağına inandığım bu kitabın tərcüməsini «Bu vətən mənə əmanətdir, gələcək mənim iradəmə tabedir» düşüncəsi və inancı ilə yaşayan, Azərbaycan Türklüyünün yüksəlişini və modern anlamda millət olmasını hədəf alan, təfəkkürünü bütün bilgilərə açıq tutan, daima intellektual kultürünü gəlişdirən, milli hədəflərimizi fərdi kimliyi və vicdanı ilə eyniləşdirən idealist Azərbaycan-Türk gəncliyinə ithaf edirəm.

Güntay Cavanşir

İçindəkilər

Fenomena tarix metodologiyası
(Kitab barədə)
Müqəddimə
Dəraməd
Tarix yerdən cücərir
Fəth edilməsi qeyri-mümkün olan coğrafiya
(Tarixsiz coğrafiya)
Tarazlı coğrafiya
(qalxınma və bolluq coğrafiyası)
Nataraz coğrafiya
(xaos coğrafiyası)
Vahələr coğrafiyası
(durğunluq coğrafiyası)
Ön söz
Ölkə axtarışında
Kimlik axtarışında
Yəhudilərin qurtuluş planları
Bizim ölkəmizdə təbii idarəçilik hakim deyildir
(Müsahibə)

Fenomenal tarix metodologiyası (Kitab barədə)

Oxucuların mütləsinə təqdim olunan bu kitab Orta Şərqi, xüsusən bu gün İran adlanan ölkənin tarixinin təməli barədə dərin, dəqiq və ciddi araşdırmalardan ibarətdir. Fars şovinistlərinin uydurduqları saxta tarix nəzəriyyələri bu kitabın müəllifi tərəfindən ifşa və elmi surətdə rədd edilməkdədir. İlk dəfə olaraq bölgəmizin tarixinə işıq tutan bu əsər, tarixi sənədlərin **Herodotlar, Qrişmənlər** tərəfindən məqsədli şəkildə necə saxtalaşdırıldığı barədə həqiqətən, ağılasığmaz və heyrətamiz bilgiler verməkdədir.

Orta Şərqi mədəniyyəti ilə heç bir bağlantısı olmayan, bölgə mədəniyyətinin təməllənməsində heç bir əqli qatqısı bulunmayan və yalnız XIX əsrdən etibarən Həxamənşilər (Əhəmənilər) olaraq tələffüz edilməyə başlanan gəlmə və vəhşi bir qövmin bölgə qövmlərinə və mədəniyyətinə divan tutmaları ilə bağlı hərtərəfli məlumatlar qələmə alınmışdır. Bu vəhşi Slavyan qövmü Rusiyanın Orta Steplerindən Yəhudilərin əqli-maddi himayəsi və müəyyən etdikləri strateji və taktiki planlar əsasında Babil, Midiyanı və bölgənin digər güclü imperatorluqlarını və dövlətlərini devirən bu qövm imperatorluq səviyyəsinə qədər yüksəlir. Həxamənşilərin iqtidara yüksəlmələrinin arxasındakı Yəhudi marağı və müdaxiləsi aydın şəkildə üzə çıxır. Möhkəm tarixi dəlillərə əsaslanaraq müəllif sübut edir ki, Daryuşun (Daranın) iqtidara gəlişindən Iskəndərin zühuruna qədər Həxamənşilər sarayını açıq-aşkar Yəhudilərin rəhbərləri və peyğəmbərləri idarə etmişdir. Həxamənşilərin neçə min illərin məhsulu olan yerli mədəniyyətlərini məhv etmə təlaşları imperator olduqlarından sonra başlar. Həxamənşilərin qəzəbinə tuş olmuş yerli millətlərin milli istiqlalı uğrundakı mücadilələri barədə geniş bilgiler verilməkdədir.

Mahiyyəti bu kitabda aydınlanan səbəblər üzündən bu və digər tarixi bilgiler və gerçəkliklər ya gizli saxlanılmış ya da qəsdən, sapdırılmışdır. **Sir pərdəsi aralanır, tarixin qaranlıqlarına işıq tutulur** və ilk dəfə olaraq **Nasir Purpirar** tərəfindən həqiqətlər açıq-aydın göstərilir, görünür.

1200 il davam edən bu yerli olmayan əcnəbilərin iqtidarı İslamiyyətin zühuru ilə yıxılır, dəf edilir, devrilir. Bu 1200 il davam edən vəhşilik tam bir sükut içərisində keçmiş və bu uzun sürən zaman müddətində onlar bəşər tarixi üçün, nəinki heç bir mədəni hadisə miras buraxmamışlar, həm də bəşər tarixinin beşiyi sayılan Orta Şərqdə və İkiçayarasında mənəvi, əxlaqi, siyasi təxribat törətmiş və **despotizmi** bölgə və dünya tarixinə ərməğan etmişlər!

Lakin bütün bu tarixi gerçəkliklərə rəğmən, Fars şovinist tarixçiləri və onların xarici ölkələrdəki fikir müttəfiqləri mədəniyyətin Həxamənşilərdən (Əhəmənilərdən) başladığını iddia edirlər.

Bu kitab isə Həxamənşiləri (Əhəməniləri), Şumerlərdən başlayıb Koroşun (Kirin) imperatorluğa yüksəldiyi və ya yüksəltildiyi ana qədər inkişaf edən mədəniyyətin qatilləri kimi tanıdır və öz iddialarını da möhkəm dəlillərlə isbat edir. Bu kitab, tarixi saxtalaşdıran (müəllifin də tam yerində təsbit etdiyi üzrə) «tarix satqınları» üçün bir cavabdır. Bu gün Fars şovinist tarixçiləri bu kitaba dair yazdıqları bir neçə tənqidi dəyərləndirməni oxumuşdur və o dəyərləndirmələr də Azərbaycan Türkcəsinə tərcümə edilməkdədir. Hər kəs heyrət və heyranlıq içindədir. Tarix məhkəməyə verilmişdir. Tarix, elmin, məntiqin, ağılın, zəkanın və doğruluğun məhkəməsinə verilmiş və yalanlar üzə çıxmaqda və yalançılar ifşa edilməkdədir. Saxta Fars tarix nəzəriyələrini çürüdən bu kitab həm də əsarətdə yaşayan və azadlıq mücadiləsi aparan millətlərin qurtuluş kitabıdır. Bu gün İran adlanan ölkə böyük bir dəyişim sancısını yaşamaqdadır. Bu kitab da «İran» tarixinin təməlini sökmüş, daha doğrusu təmizliyini isbat etmişdir.

Kitabda, eləcə də ilk dəfə olaraq **İbni-Xəldunun «Coğrafi tarix»** nəzəriyyəsi daha da inkişaf etmiş biçimdə bütün dünya iqlimlərinə örnəklərlə tətbiq və elmi surətdə təsdiq edilmişdir.

GüneyAzərbaycanda milli oyanışın istiqamətini, bölgə tarixinin mahiyyətini bilmək istəyən hər bir azərbaycanlı bu kitabı oxumalıdır. Kitabın önəmi barədə bir gerçəkliyi söyləməklə yetinirəm.

Bu tarixi əsər GüneyAzərbaycanda öncül aydınlar və sadə xalq tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur!

Tərcüməçi müəllifin bəzi sözlər üzərinə apdığı etimoloji təhlilləri nəzərə alaraq, tərcümədə Rus dili tələffüzündən çox az yararlanmış və daha çox bölgə dillərinin və əski Elam, Babil, Şumer dillərinin tələffüzünə üstünlük vermişdir. Bu, zahirən, kitabın müəllifi üçün problem yarada bilər, lakin kitabın dərinliklərinə baxdıqca tərcüməçinin haqlı olduğunu görə bilərsiniz.

Bu önəmli tarixi əsəri müəllifə baxarkən, həm də «İran»da Fars şovinistləri tərəfindən yazılmış olan bir sürü qaynaqlarla tanış olacaqsınız. Bu da çox əhəmiyyətlidir. Çünki Azərbaycan respublikasında Əhməd Kəsrəvidən başqa ayrı bir tarixçi tanınmamaqdadır. İstər Pəhləvi sülaləsi dönmündə, istər indiki «İslam» rejimi dönmündə olsun, Farsların digər millətləri əridib və monolit Fars milləti yaratmaq məqsədi ilə mövcud etdikləri saxta tarix şüuru, yalançı tarixi kimlik məsələsi ifşa edilir. Şovinist tarix məfiiyalarının tarixi necə saxtalaşdırmaları barədə təfərrüatı və hər tərəfli bilgi verilməkdədir.

Nasir Purpirarın «On iki əsr sükut» adlı tarixi əsərinin Azərbaycanın tarix elmində fenomen bir hadisəyə çevrilməsinə inancımız tamdır.

Tərcüməçi

Müqəddimə

Bu gün dünyaya əyan olmuşdur ki, dövrlərin törətdikləri maneələrə baxmayaraq, «İran»^{*} cəmiyyəti tərəqqi və müstəqillik yolu ilə irəliləməkdədir. Məlum olur ki, azad, milli və rəsmi birlik dışında uğurlu bir gələcək mümkün və müyəssər olmayacaqdır. Bu qələm, illər boyu İran tarixinin təməli barədə zehmində barındırdıqlarını kağız üzərinə gətirməyi öz rəsələri və missionu hesab edir.

Bu araşdırma «İran» tarixini Pars və Parslar tarixindən ibarət saymır. Bu bölgədə yaşayan qövlərin əski həyatları «İran» milli kimliyinin əsası və başlanğıcı kimi nəzərə alınmış və bununla da milli birliyin əldə edilməsi üçün zəmin yaratmağa çalışılmışdır. (Bu, geri qalmış şahənşahlıq üsul idarəsini təsis edən istilaçı Quzey qövlələrinin tarixi deyildir).

Tarixi araşdırmalardan ibarət olan bu məcmuə 4 cildə aşağıdakı ünvanlarla sona varacaq, oxucuların mütaliəsinə sunulacaqdır:

Birinci kitab: On iki əsr sükut, Həxaməşilərin (əhəmənilərin) zühuru;

İkinci kitab: Keçmişə bir körpü, İslamın zühuru;

Üçüncü kitab: Milli kimliyin biçimlənməsi uğrunda çalışmaları, Səfəvilərin zühuru;

Dördüncü kitab: Dağınıqlığın sonu, xalqın zühuru.

Sonrakı üç kitabın da tarixə baxışı, bu kitabda olduğu kimi, yaygın tarix yazarlıq metodu ilə uyuşmayan, fərqli və özünəməxsusdur.

Mənim düşüncəmə görə son iki-üç onilliklərin tədqiqatını istisna etməklə, başqalarının bizim tariximiz haqqındaki tədqiqatları yanlış «Aripərəstlik» inancı əsasında Həxaməşiləri başlanğıc sayma

---

^{*} Müəllif **İran** sözünün qeyri-tarixi və mifik bir ad olduğunu iddia edir və tərcüməçilərin də yanlış və saxta olaraq «Pers» sözünü «**İran!**» olaraq tərcümə etdiklərini söyləyir. Bu gerçəyi nəzərə alaraq biz də İran sözünü dırnaq içində verəcəyik. *Tərcüməçi.*

təbliğatına həsr olunmuşdur. Sayları çox olmayan öz tarixçilərimizin «Iran» tarixinin təməli barədə ciddi araşdırmaları olmamışdır.

Bəzi öz «araşdırmaçı»larımız isə elə araşdırmaçılıq metodu ilə tarixə yanaşmışlar ki, Təxti-Cəmişdi dünyanın mərkəzi sayan hay-küy süfrəsinin yeminə çevrilmişlər. Bu kitabın heç bir bölümü «pan»çılıqla uğraşan kimsələrin təsəvvürlərinə arxa olmamış və ola da bilməz. Çünki «pantürkistlər», «paniranistlər», «pankürdistlər», «panərəbistlər» və digər panlar tərəqqiyə doğru bir prosesdə, milli və hətta uluslararası planda yalnız anarxiyaya səbəb olmuşlar. Səltənəttəblər (şahsevən və ya şahpərəstlər), epik duyğuları sevən milliyətçilər və Koroş* (Kir) imperatorluğunun çörəyini yeyən tarixçilər bu kitabı lənətləyəcəklər. Çörəyinin kəsilməsindən, varlığının təhlükəyə girməsindən inanclarını sayqı ilə oxuyur, qövğa və hay-küy kiməsə olumlu nəticə verə bilməz. Həxamənşilərin meydana çıxışlarından öncəki bəzi mətləblər, xüsusən onların maddi əsərləri və rəvayətləri müxtəlif yerlərdə təkrar edilmişdir.

Bu arada Dr. Mehیار Xəlili və Xəşayar Bəhəriyyə cənablarına çətin bulunan qaynaqlarından istifadə etməm üçün izn verdiklərinə görə sonsuz təşəkkür edirəm, baxmayaraq ki, onlar bu kitabın hədəf və tapıntıları ilə müvafiq deyillər.

---

* Bir dəfə bu kitabın bölümlərindən Həxamənşilər üzərinə bir neçə kitab tərcümə və təlif etmiş məşhur bir adama söylədim. Bu adam dözə bilməyib, bir neçə adamın hüzurunda əsəbiləşərək bağırdı: bəsdir ağa, biz bu yolla çörək yeyir, pul qazanırıq!

Dəraməd

Tarix yerdən cücərir!

Hər bitginin özünəməxsus tarixi olduğu kimi, hər iqlimin də özünəməxsus tarixi vardır. Tarixçinin «**tarix nədir**» sualına cavab verə bilməsi üçün qarşısına çıxan ən böyük əngəl və maneələr, necə deyərlər, «tarixi sənəd»lərin həddindən artıq çox olmasıdır. Ölülərin cəsədləri və onlarla birgə basdırılan əşyalar, möhürlər, sikkələr, kitabələr, əski iş və həyat ləvazimatı, xətlər, allahlar, imperatorlar və qadınları, sərdarlar, xocalar, katiblər, sənətkarlıq və digər kiçik tarix qırım-qırtıları tarixçinin baxış üfüğünü örtmüş və onun bütün çalışmalarını dəqiq kəşfinə, oxunması qeyri-mümkün olan bir kitabənin oxunuşuna, bir möhürün sahibini bulmağa və bu kimi işlərə yönəlmişdir.

Tarixi hadisələri, kəşf edilməmiş tarix örnəkləri üzərinə tətbiq eləmək tarixçinin ömrünü hədəf etməklə bərabər, həm də onun yolunu azmasına səbəb olur. Uzun zamandır ki, yanlış araşdırma metodu tarixçini tarixin hissələrini toplamağa sövq etmiş və onu tarix əvəzinə arxeologiyani öyrənməyə, qarmaqarışlıq xətləri oxumağa və tarix öncəsi bütün dinlər, inanclar, əsatirlər, totemlər, ənənələr üzrə mütəxəssis olmağa məcbur etmiş, tarixi, dünyanın müxtəlif guşələrindən dəfn olunan ölümlərin yatma cəhətinə görə tətbiq etmə zorunda buraxmışdır.

Tarixçinin işi ölünün kasalarını, silahlarını, atlarını saymaqdan, böyük bir hərəmsərə sarayındakı hakimin sələf və xələflərini bilməkdən və çətin dilçilik elmilə uğraşmaqdan ibarət olmuşdur.

Hər hansı bir tarixi hadisənin dəqiq gününü və saatını yadda saxlama, burunları, tacları, saqqalları, papaq və qaşların düyünlərini tətbiq etmə, sikkələrin və möhürlərin (külçələrin) müxtəlif dövrənlər və şəxslərlə əlaqələrini və bağlantılarını qırma, bir parça saxsının əsl və nəşəbilə, yaradılışı ilə uğraşma, bütün Misir, Mayai, Yunan, Hind, Çin, Babil təqvimlərini əzbərləmə, müxtəlif torpaq suvarma sistemlərini öyrənmə, qövsi, daşyonma dəzgahları kimi, çeşidli

memarlıq şivələrini və böyük salonların seramik və nəqqaşilərini tanıma, on min il öncədən var olan musiqi alətlərinin adlarını bilmə, hər dövrün sənətini bir mütəxəssis səviyyəsində anlama, iqtisadçı olma, siyasi partiləri tanıma, hər cür izmləri şərh etməyi başarma və digər kiçik tarix alətlərinin kəmiyyət və keyfiyyətini bilmə, sanki, tarixçinin yeganə işidir. Bu üzdən də elə seçgin tarixçilər peyda olmuşlar ki, «**tarix nədir**» sualına cavab verə bilmədiklərinə baxmayaraq, soru soranı tarix muzeylərində gəzdirib azdırmaqda ustadırlar.

«Momsen və Ranke zamanından başlayaraq, tarixçilər bütün güclərini xam malları «toplamağa» sərf etmiş və bu malları «düzəltmə» və ya «yarı düzəltmə» formasında «əməldə gerçəkləşdirmə» təlaşları onları iş bölümünə götürmüş və nəticədə cildlərlə saxta tarix məcmuələri Kembric Universiteti tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu məcmuələr bizim toplumumuzun təşkilatçılıq qüdrətindən, fənni mahirliyindən, görmə bilgisindən və çalışqanlığından bir yadigardır və körpülər, tunellər, barajlar, gəmilər, göydələn binalar kimi heyratəmiz bir hadisədir. Bu tarix nəzəriyyələrinin yaradıcı və düzənləyiciləri Qərbin məşhur mühəndisləri arasında yer almaqdadırlar. Sənayeləşmə nizamı, tarixi düşüncə sahəsinə hücum edərək, böyük cəngavərlərə əməl meydanını açmış, heyratəmiz uğur mükafatı tədarük görmüşdür.

Bütün bunlara baxmayaraq, qərəzsiz müşahidəçinin zehində şəkk və şübhələr baş qaldırır ki, əcəba, bu zəfər, ümumiyyətlə bir sahə üzrə mahir olmaq və bu yolla müvəffəqiyyətə inanmaq hallusinasiya və yanlış müqayisə deyilmi?»¹

Bu, necə deyərlər «tarixi sənədlər» ən yaxşı halda belə, kiminsə və ya hansısa qrupun və şəraitin fikir və fəaliyyət sahəsini izah etməkdir. Onun dəqiq kəşfi belə, tarix sirlərinin çözülməsi anlamında deyildir, sadəcə «tarixçi»yə bir tarixi hadisəni adətən yanlış sənədlər üzrə bütün cüziyyət və incəlikləri ilə nəql etməyə şərait yaradır. Fəqət, bu müvəffəqiyyətlər məcmuəsi qətiyyənlə «tarix nədir» sualının cavabını kəşf etmək üçün yetərli deyildir. Çünki,

---

¹ Arnold Toynb. Tarix araşdırmaları. I cild. S.4.

tarixin hisçsəciklərini şərhl etmək, tarixin özünü izah etmək anlamında deyildir. Məsələn, Hitlerin və ya Çerçilin nitqləri İkinci Dünya savaşıının sənədləri sayılır, ancaq bu savaşıın tarixini onların nitqlərinin məzmunu ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki savaşı rəvayəti yalnız iki mühüm savaşı faktorunu təsəvvür etməklə istər-istəməz öz-özünə etibarsızlaşır.

Bu tarixi sənədlərin etibarsızlaşması bəlli olduğu üzrə əski Misir sülalələrinə, İkiçayarası (Beynəlnəhreyn), Çin, İran, Yunan, Roma və ərəblərə qədər uzanmaqdadır. Eləcə də bu gün Yaponiyadan Kanadaya qədər; bütün dövlətlərin yetkililəri ölkələri ilə ilgili dilə gətirdikləri, kağız üstündə təcəssüm etdikləri və yaratmaq istədikləri «doğru» tarix anlayışı, Bisütun dağlarındakı Daryuşun (Daranın) kitabələri kimi etibarsız və saxtadır.

«Heç bir sənəd onun müəllifinin düşüncələrindən daha artıq bir şey ifadə edə bilməz. Müəllifin təsəvvürləri ya tarixdə olmuşdur və ya olmalıdır. Sanki, onun fikirlərini başqaları öncədən fikirləşmək istəyirmişlərcəsinə bir tablo yaradılır. Tarixçinin bu rəmzlərin üzərində çalışıb, tarix açarını kəşf etmədikcə, bunların heç birisi bir mənə və məfhum kəsb etməz»¹.

Karın bu aydın ifadəsi başqa böyük bir problemi ortaya çıxarır. Çünki tarixçinin çalışmalarıının nəticəsi nə olursa olsun, onun təsəvvüründə və öncəki etibarsız sənədlərə dayanmaqdadır. Ən yaxın və açıq örnək olaraq, Dyakanovun Midiya tarixi barədə təfsir və təsəvvürünü, Xoncinin isə Dyakonovun bu təsəvvürlərinə etirazını göstərmək mümkündür.

Beləcə, tarix hansısa bir tarix heyranının xüsusi rəğbətində görə təfsir olunduğundan təsəvvürlərin, hay-küylərin silsiləvari batıl olması tarixçini bugünkü dərin boşluq və burulqanda qərql etmişdir.

Bu xaosun vüsəti o zaman anarxiya həddinə çatdı ki, sosioloji fikirlərin dostluğunu isbat etmək və siyasi hədəfləri gerçəkləşdirmək üçün tarixi qaynaq olaraq dəyərləndirməyə girişdilər.

Ivanov kimi Sovet tarixçiləri tarixin, xüsusən «Şərql tarixinin», özəlliklə də «İran tarixi»nin və daha kötüsü

---

¹ D.H.Kar. Tarix nədir. Tərcümə, Həsən Kamşad. S.22.

«çağdaş İran tarixi»nin başına bir oyun açmışlar ki, hər bir ağıllı və dərin düşüncəli oxucuda tarixçiyə qarşı bezginlik və nifrət yaranır. Onların təsəvvür etdikləri üzrə bütün dünyada on min il öncədən insanlar elə yaşamalı imişlər ki, onların marksist tarix nəzəriyyəti təsdiq olunsun və bununla da icbari iş ordularına və qanlı hesablaşma teorilərinə utanmadan «tarixi zərurət» adı versinlər.

«Başlanğıcdan böyük feodallara arxalanan Çingizxan fütuhata girişdi. Heyvanlar üçün yeni otarılacaq yerlər əldə etmək fütuhatin digər dinamiklərindən idi. Bu isə böyük heyvan sürülərinə malik olan, maldarlıqla imrari maaş edən, həyatı ehtiyacları sağlayan köçərilər üçün çox önəmli idi».¹

«Tarixi materializm» tezisində fikri təslimiyyət və məğlubiyyət bu böyük tədqiqatçını məcbur etmişdir ki, feodalizmi Quzeyin köçəri qəbilələrinin də həyatına tətbiq etsin. Baxmayaraq ki, müəllif həmin kitabında moğulların əkinçiliyə olan etinasızlığını isbat etməyə çalışır. **Universitetlərin qənim kəsildiyi, ali təhsilli «tarixçilərin» təşkil etdikləri kilsə sayığı «inkvizasiya» ortamında hansısa bir tarixçinin tarix üçün faydalı bir iş görə bilməsi gözlənilmir.**

«Orban: İngilis tarixçilərinin inadkarlığı şairlərin, yazarların və alimlərin həsəd və şübhələrini əngəlləmişdir. Bu yarışda başqalarının çalışmalarından rahatsız olan ingilis tarixçi sadəcə topun arxasınca qaçmır, həm də rəqibin ayaqlarını öz zərbəsinə hədəfə alır. Nəinki, qarşı tərəfin metod və tapıntılarını şübhə altına alır, həm də onun səlahiyyəti barədə şəkk edir və çalışır ki, onun şəxsi araşdırmalarını kökündən etibarsız sayır. Bu kinin səbəbi ideoloji ünsür də ola bilər. Çünki tarix elm və hekayədən daha çox cansız xeyallardan ibarətdir.

Toynbi: Savaşdan sonrakı ingilis tarixçilər nəslə «mütəxəssis» olmağa ciddi olaraq inanırlar. Cüman edirlər ki, görəvləri adi insanlara deyil, təxəssüs əhli üçün risalələr yazmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda bu təxəssüsçülüyə israr etməklə insanların onlardan

---

¹ Petruşevski. Moğul dönəmi İranda əkinçilik və torpaq münasibətləri (Keşavərzi və monasebətə ərzi dər Irane əhdə Moğul). S.50.

ölgələşməsinin və uzaqlaşmasının fərqudədirlər. Tarixçilər durumlarını şərh etdikləri insanlardan bezgin olduqlarına baxmayaraq, bu kütlədən əl də çəkə bilmirlər. Çünki batinlərində bir hiss dolaşır ki, əgər sadəcə bir-birilərinə yazsalar o zaman izaha ehtiyac qalmaz. Amma bu «mütəxəssis tarixçi» məsələsinə gələk və görək nə zamandan modaya çevrilmişdir? Hər ehtimalla görə tarixçilik, tarix yazarıq universitetlərin inhisarına keçdikdən sonra «mütəxəssis tarixçi» anlayışı modaya çevrilmişdir. Çünki son zamanlara qədər İngiltərənin ən məşhur tarixçiləri olan şəxslər bu gün naşı adlanırlar. Məsələn, Veronika Vucvud nə var ki, universitetdə tədris etmir, onun kamil tarixçi alim olmasına şübhə ilə yanaşırlar. Bunlar boş söhbətdir.»¹

Bu gün «tarix» mütəxəssis tarixçilərin, arxeoloqların, dilçilərin, sənətşünasların rəngarəng alətləri ilə oluşturdurları burulğanda qorxunc məchulun dərinliyinə yuvarlanmaqdadır. Onlar müşahidəçilərə heç bir qavrayış fürsəti verməyərək, yorulmadan dillərin, qövmlərin, millətlərin, mədəniyyətlərin, supermənlərin, superqadınların ixtirasına və yaradılışına qalxır və gəmilərin, arabaların, atların, oxatanların, süngüçülərin və əsgərlərin rəqəmlərini müəyyən etməklə uğraşırlar ki, bütün bunların hamısı saysız tarixi əfsanələrin nəticəsidir və bütün yer kürəsində mövcud olan millətləri eyni səviyyədə tarixin bünyəsində ortaqlaşdırır. Çünki heç bir millət tarixçisiz və şərhçisiz tarixin hissələri olaraq qalmamışdır. Yetər ki, Quzey qütbün haşiyələrində bir at nalı tapsınlar, bütün o iqlimin örüşlərini at otlağı və o bölgənin əhalisini isə ta əskildən bənzərsiz at pərvərişçisi kimi tanımağa çalışacaqlar. Ancaq bu ali məqam professorların uydurduqları səfsətə və cəfəngiyyatlarla tarixin heç bir əlaqəsi yoxdur. İndiki tarixçilərin təlaşları klozeomdakı qladiatorların müxtəlif kinli və qəddarca savaşılarının səhnəsinə bənzətməkdədir. Çeşidli savaş alətləri vasitəsi ilə tarix nəzəriyyələri savaşından göstəri və nümayişlər sərgiləyirlər: biri top atır, digəri süngü ilə savaşır,

---

¹ Arnold Toynbi. Tarixçi və tarix, Tərcümə: Həsən Pirniya, Kamşad. S.51 və 52.

üçüncüsü xəncərlə, dördüncüsü qılıncla, beşinci güzrlə və bu ardıcılıq davam edir. Onların təxəssüslərinin nəticəsi qarşıdakı bir cəngavəri məğlub etməkdən, yerə sərməkdən ibarətdir. Məğlub qladyator savaşı alətlərindən mahiranə istifadə etmədiyi üçün yenildiyi kimi, məğlub tarixçi də «**tarix alətləri**»ndən doğru yararlanmadığı üçün başarısız olur, yenilir. Heç şübhəsiz ki, «**tarix nədirliyi**»ni «**tarixi əşya**»da aramaq, doğru yolun itirilməsinə səbəb olacaqdır. Uzun zamandır mütəxəssislər təqdirəlayiq bir vasvasılıqla «**tarix nədir**» sualına cavab bulmaq üçün, məsələn, neçə minillik bir mumiyanın yaxasından yapışıb, qopmurlar. Mumiyadan cavab gəlmədiyindən, onun büküldüyü parçaların rəsmlərindən cavab gözləyirlər. Sonra da dişlərini sayır, boyunbağsını, üzüklerini incələyir və nəhayət qalıqlarını laboratoriyaya göndərirlər ki, bəlkə kimyəvi analiz nəticəsində «tarix» barəsində bir şey kəşf etsinlər.

«Orban: Ümumiyyətlə, tarix araşdırmaları bir yardımlaşma zavodu şəklinə gəlmişdir. Örnəklər və metodlar müxtəlif elmlərdən; istər «dəqiq», istərsə də «ictimai» elmlərdən alınmaqdadır. Əlbəttə, sizin giley və şikayətləriniz bu biçim tarixdəndir. Əcəba, elə bir gün görür və təsəvvür edirsinizmi ki, bu araşdırmaçılar öz siçan dəliklərindən dışarıya sürünüb, oxucu üçün bezdirici olmayan daha geniş bir baxışla dünyaya baxsınlar?

Toynbi: Tarixi, ifratcasına fənniləşdirmək, tarixçiyə çox təxribat törədici, iflic edici təsir buraxır. Hansısa bir tarixçi öz fəaliyyət meydanını genişlətmək istədiyində, qorxur ki, daha dərin incəlikləri araşdırıb, gerçəklərlə ilgili həssas baxışı olanlar biləyindən yapışıb, ona xəbərdarlıq etsinlər. Birisinə ard-arda söyləniləndə ki, bu və ya digər mövzularda səhv eləyir, istər-istəməz adamın özünə güvəni zədələmə bilər. Bu işin xoşagəlməz nəticələrindən biri də odur ki, cəmiyyət mütəxəssislərə adətən sayqı ilə yanaşmır. Cəmiyyət elə bilir ki, bu mütəxəssislər onlara görə deyil, yalnız bir-birlərinə bir şeylər yazdıqları üzündən, onlara etina etmək lazım deyildir. Bu zaman isə xalqın sevdiyi yazarlar meydana çıxdıqda, mütəxəssislər tarixçilərin «haqlı» etiraz səsləri ucalır ki, onlar tarix üçün lazım olan gərəqli bilgilərdən yazırlar. Və davam edirlər ki, bizim qeyri-

mütəxəssis və avam kütləyə deyil, öncül beyinlərə ehtiyacımız vardır. Fransızlar bu baxımdan çox yaxşıdırlar, özlərinin də zarafatla söylədikləri kimi, adi insanlar üçün yazılmış əsərlər əksər hallarda Fransanın ən yaxşı və dəyərli təhqiq və tədqiq əsəri sayılır. Lakin fransızların da bu işlərini davam etmələrinə şübhəm var. Görünür odur ki, fransızlar da almanların, amerikalıların və ingilislərin yolu ilə getməyə başlamışlar»¹.

Əcəba tarix «**tarixin hissələri**» içində gizləndirmi? Əcəba, tarix Hülaku xanın Bağdada girmə tərzilə, Roma senatında Sezarın bədəninə endirilən zərbələrin sayı ilə, Iskəndərin oynaşının Təxti-Cəmişidi oda çəkilməsi ilə, Xəşayarşanın Afinaya hücumu və kəndlilərin Çindəki üsyanları ilə ilgilidirmi?

Əcəba, bunların hər birini minlərcə dəfə bəyan edib, minlərcə dəfə hər birinə çeşidli şərhlər yazmaq, tarixi tanımlayır, izah edirmi? Əcəba, tarixi, qəhrəmanlar, peyğəmbərlər, xalq kütləsi, cəngavərlər, filosoflar, kəndlilər, məscidlər, kilsələr və ya sənətkarlarını yaradır? Qətiyyənlər belə deyildir. Çünki bunların hamısı tarixdə iştirak etdikləri üçün «tarixi»dirlər və bütün bunların hamısı bir «**tarixi fəza**» olmadan çox asanlıqla tarix ərsəsindən dışlanıb, itib və məhv olurlar. Baxmayaraq ki, bunlar tarixçinin də işinə yararır. Çünki hər hansı bir kitabənin dəyərli və ya dəyərsizliyini kəşf etmək üçün öncə onu oxumaq lazımdır, amma bunlar özü özlüyündə tarix deyillər və «**tarix nədir**» sualına cavab verə bilmirlər. Deməli, «**tarix**» sənədlərdən, hissələrdən və parçalardan əvvəl yaradılır.

«**Tarix**» pərakəndə bir pazel (yəni müxtəlif parçalarını bir-birinə uyğunlaşdıraraq bütöv bir şeyi oluşturma, məsələn, bir arabani müxtəlif hissə və hissəciklərini bir-birinə bağlayaraq var etmək olar. Güntay.) deyildir ki, onun hissələrini arayıb quraşdırmaqla təmir edilsin. Tarix yaradılmış bir pazeldir ki, bu pazeldə hadisələr timsalı və prosesində müxtəlif hissələrə bölünür, elə bir pazel ki, insan, həyatını sürdürə bilməsi üçün öz məharətlərini və hiylələrini yaşadığı iqlimin şəraitinə uyğun təsvir etmişdir. Məsələn, kimsə söyləmişdir ki, insanın yer kürəsindəki

---

¹ Arnold Toynbi. Tarixçi və tarix, Tərcümə: Həsən Kamşad. S.68

zühurundan yazı xəttinin ixtirasına qədərki dönəmi «**tarix öncəsi**» adlandırmaq. Bu isə mənasız və dəyərsiz bir tərifdir. Çünki ən əski humindlərin, ən qədim alətlərin tapıldığı Afrika bu tərz tarix öncəsi anlayışla tərif edilə bilməz. Necə ki, müxtəlif alətlər yaradan bəzi Afrika toplumları yazı xətləri olmadığı üçün tarix dışı buraxılmışlar. Ancaq Misiri heroqlif xəttinə görə sinemav Ari bir tarixə daxil etmişik. Doğru tərif, istehsal imkanına və səviyyəsinə çatan hər qövm və milləti tarixə gətirmiş olur. **Bir saxsı kuzənin yaradıcısı tarixlə və həyat ehtiyacları ilə əlbəyaxadır və əgər düzəltdiyi kuzənin üzərinə bir xətt çəkir, bir təsvir həkk edirsə, bu yolla zehində barındırdığı məfhumla və özünəməxsus bir xətlə öz tarixi mövcudluğunu duyurmuşdur. Baxmayaraq ki, həmin xətt və məfhum bizim üçün anlaşılmazdır.** Həmin adamın tarixdə mövcudluğunu cəhalətimiz üzündən görə bilməməmiz ədalətsizlikdir.

Mənim düşüncəmə görə tarixin ən doğru izahı, tarixdən dışarıya çıxmaq, xaric olmaqdır. Bu gün bioarxeologiyada belə bir qayda yayğındır ki, ibtidai icma dövrünün həyat şərtlərini tanımaq üçün onu yenidən qurub və təcrübə edirlər. Əski metodlarla çaxmaq daşından alət düzəldirlər ta məlum olsun ki, bu iş necə və əski sənətkarın neçə zərbəsilə vücuda gəlmişdir. **Tarix nədirliyini** tanıma yolu da «girişdən» daxil olmaqdır. İbtidai icma quruluşu insan qruplarının yerində duraraq, müxtəlif coğrafi şəraitlərdə tarixə girib və təbii olaraq bəlli etməliyik ki, hər bir iqlim şərtləri hansı müdiriyyət metodunu mümkün etmiş, torpaqdan bəhrələnməni və həyatın davam və inkişafını necə müyəssər və gərəkli qılmışdır. Bu, yeganə mümkün olan müdiriyyəti, idarəçilik sistemini tanımaq, o qövmün və o şəraitin tarixinin təməlini və bünyəsini anlamağa imkan yaradacaqdır. Çünki ta əvvəllərdən insan müxtəlif coğrafi iqlimlərdə yaşamış və tarix müxtəlifliyi göstərmişdir ki, hər coğrafiyada insan yalnız o coğrafiyaya məxsus «tarix yaratmağa» qadirdir. Əgər bir tarix örnəyi bir coğrafiyaya tətbiq edilərsə, Tarix coğrafiyanın bətnindən doğur düşüncəsi təsdiq edilməklə bərabər mübhəm və anlaşılmaz «**tarix nədir**» sualına da cavab bulunacaqdır. Yəni hansısa bir tarix örnəyi bəlli bir coğrafiya ilə uyğunluq təşkil

etməzsə, o coğrafiya tərəfindən dəf ediləcəkdir. İstehsalı təşkilatlandıran, yeganə metod və mümkün müdiriyyəti izah edən, təbii həyatın sürdürülməsini hansısa təsəvvür edilən bir coğrafiyada şərh edən yeganə amil tarixdir. Torpaq ilkin və əsil istehsalın qaynağı və yatağı olduğu kimi, tarix də torpaqdan cücərir və hər bitki kimi, hər bir tarixin özünəməxsus coğrafiyası vardır.

Fəth edilməsi qeyri-mümkün olan coğrafiya (tarixsiz coğrafiya)

Özümüzdən belə bir sual sormalıyıq ki, nədən coğrafiyaları insan əli ilə ram edilməmiş Alyaska sakinləri, Amazonlar, Buşmenlər, Qrişmenlər, Hind yarımadası ormanlarının sakinləri, Indoneziya Azbetləri və ya digər coğrafi məkanlar tarixsizdirlər? Cavab belədir ki, bu şəraitlərdə ixtیارların və imkanların həddini insanın iradəsi deyil, təbiət müəyyən edir. Məsələn, Skimuların tarix təqvimlərinin yalnız üç yarpağı vardır: bir gün ovsuz, bir gün az ovla və bir gün də yaxşı ovla. Bu isə bir həftə, bir il, bir əsr, on min il uzunluğunda dərin bir zamanı ehtiva etsə belə, eyni təkrarlardan ibarətdir.

Amazonda və Afrikanın böyük bir qisminə vəhşi alaqaların böyüməsinin, həşəratın, mövsümi yağışların və saysız heyvanların sürüsünün qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Deməli, bu coğrafiyada da heç bir iradəlik forması istehsal imkanı yarada bilməz və tarix yaranmaz. Çünki, müxtəlif səbəblərə görə təbiətin ram edilməsi mümkün olmayan, istehsal üçün proqramların mövcud olmadığı coğrafiyalarda tarixin yaranması qeyri-mümkündür. Skimular örnəyi coğrafiyanın tarixə və tərəqqiyə göstərdiyi təsir baxımından ən yaxşı nümunədir. O coğrafiyada lazımi torpaq əldə edilmədiyindən və yer buz bağladığından, Skimularda saxsı yoxdur və olmamışdır. Onlar, ancaq buz parçaları ilə ev tikməyi başarırlar. Beləliklə, insanın tarixə girə bilməsi hər zaman coğrafiyanın verdiyi imkanın və iznin miqyası ilə bağlantılı olmuşdur. **Hələ də dünyada tarixsiz insan topluluqları mövcuddur və onların hamısı kontrolu qeyri-mümkün olan coğrafiyalarda bulunmaqdadırlar.** Deməli, mübahisəsiz də bəlli olur ki, tarixin əsil dinamikliyi coğrafiyanın bəhrələnmə üçün verdiyi imkanlar və hər coğrafiyanın bu bəhrələnmə miqyasına görə ortaya qoyduğu xüsusi müdiriyyət və örgütlənmə modelidir. **İdarəçilik, təşkilatlanma modeli və tarix coğrafiyanın bətnindən və özəlliklərindən doğar. Hər coğrafiyanın və haşiyələrinin idarəçiləri hər bir iqlimin və o iqlimdə barınan qövmün tarixini o coğrafiyadan yararlanma metoduna görə təməlləndirirlər.** Elə idarəçilik ki,

digər bir coğrafiyada başqa cür tarix yaradan qövmün idarəçilik tərzindən tamamilə fərqlidir.

Tarazlı coğrafiya (qalxınma və ya bolluq coğrafiyası)

Bu coğrafiyada yağıntı və fəsillər nizam-intizam üzrədir. Torpaq məhsuldarlığı və mühəndisliyi ən kiçik hadisədən təsirlənir və kifayət qədər vüsətə malikdir. Ağır-ağır axan bol sulu çaylar sulama şəbəkələrini, nəqliyyat və irtibatı mümkün edir. Hərərətə miqdarı və dərəcəsi fəsillərlə uyğunluq təşkil edir. Ot-ələf və heyvanların kəmiyyəti arasında mövcud olan təbii tarazlıq məntiqi səviyyədə və kontrol olunması həddədir. Bu coğrafiyadan qalxan və ya bu coğrafiyaya girən insanın seçim təşvişi yoxdur. Uyğun təbii şərait, təbiətin hazır imkanlarından yararlanmaq üçün təşkilatlanma modellərini yaradır və münasib istehsal imkanları meydana çıxır. Intizamlı nəsil artımı, təbiətin həmahəng və düzənli olması, uzun sürən quraqlıq və şiddətli isti-soyuğun olmaması, vəhşi heyvanların təhlükəsi və təhdidi olmadığından, bu iqlimdə ibtidai toplumlar kəmiyyət olaraq sürətlə çoxalmışlar. İlk ehtiyacları asanlıqla aradan qaldırma, fərağət və rahatlıq həddini genişləndirir və ümumi asudəlik düşüncənin və mədəniyyətin dövlənməsinə, kök salmasına yardımçı olur.

Uyğun iqlimin genişliyi, daxili kəmiyyətin inkişafına və yeni toplumların girişi üçün zəmin yaradır. Bu iqlimdə məskunlaşma uğrunda evyığıcı, məhvedici qanlı savaqlar zəruri deyildir. Bu coğrafiyadakı ilk insan topluluqları öz ehtiyacları qədər ilə, imkanları və kəmiyyətlərinə görə bəlii məhdud bir bölgəni seçib və orada məskunlaşırlar. Sonrakı klan isə verimli ərazinin geniş olması üzündən savaqlmadan, başqa bir bölgəni məntiqi bir məsafədə təyin edir. Beləcə, min illər boyunca klanların daxili kəmiyyətlərinin çoxluğu nəticəsində və köçərilərin gəlişi üzündən yeni mərkəzlər yaranır və ən münasib məkanlar və imkanlar savaqla ehtiyac olmadan seçilir və orada inkişaf prosesi başlayır. Bu genişlənmənin böyük bir qismi daxili kəmiyyət zaman-zaman artışı üzündəndir. Hər klan müəyyən bir ərazidə öz generasionu (doğub-doğurma) miqyasınca başqa klanla təmas sərhəddinə qədər yaşamlı coğrafiyasını genişləndirir. Bu mərhələdə kəmiyyət və üfqi inkişaf,

keyfiyyət və şaquli inkişafa çevrilir. Beləliklə, faydalanma keyfiyyətinin yüksəlişi və istehsal alətlərinin yaxşılaşması əldə edilir. Sonunda bəlli bir coğrafi məkan, vüsətindən asılı olaraq, bir neçə gəlişmiş həmsərhəd klan arasında paylaşılır və konkret bir ərazidə daxili dərin calaqlar və xarici barışıl bağıllıqlar əsasında müxtəlif əyalətlərdən oluşun bir ölkə vücudə gəlir. Hər bir əyalət qonşularla federativ ilişki quraraq, öz iqtisadi, siyasi və kültürel davranışlarında müstəqil davranır və mərkəzi hökumətin strukturunda iqtisadi gücündən və cəmiyyətinin kəmiyyətindən asılı olaraq iştirak edir. Bu insan topluluğunun sərhəddini digər eyni imkan və durumda olan qonşu topluluqdan ayırd edən təbii maneələr; dağlar, geniş çaylar, dənizlər, dərələr və böyük Avropa kimi gəlişmiş ölkələr vahid bir coğrafi iqlimdən bəhrələndikləri üçün vahid iqtisadi, siyasi və kültürel sistem içində formalaşmışlar. İlk idarəçilik üsulu ilə hər klanın ram edilmiş savaşız coğrafi ortamda formalaşmasının və təkamülünün təməli atılmışdır. Hansısa ölkənin böyük, müstəqil əyalətlərə bölünməsi ən son bir təhlildə o ölkə coğrafiyasının ilkin klanlar arasında paylaşılması və sonra da ailələrin inkişafı anlamındadır.

Bütün Avropa aşağıdakı ilkin genişlənmiş ailələr arasında paylaşılmışdır: Duklar, Lordlar, Baronlar, Kontlar, Sinyorlar və... Bu ailələrdən bəziləri tarixin dərinliyinə uzanan öz şəcərənamələrini saraylarının saysız pillərində tapmağa qadirdilər. Beləliklə, ram edilmiş bolluq coğrafiyası sürtüşməz bir seçim imkanını uzun zamanlar içərisində yerliyə və ya gəlmə köçərilərə yaratmış oldu. Bu coğrafiya nəinki güclü, köklü və zavalsız «ardıcıl aristokratiya»nın Avropada və bənzər ölkələrdə döllənməsini sağladı, həm də o iqlim mal-mülkə, var-dövlətə hörmət üsulunu, siyasi əməkdaşlığa ehtiyacı və kültürel bağımsızlığı ilkin idarəçilərə diktə etdi. Bu coğrafiyada iqtisadi nailiyyətlər möhtərəmdir və iqtisadi güvənlik ümum tərəfindən qəbul edilmiş bir üsuldur. Mərkəzi hökumətdə iştirak mənasında siyasi əməkdaşlıq, hər sahə üzrə istehsal gücünün imkanına, kəmiyyət və kültür olaraq genişlənmənin miqyasına görə qanuni sayılır. Beləliklə, əhli bir coğrafiya, bolluq coğrafiyası nizam

və qanunauyğunluqdan ibarət olan özünəməxsus xüsusiyyətlərini öz sakinlərinə və ilkin təşkilatlandırıcılarına diktə etmiş olur.

Sonrakı mərhələdə Avropalıların vəhşi adlandırdıqları Quzey köçəriləri qan tökmələrinə və ağır hücumlarına baxmayaraq, nəinki bu güclü və genişlənmiş məcmuələrə hakim ola bilmədilər, əksinə bu hücumlar yerli qövmlərin milli yardımlaşma və dayanışmasına səbəb oldu, güclənmə və tərəqqi prosesi daha da sürətləndi.

Slavyanların son mühacirləri Almaniyanın quzeyində və Baltik dənizinin iki tərəfində məskunlaşdılar ki, onlar əcdadlarının savaşıqan və savaşıqı olmalarına görə qürur duyurlar. Slavyanlar Avropanın Quzey Doğusunda Yuqoslaviya (GüneySlavları) ölkəsini icad etməklə açıqca duyurdular ki, Cənubi Avropanın, mühacir axınını qəbul etməyə nəinki yeni fəzası yoxdur, həm də Avropanın işğalı da qeyri-mümkündür. Yalnız, bu dövəmdədir ki, Şimal qövmləri Skandinaviyada, Şimali Avropada və Rusiyada məhəlli dövlətlərin təşkilinə məcbur oldular. Rusiya imperatorluğu təqribən 600 il öncə, Rusların Cənuba mühacirət ümidləri itirildikdən sonra təşkil edildi ki, bu da Amerikanın kəşfi ilə eyni zamana təsadüf etməkdədir.

Nataraz coğrafiya (xaos coğrafiyası)

Nataraz coğrafiyadan qalxan və ya oraya daxil olan ilkin insan qruplarını təsəvvür etmək mümkündür. Bu coğrafiyada bir-birinə qarşı gəlməyəcək insan qruplarını özündə və haşiyələrində barındıracaq geniş ovalıqlar, sakit axan çaylar, verimli torpaqlar mövcud deyildir. Bu coğrafiya müxtəlif dəfəndici amillərlə iç-içədir. Az miqdarda intizamsız yağıntılar saysız dərələrin axarında hasilsiz, verimsiz və təxribat törədən sellər olaraq, yerli sakinlərə heç bir fayda vermədən axıb gedirlər. Hər klan məhdud yeraltı sulara, bulaqlara və mövsümi yağıntılardan oluşan göllərə və gölməçələrə görə çevrələrdə mərkəzləşir. Bu coğrafiyalar böyük insan toplumlarını özündə barındıra bilmir, qəbul etmir və onun ən böyük toplaşma mərkəzi, ancaq bir «kənd» olur. Bu üzdən kəmiyyət çoxaldıqca başqa münasib bir yerləşmə məkanı bulmaq üçün mühacirət və köç başlayır. Mühacirətə səbəb olan amil sadəcə kəmiyyətin artımı, cəmiyyətin çoxalması deyildir, illər boyu davam edən quraqlıq, tarla afətləri, sel, zəlzələ, su qaynaqlarının yetərsizliyi və bu kimi şərtlər mühacirətin güclənməsinə, geniş vüsət almasına səbəb olur. Beləliklə, dağınıq klanlar, çox saylı kəndlər biçimində bütün bir iqlimə müəyyən bir coğrafiyada (xaos coğrafiyasında) səpələnmiş olur.

Kəndlər arasında mövcud olan məsafələr uyğundur və bu məsafə kiçik bir coğrafi vahidin digər kiçik bir coğrafi vahid arasındakı məsafədən ibarətdir. Bu iqlimdəki imkanlar qıtlığı uyğun yerləşim və yaşayış məkanı axtarmaq üçün sürətlə savaşı prosesini artırır və bütün birikim və toplaşma mərkəzlərində özünü qoruma, müdafiə uğrunda örgütlənmə zərurəti meydana çıxır. Coğrafiyanın münasibsizliyi, torpağın xəstəliyi, verimsizliyi və suyun azlığı mövcud məhdud imkandan yararlanmaq üçün örgütlənməni və tarazlı su paylaşımını zəruri edir. Hər yaşayış mərkəzi birimlərində hansısa bir ailənin və toplumun ən güclü, təcrübəli, zəkali və hətta ən təcavüzkar fərdi istehsala və idarəçiliyə düzən gətirmək, qaynaqları savaşımadan və sürüşmədən paylaşmaq üçün bütün ixtiyarları ələ

keçirir və kollektiv idarəçilik fərdi hökmranlığa çevrilir. Müdafiə tədarükü bu coğrafiyada məskunlaşan toplumlarda zəruri olduğu kimi, münasib yerləşim məkanından məhrum olan sərgərdan toplamlar üçün də savaşı və hücum yeganə məskunlaşma vasitəsidir. Bu, davamı qeyri-mümkün olan proses bir toplumun qonşu toplumların hamısına hakim olması ilə sonuclanır və kollektiv müdafiə, ümumi qaynaqların bölüşdürülməsi üçün təşkilatlanma zərurəti bir qəbilənin və qövmün bütün güclərinin mərkəzləşməsinə sağlayır. Beləliklə, bir ailənin güclü bir üzvü ardıcıl savaşılar içərisində gəlişərək öncə bir klanın, sonra bir qəbilənin və nəhayət bir qövmün başçılığına qədər yüksəldir. Sonrakı mərhələdə tam güvənlik aray an fərdi hökmranlıq əvvəlcə qonşu qövmərlə, sonra da digər bölgə sakinləri ilə savaşılarə girişir. Savaşı coğrafiyasının psixologiyasını daşıyan hökmran fərdin başında belə bir düşüncə dolayı ki, dünyanın harasında olursa olsun, ona təslim olmayan insan topluluqları onun hökmranlığı üçün potensial təhdid və təhlükədir və bu təhlükə bir an öncə dəf edilməlidir. Bu üzdəndir ki, Koroşu (Kiri) massagetlər və Kəmbuciyəni Misirlilər arasında, Daryuşu Hindistan yolunda və Xəşayarşanı Yunanda görürük. Beləcə də ***despotizm*** doğulur.*

---

* Bu kitabın sonrakı mövzularını nəzərə alaraq, ola bilər təsəvvür etsinlər ki, Həxaməşilərin İranı istila etmələri tarixin coğrafi təhlil məntiqi ilə örtüşməkdədir. Ancaq diqqət edin ki, Həxaməşilər tarixin məhəlli keçid şivəsi olan və qalxındıqları bölgənin, hətta İran coğrafiyasının bir çox ərazilərinin xüsusiyyəti kimi sayılan **despotizmi** bütün İranda, Hindistanda, Beynəlnəhrində, Mərkəzi Asiyada, Misirdə, kiçik Asiyada və Yunanıstanda yaygınlaşdırdılar. Bu tarixi çirkəbə bulaşıma 1200 il davam etdiyi üçün İran və Orta Doğu tarixində qalarğı hala gəlmişdir. Bu ehkamlardan qurtarmaq üçün Xəzəryanı bölgə insanlarının, xüsusən əhli və ram edilmiş coğrafiyaya sahib olan Azərbaycanın, Kürdüstanın və Xuzistanın təlaşlarına rəğmən, Həxaməşilərdən sonra da gələn Əşkanilər (Arşaklar), Sasanilər, Ərəblər, Səlcuq türkləri, Monqollar, Qacarlar kimi savaşı coğrafiyasından qalxan əcnəbi köçərilərin ixtilasına uğramalar davam etmişdir. Bu milli islahatlar hələ müyəssər olmamışdır və müəllif ümidvardır ki, yaxın gələcəkdə Həxaməşilərin gəlişi işlə durdurulan, dondurulan təbii tarixin araşdırılması mümkün olacaqdır. Bu kitabın yazılışında da məqsəd gerçək iranlıların, bu ölkənin əsil sakinlərinin düşüncəsində hazırlıq icad etməkdir. Elə

«Mən dünya padşahı Kroş, böyük şah, güclü şah, Babil şahı, Şumer və Akkad şahı, dünyanın dörd tərəfinin şahı, Kəmbuciyə oğlu, böyük şah, Ənşan şahı, Koroş nəvəsi, böyük şah, Ənşan şahı, Çişpiş nəbirəsi (nəvəsinin oğlu), böyük şah, Ənşan şahı»¹.

«Daryuş şah söylər: Mənə tabe olan ölkələr bunlardır, Əhuraməzdanın iradəsi üzərinə mən onların şahı oldum: Pars, Elam, Babil, Asur, Ərəb, Misir, Dərya əhli, Sard, Yunan, Midiya, Ermənistan, Kəpədikiyə, Part, Zərəng, Herat, Xarəzm, Baxtər, Soğd, Gəndar, Sek, Sətquş, Roxəc, Mək, toplam 23 ölkə»².

«Böyük Allahdır Əhuraməzda ki, Allahların ən böyüyü odur ki, yeri yaratdı, göyü yartadı, kütləni yaratdı və kütlə üçün şadlıq yaratdı, Xəşayarşanı şah etdi, bütün şahların yeganə şahı, bütün hökmdarların yeganə hökmdarı, Mən Xəşayarşayam. Böyük şah, şahlar şahı, bir çox millətləri olan ölkələrin şahı, böyük və ucsuz-bucaqsız ərazilərin şahı, Daryuş oğlu Həxamənsi şahı»³.

Bu, təcavüzün sonunun təsviri və işğalçının güvənlik hiss etdiyi andır. Nataraz coğrafiya öz iqliminə məxsus idarəçiliyə görə daimi savaşları ehtiva edən metoddan başqa bir şey diktə edə bilməz. Despotist Sultan məğlub millətlərə qarşı yürüdüüyü hədə-qorxu siyasətini, iqtisadi imkanları tamamilən öz inhisarında buluşdurmaqla tətbiq edir. Fəth edilmiş coğrafiyaların hər şeyi; ziyarət yerləri, örüşlər, savaş atları, naxırlar və sürülər, bağlar, gözəl qadınlar və axar çaylar heç bir məhdudiyət olmadan sultanın inhisarında olur. Sultan onlar üzərinə olan öz iqtidarını zor və qılınc gücünə qazanmışdır. Sultan bütün imkanları ələ keçirdikdən sonra bir hissəsini xidmətçiləri və sultanın iqtidarına yardımçı olanlar arasında bölüşdürür və ümumi istehsal metodu müvəqqəti «**toyul**»* istehsal modelinə çevrilir.

---

sakinlər ki, onların müqavimət və iradələri hesabına bütün tarixi əngəllərə baxmayaraq, öz kimlik və milli kultürümüzü saxlaya bilmişik.

¹Böyük Koroşun fərmanı, Əbdülməcid Ərfəi. S.17.

²Bisütundakı Daryuş kitabəsinin birinci sütununun 6-cı bəndi.

³Əlvənd dağı ədəklərində Xəşayarşa kitabəsinin 1 və 2 bəndləri.

* **Toyul** Türkcə bir sözdür və şah tərəfindən xidmətçilərinə verilən su, torpaq və mal-mülk anlamındadır - Tərcüməçi

«Daryuş şah söylər: Bu ölkələrdə mənə vəfalı olanları yaxşı mükafatlandırdım, təltif etdim, vəfasızlıq edənləri isə ağır cəzalandırdım»¹.

Nataraz coğrafiyanın despotist sultanını ilahi inayət və bəxşiş kimi saydığı nə varsa, qalxınma və bolluq coğrafiyasında vəhşilik və barbarlik kimi anlaşılmaqdadır.

«Yunanıstanda insanlar belə bir icazə, imkan və azadlığa sahibdirlər ki, öz istedad və imkanlarına görə təfəkkür və siyasət meydanında cövlan etsinlər. Ancaq Həxamənşi şahənşahları dönəmində onların çevrəsində var olan barmaq sayı adamların bu işlərlə uğraşmaları bəllidir. Yunanlarca Midiya kimi tanınan Parslar vəhşi sayılırdılar. Yunanlar qeydsiz-şərtsiz mütləq şahənşah hegemonluğu altında idarə olunanlarda qorxunc istibdada və kororanə itaətə şahid olurdular»².

Beləliklə, verimsizlik coğrafiyasında iqtisadi qorunma və güvən səltənətin sayəsində mümkündür. Bu idarəçilikdə inkişafa mane olan ən böyük afət, hər ehtimala görə etiraz imkanları əldə edilməsin deyə, aristokratiyanın inkişafının qarşısının alınması və ümumi məhv edilməsi idi. Verimlilik coğrafiyasının aristokratiyası öz sələflərini bilmək və saymaqla qürur duyurlar. Verimsizlik coğrafiyasında isə «ardıcıl aristokratiya» bulunmaz və sərmayə birikimi vücuda gəlməz. Bu coğrafiyanın aristokratiyası ən çox bir sultanın və istisna hallarda bir sülalənin sultanları dönəmində müqavimət göstərə bilir. Yeni sultan və ya sülalə öncəki aristokratiyanı məhv edib, var-dövlətini bərbad edir. Sultanın və ya bir sülalənin iqtidarları müddətində mövcud edilən aristokratiya sadəcə mal-mülkünü, sərmayəsini xətdə, təhlükədə görmür, həm də canının və ailəsinin məhv olacağı, hədəf gedəcəyi, bərbad ediləcəyi əndişəsini daşıyır. Yaxın tarix örnəklərində Səfəviyyə aristokratiyasını Əfşar, Əfşar əşrafiyyətini Zəndiyyə, Zəndiyyə əşrafiyyətini Qacar, Qacar əşrafiyyətini Pəhləvi və Pəhləvi aristokratiyasını indiki İslam

---

¹ Bisütündəki Daryuş kitabəsinin birinci sütununun 8-ci bəndi.

² Herman Bengiston. Yunanlar və pArslar. Tərcümə edən: Dr. Teymur Qadiri. S.17 və 18.

Cümhuriyyəti məhv etmişdir. İslam Cümhuriyyəti dönəmində vücuda gələn aristokratiya tam yenidir və keçmişlərlə heç bir bağlantısı yoxdur. Bu biçim yönəltmələrdə sərmayə toplamaq qeyri-mümkündür. Kəndxudadan sultana qədər Aristokrasi hiyerarxiyası inhisarda olduğu üçün bu coğrafiyalarda milli aristokratiya oluşur. İstehsal məhsulları istehsala dönmür, istehsala yardımçı olmur və gizlin xəzinə kimi, mərkəzi sistemlə savaşımaq üçün saxlanılır, gizlədilir. Milli inkişaf durdurulur və sərmayə olmadığı üçün istehsal heç bir dövəmdə gündəlik ehtiyaclar səviyyəsini aşı bilmir. Bu iqlim və yönətimdə aristokratiyanın olmaması və ya gizlin olması səbəbilə çox ağır olan ümumi və saray xərcləri ən kiçik istehsal vahidlərinin və ya çağdaş anlamda söylərsək, yoxsul xalq kütlələrinin üzərinə düşür ki, bu da ümumi yoxsulluğa və inkişafın tam durdurulmasına səbəb olur. Despotist siyasət mütləq diktatorluq və iqtisadi despotizm şərtlərinə tətbiq edilərək, müvafiqlərin nisbi təslimiyyət və itaətləri bərqərar edilərkən, bütün müxaliflər isə məhv edilir. Bu siyasət qalxınma və bolluq coğrafiyasındakı federalizm siyasətinin tam əksidir. Nəzarət coğrafiyasında oluşun siyasəti örgütlənmədə heç bir məğlub millətin milli və yerli hüquqlarına sayğı göstərilməz. Sultan «fəth edilən məmləkətlərlə» ilgili «itaət edənlər» və ya «üsyən edənlər» qavramları dışında başqa heç bir anlam tanınamamaqdadır.

Vahələr* coğrafiyası (durğunluq coğrafiyası)

Bu iqlimdə torpaqdan təbii yararlanma yalnız coğrafiyanın bağrındaki kiçik **lək****lərdən faydalanmaqla mümkündür. Bir su quyusu, kiçik bir göl və zəif mövsümi bir bulaq bir neçə keçinin, atın, dəvənin və insanın qidalana biləcəyi ağaclıq və alaqlığı bir və ya neçə ailənin vətəninə çevirir. Hər bir coğrafi ləkin məsafəsi digər ləklərdən o qədər hündür, uzaq və keçilməzdir ki, hətta onların bir-birilərlə savaşıq və ya həyatı davam etdirmək üçün çarə arama və birləşmə istəkləri gerçəkləşə bilmir. Dış savaşların qeyri-mümkün olması üzündən, həssas vahə idarəçiliyi, sakinlərini və qonşularını iç savaşıqlara zorlayır ki, cari költür düşüncəsizcəsinə onu «təəssüb» olaraq adlandırmaqdadır.

Bu təbii və vəhşi bəqaya (diri qalmağa) bənzəyən «təəssüb» çalışır ki, adam başı istehlak coğrafiyanın imkanından artıq olmasın. İmkanları genişləndirməyə, gəlişdirməyə qadir olmayan bu coğrafiyanın yönətimi yeni nəsilə həyatın davam etmə şəraitini icad etmək üçün nəyin bahasına olursa olsun, vahənin qanunlarına və şərtlərinə uymayanları vahədən dışlayır. Vahələrdə mövcud olan həyat qanunlarındakı ənənələri qorumaq üçün qan tökmək vəhşilik deyildir. Bu qəddarlıq sadəcə torpaqdan faydalanan toplum kəmiyyətinin ahəngdarlığını coğrafi təbiətin azacıq səxavətilə bərqərar etmək üçündür. Vahələr coğrafiyasında tərcih və seçim adətən qanlı olur. Uzun ömürlü olmaq, vahənin dözölməz şərtlərinə mütləq uyum sağılamaq və həmahəng olmaq, onun ağır şəraitinə tabe olmaqdan bir nişanədir. Belə uzun ömürlü adam vahənin ağsaqqal sərkərdəsi olmağa haqq qazanır. Bu coğrafiyada

---

* Vahə – səhradakı kiçik yerləşim məkanı, geniş bir səhrada bir azacıq su və bitki imkanı olan bir parça torpaq – Tərcüməçi.

** Bu söz əsil qaynaqda, farsçada ləke olaraq tələffüz olunur. Ərdəbil dialektində isə lək olaraq söylənilir və geniş bir ərazidə nisbətən verimli olan sahələrə söylənir. Tərcümədə Ərdəbil dialektindəki tələffüz uyğun göröldü – Tərcüməçi.

dayanışma və fikirdaşlıq imkanı yaradan kollektiv ideologiyalar vücuda gəlməz və hər bir vahə üzvü ətraf canlı və ya cansız ünsürlər arasından bir totemi; aydan və günəşdən başlamış daşa, bitkiyə, ağaca və heyvanlara qədər, bir nəyisə pərəstis etmək üçün özünə inanc və güc qaynağı kimi seçmiş olur. Vahələr coğrafiyasında digər toqquşma formalarından biri də ardıcıl rastlantılarda keçiş imkanları ilə bağlantılıdır, yəni digər iqlim imkanlarının keçışı zamanı ortaya çıxır. Vahənin sakini məsafənin uzaq və çox çətin olduğuna görə savaşı qonşu ölkələrə doğru çəkməyə nail olmur və başqa bir coğrafiyadan gəlib keçəcək bir imkanı gözləmək zorunda qalır ki, öz uğursuzluq və məhdudiyətlərini ona hücum etməklə bərtərəf etsin. Bütün bu şivələr vahənin coğrafi şəraitində mümkün yönərdə həyatın davamı üçün ağıllıca bir yönətimin başarısından qaynaqlanır. Bu yaşam tərzi digər coğrafiya sakinlərinin nəzərində qabalıq və vəhşilik kimi görünməkdədir. Vahələr coğrafiyasından uzaqlaşdıqca bu qaba davranışlar və vəhşiliklər zəruriliklərini itirirlər. Tarix hissələri bu çərçivədə tarixi mənə qazanır və sadəcə tarixi bir hadisə olmaqdan çıxır və daha artıq bir mahiyyət kəsb edir. Sezarı Roma senatında və Birinci Çarlzı İngilis nümayəndələr məclisində öldürmək, ram edilmiş bolluq coğrafiyasında diktatorluğu sevən yönəticilərə qarşı bir reaksiya cavabıdır.

Coğrafi şəraitin içindən qaynaqlanan, peyda olan tarix örnəklərinin doğruluğunu sınamaq coğrafi sinifləndirmə yolu ilə təsbit edilə bilər. **Üç müxtəlif coğrafiyanın bulunduğu Hindistanda üç tarixi proses müşahidə edilməkdədir.** Təqribən 20 milyon tarixsiz hindistanlılar o ölkənin bakirə ormanlarının dərinliklərində rəsmi Hindistan tarixi ilə heç bir ilişki və bağlantıları olmadan yaşamaqdadırlar. Ancaq Hindistanın şərq sahillərində və mərkəzində verimli coğrafiya ən yüksək iqtisadi inkişafı və demokrasini öz bətnində barındırdığı insanlar üçün sağlamışdır və yarı verimli coğrafiyadan oluşan şimal nahiyələrində isə dağlıq qəbilələrində despotist hakimin hökmlərinə ibarət edilir. Rusiya 1917-ci ildən öncə geniş vüsətli 4 türlü coğrafiyası ilə 4 tarixi örnək sərgiləmişdi. Bu girişdə ən açıq örnək çeşidli dinlərin hökmlərinin və tövsiyələrinin coğrafi ixtilafıya görə

səciyyəlməsidir. Üç ülüləzm və kitab sahibi peyğəmbərlərin tövhid dinləri Orta Doğudan və eyni coğrafi məkandan qalxınmasına rəğmən, onların sonrakı yaygınlaşma məkanları (təkid və tövsiyələrindən asılı olaraq) tarixin coğrafi qanunlarına tabe olması məntiqi ilə gerçəkləşmişdir. Belə ki, Fələstin torpaqlarından qalxan Hz. İsanın fikirləri onun qalxındığı məkanda deyil, qalxınma və bolluq coğrafiyasında qəbul edilmişdir. Çünki **bolluq coğrafiyasının sükunətə, təslimə və barışa tövsiyə edən fikir və hökmlərə ehtiyacı vardır. Bu hökmlər və fikirlər tarixin təbii inkişafı və coğrafi imkanları ilə uyum içərisində olmalıdır.**

«Göz yerinə döz, diş yerinə diş» söyləndiyini eşitdiniz. Fəqət mən sizə deyirəm: kötüyə qarşı çıxma; sən sağ yanağına kim vursa, ona digər yanağını çevir. Və əgər biri sənənlə məhkəməyə gedib sənənlə köynəyini almaq istərsə, ona əbanı da ver. Və kim sənənlə bir mil getməyə zorlarsa onunla iki mil get. Səndən diləyəne ver, səndən ödünc istəyəndən üz çevirmə. «Sən qonşunu sevecək və düşməninə nifrət edəcəksən» deyildiyini eşitdiniz. Fəqət, mən sizə deyirəm: düşmənlərinizi sevin və sizə əziyyət verənlər üçün dua edin ki, siz göylərdə olan atanızın oğulları olasınız, artıq nə etmiş olursunuz? Bütprəstlər də elə etmirlərmi? Bundan dolayı, səmavi atanız kamil olduğu kimi, siz də kamil olun».¹

«Tanrı qarşısında bərabərlik» bayrağını yüksəldən və qəbiləvi, qan və despotist imtiyazları qeyri-məqbul sayan İslam, ictimai ədalətin bərqərar olunması üçün təmənnəsiz mübarizəni və fədakarənə cihadı tövsiyə edirdi. İslam üstünlük və imtiyazı soy, qan və sülaləyə deyil, təfəkkür və təqvaya verirdi. Nataraz və vahələr coğrafiyasında bu tövsiyə və fərmanlara ciddi ehtiyac olduğundan, İslam sürətlə hər iki tərəfdən Mərkəzi Asiyaya və bütün Afrikanın şimalına qədər yaygınlaşdı. Ancaq bu yaygınlaşmanın sürəti bolluq coğrafiyasının astanasında azalır, Fransanın və Hindistanın sərhədlərində dayandırılır. Çünki bolluq coğrafiyasında mal-mülkün

---

¹ Tövrət. Əhdi-Cədid. Məttə, Dağ başında moizə, 5:38-48.

qana, soya və xanidan bağlarına olan üstünlüyü İslamiyyətdən öncədə mövcud idi.

Savaş coğrafiyasında dözümlü və təkəbranlı tövsiyə etmək bu coğrafiyadakı həyatın ümumi ehkamlarına ziddir. Bu coğrafiyanın insanları üçün Hz. İsanın dağ başındakı moizələri qətiyyətlə bəyənilir deyilir. Bu üzdən bu moizələr Avropada dərk və qəbul edilir. Ancaq həmin ehkamlar despotist hakimlər tərəfindən bərabərlik varlıqlarını əldə etmək üçün üsyana iznli, etiraza və inqilaba mükəlləf olan Əfqanıstan dağlarının ətəklərində yaşayan qəbilələr və bu kimi coğrafiyalar üçün keçərlidir.

«Zülmkarları və yandaşlarını və bir olan Allahın yerində, sandıqları rəhbərlərini bir yerdə toplayın²². Hamısını öldürüb cəhənnəmə vasilə edin.²³ Qoy bilsinlər ki, öz əməllərinə cavabdeh olurlar²⁴ (Qurani-Kərim, Saffat 22, 23, 24).

Cahanşümul bir din olmayan, sadəcə 12 Yəhudi qəbiləsinə xas olan yəhudiyyət, yalnız qəbilənin birgə yaşama istəklərindən üstün olmayan qanunlarla uyum içərisindədir. Bu dinin hədəfi, ancaq 12 Yəhudi qəbiləsinə bir araya gətirmək və onların arasında birlik və bərabərlik sağlamaqdır. İsrail oğullarını maddi-mənəvi olaraq qurtarma düşüncəsini daşıyan Yəhudiyyət, qəbiləçilikdən və qəbilə istəklərindən daima uzaqlaşan bir dünyada Yəhudilər üçün bir türlü yalnızlaşma, özgəçilik və qorxu ortaya qoymuşdur. Tövrənin cəhənnəmlə belə, bağdaşmayan siyonizm, Yəhudiləri militarizə etmə tələşində İsrail oğulları «məzlum»iyyətini bəhanə edərək, uzaq vədəli işğalçı hədəflərini təqib etməkdədir. Bu da indiki İsraili sadəcə qorxunc deyil, həm də qəribə, tanınmaz və sinemav Ari göstərməkdədir.

«Sebet gününü təqdir etmək üçün onu xatirində saxla. Altı gün işləyəcəksən və bütün işlərini yapacaqsan. Fəqət yeddinci gün Allahın rəbbə Sebtidir. Sən və oğlun və qızın, kölə və kənin və heyvanların və qapılarında olan qəribin, heç bir iş etməyəcəksən. Çünki Rəbb göyləri, yeri, dənizi və onlarda olan bütün şeyləri altı gündə yaratdı və yeddinci gündə istirahət etdi; bunun üçün Rəbb Sebet gününü mübarək qıldı və onu təqdis etdi. Atana və anana

hörmət et, ta ki, Allahın, Rəbbin sənə verməkdə olduğu torpaqda ömrün uzun olsun. Qətl etməyəcəksən. Zina etməyəcəksən. Oğurluq etməyəcəksən. Qonşuna qarşı yalan şahadət etməyəcəksən. Qonşunun evinə tamah etməyəcəksən, qonşunun qarısına, yaxud köləsinə, yaxud cariyəsinə, yaxud öküzünə, yaxud eşşəyinə, yaxud qonşunun heç bir şeyinə göz dikməyəcəksən».¹

Üç səmavi kitabın əməlləri barədə elmi olaraq düşünmək, düşüncə adamını rahatca bu nəticəyə gətirir ki, haqqın ədalətin bərqərarı, «təfəkkür və elm»in önəmsənməsi uğrundakı Quran-i Kərimin israrlı təkidi və üzərində durduğu «ictimai mübarizə» (ki, Tövrat və Incildə bunlara heç işarə belə olunmur) necə də insanları doğru yola hidayət etmiş və həm də Həzrəti Məhəmmədi «Xatəmül Ənbiya» adlandırmağa əsas vermişdir.

Ancaq bu giriş hələ açıq qalır. Bu giriş İranın uzun və əski tarixi üzərinə yazılmış qısa həcmli bu kitabın anlaşılması üçün ip ucları verməkdə, yardımçı olmaqdadır. Bu giriş sonrakı kitablarda təfsilatı ilə açıqlanacaqdır.*

---

¹ Əhdi-Ətiq. Çıxış, 20: 8-17.

* Sanki ilahi dinləri, xüsusən İslamiyyəti kamil dərk etmənin əhəmiyyəti insanları mağaralardan planetlərə yüksəltmə baxımından yalnız iki kultürel mənsubiyyət tərəflərində müyəssər olmuşdur: ya təslim, inanc və kamil iman tərəfində, ya da hətta inancsızlıqdan başlayan təəmmüq (uzaqgörənlik, maraq və diqqət) və təfəhhüs (tədqiq və təhqiq) tərəfində.

Ön söz

Təqribən 6000 il öncə uzunluğu 5000 və eni isə 2000 km olan bir düzbucaqda və iki diaqonalın kəsişdiyi nöqtə sayılan əski Beynəlnəhrində (İkiçayarsında), Bağdad və çevrəsində bəşər mədəniyyəti doğdu. Bu düzbucaqda üç böyük səmavi dinlərin peyğəmbərləri zühur etmişlər. Həm də ilk təmsilləri, təsvirləri, heykəltaraşlığı və yer tanrılarının məbədlərini yaratmış, ilk «qanun» sətirlərini ilkin xətlərlə yazmış, ilkin istehsal şivələrini təşkilatlandırmış, ilk şəhərləri qurmuş, ilk müharibələri başlatmış. İlk gəmiləri dənizə salmış və ilkin insanı sənət və kültür məşəlini şölələndirmişlər. Bu düzbucağın mərkəz şərqində yerləşən və indiki «Iran»da bulunan qövmlər və millətlər Həxamənsilərin qalxındığı dönəmə qədər və İslamın zühurundan sonra başlayan bir dövəndə insan gücünün tənziplənməsində və iqtisadi hədəflər yönündə mərkəzləşməsində böyük rol ifa etmişlər. Orta Şərqdə əski mədəniyyətin genişliyi və yayğınlığı adi inanc həddindən daha irəlilərə getməkdədir.

«Urok» kitabələri 5500 il öncə vergilərin toplanmasından danışır. 4500 il bundan əvvəlləri xatırladan bir sənəd əldə edilmişdir ki, vergilərin ağırlıq və çoxluğundan və toplumun hökmdarı dəyişmək üçün başlatdığı inqilabdan söz açmaqdadır.

4100 il bundan öncəni xatırladan başqa bir daş lövhəsi «Ur» şəhərindəki ictimai bərabərlikdən və cəza hüququndan söhbət açmışdır.

Babil lövhəsi Telhermel 4000 il öncə əşyaların qiymətinə və əmanətə xəyanət mövzusuna diqqəti yönəltmişdir. Nəhayət, 3800 il əvvəl yazılmış Həmurabinin daş lövhəsinə rastlanırıq ki, orada ehtikara, qiymətlərin artmasına, kürtəja (uşaq saldırma), nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasına və xəstə ilə təbiət ilişkilərinə işarə edilmişdir.*

---

* Aşağıdakı Həmurabinin qanunundan oluşan iki maddə, qanun yazarının təfəkküründəki vüsət, zəriflik və bərabərliyi 3800 il öncədən əyan etməkdədir ki, bugünkü miqyasla da modern bir düşüncə olaraq görünməkdədir.

Bütün bunlar geniş ictimai, iqtisadi, siyasi ilişki və əlaqələri olan çox əski zamanlardakı insan topluluqlarından xəbər verir ki, bu ilişkilər var edildikən, sanki, o topluluqlar bugünkü məsələlərlə üzbəüzmüşlərcəsinə bir durum təsbit edilməkdədir. Bu düzbucaqda indiyə qədər Misir mədəniyyəti, Aralıq dənizinin şərq və cənub sahilləri mədəniyyəti, Yəhudi mədəniyyəti, Şumer, Asur, Babil, Lidiya, Urartu, Midiya, Elam, Şuş, Elpi, Silk, Loristan, Marlik, Mardin, Hirkani, Saka, Sistan, Herat və nəhayət Send dərələrinin mədəniyyətləri təsbit edilmişdir. Bu mədəniyyətlərin ən yenisi sayılan Midiya mədəniyyəti ən azı 700 il Həxaməşilərdən öncəyə dayanmaqdadır. Bir çox Şərq və Şimali İran mədəniyyətlərinin qədimliyi barədə ya bilgilərimiz azdır, ya da ümumiyyətlə tam xəbərsizik.

«Təpənin üstündə qazılan 53 pərakəndə qəbirlərdən bir çox dəyərlə və nəfis əşyalar əldə edilmişdir ki, ölümlə birgə dəfn edilibmişlər. Bu əsərlər o dövrdə çoxlu var-dövlətin göstəricisi olmaqla birlikdə, bu əsərlərin sənət baxımından keyfiyyətləri o dövrlərdə sənət və sənətkarlıq məktəbinin var olmasına əsaslı dəlildir. Bunların qədimliyi 3000 il bundan öncəyə, yəni miladdan öncə minilliyin sonlarına qədər uzanmaqdadır».¹

Həxaməşilərdən öncəki İran mədəniyyəti barədə ip ucları verən Marlik tapıntılarıdır ki, o barədə dəqiq informasiyalar əldə edilmişdir. Bu, Həsənlü, Silk və Sistandakı təsadüfi tapıntılarla bir yerdə göstərir ki, əski İranın hər hansı tanınmış bir mərkəzində yeri külüngləyəcək olsa, bu yerlərdə yaşamış əski qövmlərin Həxaməşilərdən öncəki heyvətəməz parlaq mədəniyyətləri ilə rastlanacağıq.*

«131-ci maddə: Qadın ər evinə girdikdən sonra, ər-arvad borclanarsa, bu borcluluqda bağı ikisi də məsuliyyət daşımaqdadırlar...

152-ci maddə: Əgər bir qadın zina yaparkən suçüstü yaxalanmadan əri tərəfindən töhmətə məruz qalarsa, o qadın Allah qarşısında and içərək evinə dönə bilər.

¹ İzzətullah Nigəhban. Marliyin filiz qabları (Zorufe felezziye marlik). S.14.

* Dünya arxeologiyası bu kitabın sonrakı səhifələrində izah ediləcək səbəblərə görə, Həxaməşilərdən öncəki əski Orta Doğu mədəniyyətinin torpaq altında

Iran tarixini tanımaqla ilgili mövcud olan bugünkü çətinlik onun dərin təməllərini tanınamamızdan qaynaqlanmaqdadır. Hər qövmün əlifba kəşf edib, xətlə tanış olması o qövmün tarixə girməsi anlamındadır kimi, yaygın bir nəzəriyyə qəbul edilsə belə, yenə də mədəniyyətin Həxamənsilərdən çox-çox əvvəllər başlanması isbat edilməkdədir. Çünki Həxamənsilərdən öncə mövcud olan qövlərin əlifbaları və yazıları olmuşdur. Bizim İranla ilgili anlayışımız, yalnız indiki coğrafiyanın və onun yaxın və bitişik çevrəsində yaşayan millətləri ehtiva etməkdədir. Elə bir anlayış ki, F.Şpigelin dediyinə görə Send və Dəclə çayları arasını içinə almaqdadır.

Bartoldun dediyinə görə isə İran anlayışı Baktriya, Xorasan, Tus, Herat, Sistan və Bəluçistan, Kirman, Mokran, Fars, Isfahan, Kaşan, Qum, Qorqan, Rey, Gilan, Mazandaran, Azərbaycan, Ermənistan, Həmədan, Loristan və Xuzistanı ehtiva etməkdədir.

Lui Vadanberg öz bənzərsiz «Əski İran Arxeologiyası» adlı əsərinin 134-cü səhifəsində yazır: «İran mədəniyyətinin müxtəlif

---

qalması, kəşf edilməməsi yönündə istəklidirlər və əski İran mədəniyyətini Şahnamə əfsanələri ilə məhdudlaşdırma tələşindədirlər. Bu bölgələrin müxtəlif yerlərində əldə edilən gözqamaşdırıcı buluntular, dünya arxeologiyasının qətiyyəni axtarış marağına səbəb olmamış, tərsinə, bu axtarışların durdurulması və dondurulması istənilmişdir! Dünya arxeologiyasının sərmayəsi və bilgi inhisarı Həmədanda, Pasarqadda, Təxti-Cəmsiddə və Şuşdakı müntəzəm və ardı kəsilməyən axtarışlarla İran mədəniyyətinin Həxamənsi imperatorluğunun quruluşu ilə eyni zamanda başlanmasının isbat etməyə etina göstərmişdir. **Tehran universitetinin arxeoloji bölümü Marlik təpələrində axtarış apararkən, heyratamız və gözqamaşdıran Həxamənsilər öncəsi mədəniyyət örnəkləri olan əşyalar və əsərlər kəşf etdilər. Ancaq, siyasi iradə bu sirlərin ifşa edilməsini yasaq etmiş, qazıntı və axtarış durdurulmuşdur.**

Bu kitab sirr pərdələrini aralamağa tələş edirkən, həmin siyasəti də ifşa etməyə çalışır.

Izzətullah Nigəhbannın «Zorufe felezziye marlik» (Marlik filiz qabları) adlı kitabının 11 və 18-ci səhifələrindəki izahı da bizim işarə etdiyimiz məsələnin təsdiqi üçün aydın dəlildir: «Rudbardakı Rəhmətabadı, Şimali dağ ətəklərini və Əlborz sıra dağlarının yüksəkliklərini araşdırma məkanları kimi seçməmizin iki səbəbi vardır: birinci dəlil odur ki, təhqiq araşdırmalar yapılmamışdır.

dövrlerini nəzərə alarsaq, bu diyarın tarix öncəsi mədəniyyətinin əhəmiyyətini barədə yalnız heyvət etmək olar».

Dəfn olunmuş, məchulata qarışmış qaynaqların müqabilində heçə bərabər olan indiki tapıntılar Həxamənsilərdən öncəki əski İranda müxtəlif və gəlişmiş mədəniyyət mərkəzlərinin var oluşuna əşyai-dəlildir.

Bu tapıntılar elə mərkəzlərdədirlər ki, təqribən onların tamamında iqtisadi inkişaf və bənzərsiz əski İrən sənət hövzələrinin vüsəti elə qövmlərin məskunlaşmasından danışırlar ki, bu qövmlər özlərinə məxsus dilləri, xətləri, şəhərsalma, memarlıq, idarəçilik, suvarma sistemləri və özlərinə xas kəltürləri, sənətləri və məzhəbləri ilə əski dünya mədəniyyətinin oluşumunda təsirli, məşhur və öncül olmuşlar.

«Doğrucasına etiraf etmək gərəkir ki, İrən filiz emal edilən ilk məkan olmuşdur. Çünki Beynəlnəhrin, Misir və Send çayı dərələrinin tərsinə olaraq İrən filiz mədənləri baxımından çox zəngin olmuşdur. Bilindiği üzrə tarix boyu qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, dəmir, qırmızı qurğuşun və zərnix «İrən»da və xüsusən də Karmanya (Kirman) əyalətində çıxarılmışdır.»¹

Bu mədəniyyətlər elə mərkəzlərə işarı edir ki, azacıq bir araşdırma ilə əski İrən yerli sakinlərinin parlaq mədəniyyətlərini isbat etmək üçün ip ucları əldə etmək mümkündür.

Həsənlu, Dinxəhtəpə, Təxti-Süleyman, Göytəpə, Zeyvə, Marlık, Koloroz, Deyləman, Həliməcan, Çaqqala, Rüstəmçala, Dəməvənd, Qeytəriyyə, Əlibulağı, Xorvintəpə, Klardəşt, Dovşantəpə, Turəngtəpə, Şəhtəpə, Sarəbtəpə, Qızılquyruq, Babacantəpə, Hasartəpə, Nişabur, Silk, Giyantəpə, Gorantəpə, Vərkəbud, Musyantəpə, Qudintəpə, Nuşicantəpə, Çağazənbil, Yədditəpə, Şüştəpə, tElbakon, Mirvəli təpələri, Əlikuş, Fəhliyan, Teliblis, Xanaman qəbiristanlığı, Şəhdad, Yəhyatəpə, Yanıqşəhər və digər bu kimi yerlərdə bulunan Həxamənsilər öncəsi əşyalar və əsərlər, açıqca göstərir ki, İkiçayarası və əski Orta Doğu mədəniyyətlərini

---

¹ İrənşəhr. I cild, Yunəsko milli komissionunun 22 sayılı nəşri. «Tarix öncəsi İrən» bölümü. S.272.

məhv edən Şimal mühacirləri Həxaməşilər gəlmədən öncə, qədim İran coğrafiyasının mərkəzində və çevrələrində 15-dən artıq insan birikim mərkəzləri və böyük mədəniyyətlər mövcud imiş.

Qəzvin şəhərindən Kaspian (Xəzər) dənizinin o tərəfinə qədər uzanan Kaspian kimi bəzi mədəniyyətlərin etkin hövzəsində qonşu qövmlərin ilkin birləşmə növlərini rahatca müşahidə etmək mümkündür. Bu qövmlərin və mədəniyyətlərin təbii inkişaf prosesini fərz edərsək, onların bir siyasi-iqtisadi çatı altında birləşmə və əskiyerli imperatorluq oluşturma ehtimalı təsəvvür dıışı deyildir. Çünki əski tarix bu həyat mərkəzlərinin savaşı və uyğunsuzluqları barədə çox az nişanələr müəyyən etməkdədir. Midiyalılar imperatorluğunun vüsəti elə geniş idi ki, müxtəlif qövmləri, ənənələri, dilləri özündə barındırmaqda idi. Midiya imperatorluğu Araz çayının cənubundan Həmədana, Reyə, Kəvir çölünün (qumsal səhranın) Quzey nahiyəsinə qədər geniş bir sahəni içinə almaqda idi.

Dyakonova görə 3000 il öncədən bu ərazilərin sakinləri olan Kutilər, Lulibilər, Mehranilər, Huryani və Kassilər Midiya imperatorluğu bünyəsində yarışıl və barışıl bir ortamda birləşmişdilər. Bu federal birləşmə tütünün öz təbii inkişafı sürəcində Quzey Doğudakı «Kaspianlar» birləşmələri və Quzey batıdakı Urartular birləşmələri ilə bir araya gəlib böyük bir imperatorluq qura bilmə dinamiklərini, imkan və istəklərini düşünmək mümkündür. Digər tərəfdən, güclü Elam birləşmələri Cənubda, gəlişmiş və güclü Loristan və «Elpi» birləşmələri GüneyDoğuda və Loristan mədəniyyətinin güneyində yerləşən Silk mədəniyyəti də o dövəndə milli birləşmə və inteqrasion şəraitində idi. Kirman, Mokran, Sistan, Zabülüstan, Xorasan və Qorqan kimi digər mədəniyyət mərkəzlərini diqqətə alaraq, bu təsəvvürü daha irəli götürüb, bu böyük məcmuədə daha önəmli milli birləşmənin var ola bilmə imkanının düşünölməsi gərəkir. Tapıntıların da göstərdiyi kimi, Həxaməşilərdən öncəki milli vahidlərin dövlətləri ifrat göstərişli həyatın və təmtəraqın ardıcılırları olmamışlar və Həxaməşi imperatorluğunun tərsinə olaraq, hərbi mərkəziyyət qurumlu bir idarəçilik oluşturmamışlar. **Tarix, Həxaməşilərdən öncəki dövlətlər arasında uzun müddətli savaşı və qarşıdurmanı**

xatırlamır. Əski İrandakı qarşıdurmalar Qərbi İran haşiyələri mədəniyyəti ilə İkiçayarası, Asur, Şumer, və Babil mədəniyyətləri arasında olmuşdur. Beləliklə, milad öncəsi birinci minillik başlamadan əvvəl, Həxamənşilərin hakimiyyəti qəsb etmələrinə 500 il qalmış, İranın qövmi və milli tərkibi elə bir sabitlik üzrə formalaşır ki, Həxamənşilərlə başlayan 2500 illik bir müddətdə əski yardımlaşma və barışıl ortamlı tərkib davam eləyir, uçurulmur. Bu yardımlaşma kultürünün tələmi elə möhkəm qurulur ki, hətta Həxamənşi despotizmi belə, onu məhv edə bilmir.

«Öncədə zikr edildi ki, İran Fəlatının (hündürlüyü dənizdən yüksək olan geniş verimli sahə) əski sakinləri barışsevər insanlar idi. Bu və digər cəhətlərdən onlar öz çağdaşları olan və Send dərəsində yaşayan qonşularına çox bənzəyirmişlər. Bu toplumların sülhtəblik və barışsevərlik xüsusiyyətlərini nə zaman tərk etdikləri barədə bilgi yoxdur.»¹

İran hüdudları içərisində mövcud olan milli tərkiblər arasında savaşızsızlığın isbatı üçün digər bir giriş örnəyi də ondan ibarətdir ki, onların kultürel və sənət fərqlilikləri arasında önəmli ilişkilər və əlaqələr olmuşdur. Plan birliyi, saxsılar üzərindəki cizgilərin bənzərliyi, mefrəglərin (mis və qalay tərkibli filiz) bəzəkləri, şüşələr, dəmirlər üstündəki işləmələr hamısı müştərək zövq anlayışından söhbət açır. Milli və məzhəbi rəmzlərin örnəkləri daşyonma sənətində ev bəzəyi və mənzil ləvazimatında qızıl-gümüş üstündəki bənzər kodlar inanılmaz dərəcədə əski İran qövmlərinin, millətlərinin arasında toqquşmasız və barışıl bir ortamın var oluşunu təsdiqləyir.

«Miladdan əvvəl 6-cı minillikdən 3-cü minilliyə qədərki bir çox əski Orta Doğu məkanlarının özəllikləri saxsılar üzərindəki cizgilərlə səciyyələnir. Saxsıların bəzənmə təzi ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif tür olsa da, ümumiyyətlə vahid bir səbk müşahidə edilməkdədir ki, bəzən bu səliqə Beynəlnəhrin mədəniyyətlərinin saxsıları ilə bənzərlik təşkil etməkdədir. Ancaq ümumiyyətlə bu saxsı qablar məhəlli sənətkarların yaradıcılıq istedadlarının məhsuludur».²

---

¹ Vandenberg. Əski İran arxeologiyası. S.134.

² Can Kertis. Əski İran (İrane köhən). S.6.

Beləliklə, 6000 illik Beynəlnəhrin mədəniyyəti sonralar Həxamənsilər olaraq tanınacaq sülalə tərəfindən söndürülmüşdür!

Bu kitab rəsmi rəvayətlərin verələrinə görə zahirən bir sıra siyasi və hərbi alış-verişlərin nəticəsində özünü bölgəyə çatdıran, sonralar Fars kimi tanınan mühacirlərin bu ərazilərə gəlişinin zaman və məkanını araşdırmaqdadır. Bu ərazilərdə yerləşən bu mühacirlər sonra da millətlərə, qövmələrə, əski Orta Doğu mədəniyyətlərinə və nəhayət Beynəlnəhrindən tutmuş, Misirə, Suriyaya, Yunanıstana, Hindistana və Mərkəzi Asiyaya qədər qonşu millətlərə hücum etməyə başladılar. Kitab, həm də Orta Doğuda mədəniyyətlərin təbii təkamülünü axsadan, bugünkü geriliyə səbəb olan bu hücumların və savaşıların uzun müddətli tarixi təsirlərini heç bir təəssübkeşliyə qapılmadan doğrucasına araşdırmağa çalışmışdır. Bu kitab Təxti-Cəmsid pillələrinin daş-qaşlarını əski İran tarixinin, Orta Doğunun, Mərkəzi Asiyanın və əski Hindistanın ən gerçək sənət təsvirlərinin örnəyi kimi göstərməyə diqqəti yönəltməkdədir. Bu daş-qaşları hörən sənət nümayəndələri öz milli nailiyyətlərini Daryuş (Dara) Həxamənsinin sarayına daşımışlar, həkk etmişlər. Əski Orta Doğu, Beynəlnəhrinin, Hind və Mərkəzi Asiyanın əsil və mədəni sakinləri Həxamənsilərin hücumundan öncə, savaşı, sürüşməsiz bir ortamda bəşər mədəniyyətini təməlləndirmiş və böyük sənət əsərləri yaratmışlar. Onların parlaq mədəniyyətləri eyni bir qaynaqdan baş qaldırmışdır. Əbəs yerə bu qədər təqdis və təqdir edilən həmin daş kitabələr məğlub millətlərin durumunu ifadə edər halda gəlmişdir. Bu kitabələrdə fətlələrin hərbi ruhu saysız səf bağlamış süngülü əsgərlərlə yerli sükunət və mədəniyyəti məhv edərəsinə təsvir edilmişdir. Məğlub mədəni millətlər qalib despotizmin xarakterini daşlara həkk etmişlər. Təkəbbür və qəddarlıq hətta bu daş heykəllərin surətindən belə tökülməkdədir.

Bu kitab isbat etməyə çalışır ki, Orta Doğudakı Həxamənsilərin zühurundan sonra yerli qövmələrin, o cümlədən əski İran qövmələrinin mədəni həyatları sona çatmışdır. Daryuşun (Daranın) daş kitabələrinin mətni sadəcə qeyri-milli və gəlmə olan bir qövmün Orta Doğu və

Beynəlnəhrin (İkiçayarası) qövmləri və mədəniyyətləri üzərinə hərbi istilanın göstəricisi deyildir, həm də sapdırılmasının rəsmiləşmə və təməllənmə sənədidir. Bu sapdırılmanın mənfi təsirləri hələ də Orta Doğuda davam etməkdədir. Bu kitab Həxamənsilərin əfsanələrini, özəlliklə «**Koroş (Kir) yönümlü**» əfsanələri araşdırır və iranlıları Həxamənsilərdən öncəki öz doğru tarixi ilə tanış edir.

Həxamənsilərdən sonra Beynəlnəhrin və Orta Doğu tarixi göstərir ki, Bisütündəki Daryuş Kitabəsinin birinci sütununun 20-dən 22-yə qədərki sətirləri (Daryuş şah deyir: «Bu ölkədə mənə vəfadar olanları təqdir və təltif etdim və hər kəs mənə təslim olmadı isə onu dəhşətli cəzalandırdım»). Heyrət doğurarcasına sonrakı Orta Doğu hökmdarlarının yönətim tərzinə çevrilmiş və bölgədə mövcud olan yardımlaşma, dayanışma kultürünün yerini hakim və məhkum ilişkileri almışdır. **Hər zaman belə olmuşdur ki, İranın hakim və sultanları sanki öz ölkələrini fəth edən fateh və müxtəlif qövmlər isə onların məğlub kölələri imiş kimi bir yönətim biçimi ortaya qoymuşlar.** Bu sultanlar, ya yaltaqlanıb mükafat alaraq vəfadarlığını sərgiləyən adamları, ya da cəzalandıрмаq üçün asiləri axtarmaqdadırlar. Həxamənsilərlə başlayan bu ictimai üsul-idarə tarix boyu milli yardımlaşmanı əngəlləmişdir. Daryuş daş kitabəsində onun əsarətindən qurtarıb, istiqlallarına, özgürlüklərinə, öz yurdlarına qayıtmaq istəyən məğlub millətlərin ardıcıl təlaşlarını şərh edir. Bisütun kitabəsinin mətni heç bir təfsirə ehtiyac qalmadan bəyan edir ki, Koroşun ölümündən həmən sonra Kəmbuciyə Misirdə ikən, ilk tarixi fürsətdə Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və bütün əski Orta Doğu xalqları Həxamənsilərə qarşı üsyan etmişlər. Daryuş yazır: «Həm Parsda, həm Madda, Həm də digər ölkələrdə xalq itaətsizlik etdi». Öncə Elamlar, sonra da Babillər üsyan edir və nəhayət Pars, Xuzistan, Mad, Asur, Part, Mərv, Setquş və Sakaidlər Həxamənsilərə qarşı baş qaldırırlar. Elamlar və Midiyalılar uzun müddət dirənişlərini sürdürür və sonra da ermənilər beş dəfə Həxamənsilərə qarşı çıxırlar. Sonra da iki dəfə digər midiyalılar müqavimət göstərir və sakaidlər, partilər və qorqanlar üsyan edir, mərvlər və parslar azadlıq bayrağını qaldırır və bir Ənşan sərdarı Daryuşa qarşı savaş

açır. Parslar və roxəcilər təkrar qiyam edir, neçə dəfə babillilər, elamlar və sakaidlər təkrar qiyam edirlər və beləliklə, bütün məğlub millətlər öz istiqlallarına qovuşmaq üçün savaşırlar, fəqət, bütün bu millətlərə Daryuşun cavabı belədir: «Mən onun həm burnunu, həm qulağını, həm də dilini (Midiya istiqlalçı sərkərdəsi Fəruəti nəzərdə tutulur) kəsdim və gözlərini oydum. Sonra da onu sarayımın qapısına bağladım ki, hər kəs üçün görk olsun, ən sonra isə onu Həmədanda dara çəkdim və bütün seçgin yandaşlarını qalanın içində boğazından asdım».¹

Daryuşun Bisütun kitabələrinin uzantısı olan Təxti-Cəmsid baş yazılarındakı fehrestlər təkmilləşir və midiyalılar, elamlar, heratlılar, misirlilər, bəlxilər, segretilər, ermənilər, babililər, surilər, sakalar, gəndarilər, səngidilər, soğdilər, xarəzmlilər, lidiyalılar, kapadokiyalılar, iyunilər, zərnəgilər, roxcilər, hindlilər, trakyalılar, ərəblər, karilər, həbəşilər və sözün doğru mənasında bütün əski Orta Doğu sakinləri və qonşu mədəniyyətlər bu hədə-qorxuya tuş olurlar.

Məğlub millətlərin bu sürətlə təslim olmaları onların hərbi strukturlarının olmamasına və əski Beynəlnəhrin və Orta Doğu millətlərinin arasında barış və yardımlaşmanın olmasına dəlalət edir. Həm də onların bir-birlərinə qarşı hərbi müdafiə sisteminin gəlişdirilməsinə ehtiyac olmadığı təsbit edilir.

Bisütun kitabələrinin təəccüb dışı təhlili, bütün yerli qövmlərin istilaçı və gəlmə bir qövmin qarşısında təslim və məğlub olmalarını isbat etməkdədir.

Həxamənşilərdən və Daryuşdan öncəki tarix və coğrafiyada «Pars» sözünün İran iqliminin qövmləri və qəbilələri üçün tanınmaz bir ad olmasına baxmayaraq, bu gün ən böyük yanlışlıq və saxtakarlıq Həxamənşiləri iranlı və Pars olaraq təqdim etməyə çalışmaqdır. Çünki Daryuş öz kitabəsində parsıları istilaya uğratmasından danışır. Həm Səbsütun sarayının cənub darvazasında, həm Rüstəmin məqbərəsinin daş yazıları və daş

---

¹ Şarp, Həxamənşi şahlarının fərmanları, Bisütun kitabəsi, 2-ci sütun, 12-ci bənd.

üzərində həkk olunmuş nəqşlərdə parslar da digər məğlub millətlər kimi Daryuşun və Xaşayarşanın taxtını çiyinlərində daşıyırlar və Daryuş ardıcıl olaraq parsların üsyanlarından söhbət açır: «Mən Babildə olduğum zaman bu əyalətlər mənə asi oldular: Pars, Xuzistan, Midiya, Asur, Misir, Part, Mərv, Setquş», «Daryuş şah deyir: Pars, Midiya və ya bizim xanəndandan padşahlığı Moğ Geomataydan geri alacaq kimsə tapılmadı».¹

Bisütun kitabəsinin bu işarələrini nəzərə alaraq, heç şübhə qalmır ki, Daryuş Parsa və hətta Ənşana (Koroş Babildəki kitabəsində Parsı öz əcdadının vətəni sayır!) öz vətəni kimi deyil, fəth edilmiş əyalətlərdən birisi kimi baxır. Həmin daş yazılarda Daryuş öz şəcərəsini parslardan fərqli bir soy nəql eləyir.

Beləliklə, Həxamənsilərdən öncəki əski Orta Doğuda təqribən 15 millət və gəlmiş mədəniyyətlərlə rastlanırıq. Bunların öz nizamlı tarixi təkamülləri davam edəcək olsa idi, heç şübhəsiz ki, bəlli bir coğrafiyada qonşu millətlərin birləşməsindən güclü bir tərkib meydana çıxardı. Bu tərkibin təbii və savaşıq tərəqqisi müstəqil bir mədəniyyəti var edə bilərdi ki, Həxamənsilərdən öncəki 2000 illik bir zaman prosesində bu tərkib yalnız milli, qövmi təbiət, coğrafi şərtlər və hökmlər üzrə dəyişmələrə və gəlşmələrə məruz qalırdı. Dünya kultürü və mədəniyyətinin minnətdar olduğu əski Beynəlnəhrin mədəniyyəti Həxamənsilər tərəfindən aradan qaldırılmasa idi, 5000 il öncə ictimai qanunları hazırlayan bu mədəniyyət, heç şübhəsiz ki, sonrakı inkişaf sürəcində fəlsəfə, hikmət və digər elmlərin də təməlini atacaq və bəşər zəkasının əsası Qərbə ötürülmüş olmayacaqdı.

Bu kitab isbat edir ki, 1200 il əski İrani öz istilasında bulunduran üç qövlərin: Həxamənsilər, Əşkanilər (Arşaklar) və Sasanilər dönəmində milli inkişaf bu bölgələrdə durdurulmuşdur. Bu üç sülalənin iqtisadi bünyəsində despotist sultanın bütün milli varlığa mütləq istilasından, hegemonluğundan başqa bir şey görünür. Hər üç sülalənin siyasi strukturunda istibdad və geniş miqyaslı diktatorluqdan başqa bir şeyə rastlanılmır. Hər üç diktatorluğun

---

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi.

«kültürəl» hegemonluğu müddətində əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin qövmlərinin mədəniyyət ünsürləri çöküş və batış sürəcinə girmişdir. Həxamənsilər dönəmində mövcud olan sənət, məğlub millətlərin mirasından başqa bir şey deyildir. Əşkanilər dönəmi sənət və Yunan kultüründən dərin təsirlənməsinə baxmayaraq, Loristan, Elam və Xəzəryanı millətlərin əski nailiyyətlərindən çox geri olmuşdur. Sasanilərin basdırdığı sikkələr isə minimal sənət anlayışından məhrumdur.

Ərəblərin həmləsindən öncəki 1200 illik tarixi dönəmi incələrkən, bütün bu müddət ərzində iqtisad, siyasət və kultür sahəsində heç bir düşüncəyə, əmələ və milli fəaliyyətlərə rastlanılmır. Əski Orta Doğu xalqları bu uzun mərhələni heç bir yaradıcılıqda bulunmadan, ümumi bir durğunluqda keçirmişlər. Bu səbəbdən də ərəblərin həmləsindən sonrakı ikinci əsrə qədər, iranlılar əski hikmətləri təmsil etmə baxımından aciz qalmışlar və dünya mədəniyyət tarixinin bəlgələri iranlılar tərəfindən bəşəriyyətə sunulacaq, hətta bir yarpaq məktuba belə şahid olmamışdır. Bu müddət ərzində bir mədəni sima və şəxsiyyət belə, ortaya çıxmamışdır. 1200 il müddətində yerli xalqlar və əski Orta Doğunun ilkin mədəniyyətləri dərin **sükuta** qərq olmuşdur. Təhqiq və təəssüb dıışı bir baxış göstərir ki, İslamiyyətdən öncə 1200 illik bir dönəmdə kultür, bilgi və milli yazışmalarda mövcud olan durğunluq elə bir səviyyədə olmuşdur ki, iranlılar müxtəlif milli həyat sahəsində biricik əski mirasa sahib olmamışlar.

Əski İran kitabələri üzrə dərin akademik mütaliə, təhlil və tənqid yapılmadan, bu mətnlər beynimizə müqəddəs inanclar kimi girdirilmişdir. Əgər İran tarixçiləri saxta milli təəssübkeşlik duyğusunun köləsi olmayaraq, İran tarix şüurunun oluşturmağa çalışsaydılar, o zaman bəlli olardı ki, nədən üçüncü Hicri-Qəməri əsrinin əvvəllərindəki ərəblər qarşısındakı məğlubiyətdən dolayı ümitsizliyə uğrayan iranlılar, qalxınma məqsədilə İslamiyyət öncəsi tarixdən güc almaq üçün tarixə müraciət edərkən, bu 1200 il

müddətində onlara arxa olacaq heç bir mədəniyyət ünsürlərinə və költürəl güc qaynaqlarına rastlanmadılar.*

«Belə nəzərə çarpır ki, İran və ərəb tarixçiləri Sasanilər tarixini yazarkən, əsas qaynaqlardan hansılardır? Həm «**Karnamək**», həm də İslam tarixçilərinin çalışmaları ilə ehyə edilən «**Xüdaynamək**», həmçinin bu günə qədər qalan və orta Fars dilində yazılan «**Nameyi Tənsər**» kimi əsərlərin tərcüməsi göstərir ki, bütün bu əsərlər miladın VI əsərində müxtəlif xalqların üsyanı ilə dağılmaqla təhdid edilən Sasani şahları taxt-tacının möhkəm, güclü və güvəndə olduğunun təlqin və təbliğinə həsr edilmişdir.

Sasani hökuməti qanunlarının müdafiəçisi olan bu yazıları qəsdən əski göstərməyə çalışırlar».¹

Qövmi və milli təəssübün elmi araşdırmaya əngəl olduğunu məqbul sayan bütün ağıllılara və elm adamlarına bəllidir ki, Həxamənsilər zühurundan birinci hicri əsrə qədər, özgə qövlərin hərbi istilasını vətəfəkkürün gəlişməsi üçün münasib bir fəzanın olmaması üzündən yerli qövlər hikmət və təlif sahələrində heç bir şey yarada bilməmişlər. Bu uzun dövrənin heç bir zamanında əski Orta Doğu İran qövlərinin mərkəzi hökumətlə yardımlaşması olmamış və yerli olmayan bu işğalçılar son nəfəslərinə qədər Sasanilərin axırınadək yerli qövlərin dirənişilə rastlanmışlar. Onların İran və iranlı imici kimi dünyaya göstərdikləri, ancaq Pars süngüləri olmuşdur və nə yazıq ki, bu da çox uzun bir tarixi sürəni ehtiva etməkdədir.

Əski İranın məğlub qövləri ilə işğalçı imperatorluqların arasındakı özgəçilik və biganəlik elə bir həddə olmuşdur ki, bu müddət ərzində İran qövləri qonşu ölkələrin bu sülalələrlə savaşı zamanı müdafiəyə qalxışmamışlar. Bu, İslam sonrası tarixdə bənzəri olmayan bir hadisədir.

Moğullar varlıqları yerlərdə qorxunc fəlakətlər, ümumi qətlər, viranəliklər törətmələrinə rəğmən, bir neçə dəfə milli, xəlqi və hətta fərdi müqavimətlərlə rastlandılar. Ancaq İskəngər azacıq ordusu ilə

---

* İkinci kitabında bu mövzunu geniş surətdə şərh edəcəyəm.

¹ Lukonin. Əski İran Mədəniyyəti. S.9.

heç bir yerli və milli dirənişə rast gəlmədən, hay-küylü Həxamənşi imperatorluğunu devirdi və Həxamənşilər paytaxtını atəşə verdi.* Eləcə də ərəblərin azacıq qüvvələrinə və hərbi təcrübəsizliklərinə baxmayaraq, heç bir milli müqavimətə rast gəlmədən böyük Sasani imperatorluğunu məhv etdilər. Beləliklə, qərəzsiz və təəssüb dışı bir dəyərləndirmə ilə yanaşıldığında özgə və gəlmə qəbilələrin bu ərazilərdəki 1200 illik iqtidarları bölgə mədəniyyətinin fətrət (iki zaman arasındakı durğunluq) dövrünü kimi təsbit ediləcəkdir. Elə bir dövrün ki, bölgə hər bəbətədən çöküşə məhkum edilmiş və bəşər mədəniyyətinin yapılmasında iştirak edə bilməmişdir. Yalnız İslamiyyətdən və işğalçı sülalələrin dağılışından sonra bu ərazilərin yenilən və səssizləşən millətləri canlanmağa başlayır. Müxtəlif qövlərin yeni daxili təkanları ortaya çıxır, üç əsrdən az olan qısa bir zaman sürəsi içərisində siyasətin, ədəbiyyatın, iqtisadiyyatın, elm və sənətin çeşidli sahələrində məşhur simalar dünya mədəniyyətinə təqdim olunur. Kökü Həxamənşilərdən öncəki qövlərə dayanan sərdarlar peyda olur və milli varlıqlar bir daha qaynamağa, dalğalanmağa başlayırlar. Beləliklə, Həxamənşilər öncəsi əski zəngin mədəniyyətlərlə İslam mədəniyyəti arasında körpülər qurulur. Bu dəfə milli həmasələr (qəhrəmanlıq halları) Həxamənşilərdən sonrakı iranlı olmayan çöküntüləri təmizləmək üçün səfərbər olur. Bu həmasələr yerli olmayan ərəb çöküntülərini, yerli olmayan Türk-Moğul çöküntülərini və nəhayət, yerli olmayan sömürgəçi və imperializm çöküntülərini aradan qaldırmaq məqsədilə ciddi fəaliyyətlərə girişir.

Bu kitabda şərh edilən səbəblər üzündən dünyanın ən mötəbər şərqşünasları bizim milli kultürümüzü bir ovuc yanlış, saxta və əsassız inanlara bulaşdıraraq, İranın və iranlının gerçək kimliyini

---

* Düşündürücü odur ki, İskəndər Həxamənşilərin paytaxtını Təxti-Cəməşidi fəth edib, Həxamənşiləri devirdikdən sonra, milli müqavimətlərlə rastlanır. Sanki, Həxamənşilər devrilmədikcə yerli xalqlar İskəndərə düşmən gözü ilə baxmırmışlar!.

Təxti-Cəmsidin kitabələrinə, xalıların naxışlarına və püstə dənələrinə bağlayaraq, tarixi kimliyimizi düşürməyə, təhqir etməyə çalışmışlar.*

Şərşünasların bu hədəfli çalışmaları əski Orta Doğu mədəniyyətini qəsdən unutmaq üçündür. Həxamənşilər üzərinə güclü siyasət projektorlarından işıq salaraq Həxamənşilər öncəsi mədəniyyətləri ört-basdır eləmək istəyirlər. Bu kitabın sonrakı yarpaqlarında qeyd olunacağı kimi, təqribən **150 ildir ki, müasir siyasi hədəflərin xeyrinə olaraq, İran tarixinin Başlanğıcında «möhtəşəm» Həxamənşilər dönməinə bağlamaq üçün bütün şivələrdən yararlanmışlar.**

Bu kitab əski Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və Orta Doğunun tarixi təməli barədə ən kamil və məntiqi təsvirlər və mülahizələr irəli sürməkdədir. Bəlkə də, təmərküz və insani mədəniyyətin beşiyi sayılan bu ərazilər millətlərinin zahirən səbəbi bəlli olamyan dağınıqlıq, pərakəndəlik, param-parçalıq dərnlərinin dərmanı bu kitabdadır.

«Marlik təpələrində və Çığazənbil yüksəkliklərindəki qazıntılar yeddi minillik böyük bir mədəniyyətdən söhbət açır. Danyalın Şuşunda, Asurların və Partların paytaxtı Elam hündürlüklərində, **Həxamənşilərin ilk başkəndi Xuzistan (Condişapur)da, Midiyalıların, Parsların, Həxamənşilərin və Əşkanilərin başkəndi olmuş Həmədan (Ekbətan)da** memarlıq fənni və şəhər salma baxımından bənzəri olmayan əsərlər qalmışdır və bütün bunların hamısı Koroşun və Daryusun çalışmaları hesabına olmuşdur. **Paşarqadın (Təxti-Cəmsidin)** viranəliklərində bulunan kitabələrdə Koroş elan edir ki, hər kəs öz dinində, əqidə və kultüründə azaddır, canı və malı güvən içindədir. Hamımız əl-ələ verib, birləşməli və İranı abad etməliyik ki, Babil, Misir, Beynəlnəhrin və Yunanıstan mədəniyyətləri qarşısında biz də mövcudluğumuzu elan edə bilək. İranın böyük mədəniyyəti bu zamandan başlamış və Büzürgmehr, Zərdüşt, Ərjəngi-Mani, Kamandar Arəş kimi şəxsiyyətlər meydana çıxmış və müxtəlif etiqadlar, dini inanclar

---

* Amerikani lee şalvarı və **Makdonald** sandvici ilə tanımaq kimi ki, yanlış bir tanımadır.

yararmışdır. Koroş, üç min il bundan əvvəl tarixdə ilk dəfə olaraq Condişapur universitetini təsis etmiş, zamanın bilginlərini oraya toplamış və İran mədəniyyətinin tərəqqisi yönündə böyük irəliləyişlər sağlamışdır».¹

Yarı rəsmi ölkə qəzetində İran tarixinin təməli barədə bu biçim sifarişlə yazılan, doğru olmayan, gerçəklikləri əks etdirməyən yanlış bilgilərin çap olunması Şandur, Qrişmən, Harold, Ləmb, Visthofer və İran «tarixçi»lərinin oluşturdularını saxta tarix zehniyyəti üzündəndir. Bütün bunlar əski Orta Doğu, Beynəlnəhrin mədəniyyətini unutturmaq və dünyanın ən işğalçı təcavüzünə (Həxamənşilərə) bəraət qazandırmaq üçündür.

Bu kitab axtalanmış, ölgülənmiş milli gücün yenidən dinamizə edilməsi, hərəkətə keçirilməsi hədəfilə gerçək iranlıları, qədim qövmləri, bu ərazilərin əski və əsil sakinlərini, bu günə qədər sükutu və dinməzliyi tərcih edən elm adamlarını və araşdırmaçıları dialoqa çağırır.

Ölkə axtarışında

İran tarixini yazanlar Həxamənşilər* dövrünü incələyən arxeologiyaya ciddi ilgi göstərməmişlər. Bu kitabdakı araşdırmalar əski «İran» tarixinin təməlində mövcud olan böyük bir qüsuru aradan qaldırmağa cəhd göstərməkdədir. Nəzərdə tutulan dövrlərə aid olan tarixi sənədlər bir şeysizlik və heçlik həddində olduğu üçün bu tədqiqat bir çox mətnlərin araşdırılmasına möhtacdır. Barmaq sayını ötməyən araşdırmaçılar heç bir şey ifadə etməyən, elmi əsaslara dayanmayan bu bəlgələr üzrə Həxamənşiləri dünyanın ilk imperatorluğunun təsisçisi kimi, qeyd etdikləri üçün bu

---

¹ Mirmöhson Rəzəvi. İran ölkəsində memarlıq, İran qəzeti, nömrə 1617. s.12.

* Özlərini Daryuş zamanında «Həxamənşilər», ölkələrinin adını Pars olaraq adlandıran və müasir tarixdə Həxamənşilər kimi tanıtılan qəbilə insanları üçün əski bir ünvan təsbit edilməmişdir və bugünkü İran coğrafiyasına girmədən öncə nə ad daşdıqları bəlli deyildir. Daryuşun iqtidara gəlişindən sonra onları «Parsi» və ya «Həxamənşi» kimi tanımaq çarəsizlikdən olmuşdur.

imperatorluğun doğuşunda müxtəlif görüşlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Bu üzdən daha **çox yeni düşüncələrə əsaslanmaqla birlikdə, ən çox iki mətni örnək olaraq götürmüşəm: birincisi; məşhur arxeoloq R.Qrişməndir ki, «Başlanğıcdan İslama qədər İran» adlı ünlü kitabı 50 il bundan öncə təliff edilmişdir. İkincisi isə professor Beryanın «Həxaməşilər imperatorluğunun Tarixi» adlı böyük əsəridir ki, 5 il bundan öncə Parisdə çap edilmişdir. Eləcə də araşdırmalarımda 70 il öncə yazılmış Pirniyanın «Əski İran» əsərlə bərabər, 30 il bundan əvvəl sifarişlə təliff edilmiş Ə.Şapur Şəhbazinin «Böyük Koroş» kitabından daha çox yararlanmışam. Bu üzdən də son 70 il müddətində «İran» tarixi ilə mövcud olan hər türlü dəyərləndirmələrin, baxışların və əsas ideyaların bu kitabda əks olunduğunu düşünmək mümkündür. Adı çəkilən dörd kitab hər biri onlarca və yüzlərcə*dəyişik tarixi sənədləri ehtiva etdikləri üçün belə bir iddiada bulunmaq mümkündür ki, Həxaməşilər barədə hər hansı kiçik bir təfərrüat belə, gözdən qaçmamışdır**.**

Ustad Beryanın kitabı lazımi cəsarətlə yazıldığı təməli barədə söz sahibi olan bir əsər sayıla bilər. Ancaq bəlgələrin azlığı üzündən Qrişmənin və Beryanın araşdırmaları arasında 45 il zaman mövcuddur. Hər iki tarixçinin subyektiv araşdırmalarına rəğmən ümumi metadoloji və istidlal üsullarında ciddi fərqlər görünməkdədir. Sadəcə bu əski ustad deyil, bütün tarixçilər çarəsizlikdən Həxaməşiləri «İranlı muhacirləri» olaraq tanıtmışlar ki, müxtəlif yollarla bu əraziyə gəlmişlər. Ancaq bir qövümü «İran»da məskun olmadan necə «İran»lı adlandırmaq olar?

---

* Bu kitabda istifadə olunan qaynaqlar aşağıdakılardır: Dr. C.Hantermən «Midiya və Həxaməşilər dönmündə Ənşan», Diyakonov «Midiya tarixi», Diyakonov «Elam», Prof. Bavyan «İskəndər İranda», Orenhaym «Həxaməşilər dönmünə aid Babil bəlgələri», W.S.Veqelsanq «Həxaməşi şahənşahlığının zühuru və təşkilatlanması», Helen Sansini Virdinborq «Mərkəzi hökumətlər və Həxaməşilər bünyəsindəki təşkilatlar», D.T.Yuts «Elam arxeologiyası».

** Beryanın kitabı elə qaynaqlar üzərindəki araşdırmaları içərir ki, onun mənbələri əsərin 60 səhifəsini oluşturmaqdadır. Əsərdə 2000-dən artıq ünvana rastlanmaqdadır.

«Milad öncəsi birinci minilliyin başlanğıcındakı «Iran»lıların nüfuzu, min il əvvəlki mühacimlərin (savaşqan köçərilərin-axınçılar) zorla və ardıcıl dalğalarla varid olurdular, zahirən ilkin mühacirlərin keçdiyi iki, Qafqaz və Mavəraünnəhr (Çayötəsi) yolu ilə ikinci mühacirlər də gəlmişlər. Əsrlər boyu sürən bu yerləşim nəticəsində onlar bu ərazilərin ərbabları halına gəlmiş və sonra da dünyanı fəth etmək fikrinə düşmüşlər»¹.

Qrişmənin bu rəvayətində Həxamənşilərdən min il öncə gəlib bu yerlərdə yerləşən mühacirlərin barışıl ortamda yaşamağa etina göstərmələri anlaşılır və bilindiği üzrə yerli İran mədəniyyətinin təməlini onlar atmışlar. **Qrişmən bunları «Iran»lı olaraq nəzərə almır, ancaq zorla oتراqlaşib və savaşıl iradələrini yerli və bu ərazilərin əsil sahiblərinə dikte edən və sonra da dünya fəthliyinə girişən ikinci axınçıları (Həxamənşiləri) iranlı sayır»**

Qrişmən ikinci mühacimlərin köç dalğasının istiqamətini belə anlatmaqdadır ki, onlar Qafqazdan Mavəraunnəhrə (Sayfövqü) və oradan da Irana gəlmişlər. Bu barədə heç bir fikir birliyi mövcud deyildir. Başqaları bu mühacirlərin istiqamətini Xəzər dənizinin qərbindən, şərqindən, Orta Asiyadan, Əfqanıstanın orta bölgələrindən və hətta Hindistandan gəlmə kimi anlatmışlar. Bu köçün mənbəyi bəlli olmadığı üçün əksər «Iran» tarixini yazanlar qəsdən bu mövzuya girməkdən imtina etmiş və məchul «Ari» irqi nağılının əski dünyada var olduğunun təbliğatçısı və ardıcılı olmuşlar. Yeri gəldikcə bu mövzuları şərh edəcəyəm.

«Aryanların (Ariələr nəzərdə tutulur – Güntay) Irana gəliş istiqaməti bəlli deyildir. «Avesta» Aryanların əsil məmləkətini «**Irane Vac**», yəni Ariələr məmləkəti adlandırır və deyir ki, xoş iqlimli və verimli torpağı olan bir məmləkət imiş, ancaq kötü ruhlar yeri qarğamışlar və ərazinin insanlara verimli olma imkanları itirildiyi üçün köç başlamışdır. «**Irane Vac**»dan məqsədin dəqiq olaraq nə olduğu bəlli deyildir».²

---

¹ R.Qrişmən. Başlanğıcından Islama qədər İran, s.69.

² Həsən Pirniya. Əski İran. S.156.

Pirniyanın söylədiyi üzrə, zahirən başqa cənnətə bənzər «Iran» adlı bir ölkə varmış ki, orada təbiət qəhr etdikdən sonra onun «Iran»a köç etmişlər. V-VI əsrlərdə Hind Parslarının əski tarix adı ilə hazırladıqları «Avesta»nın etibarsızlığı, o kitabın konkret olaraq üzərinə götürdüyü «tarixçilik mission»nundan bəllidir. Peyğəmbərinin zühurundan 2000 il sonra azalmış tərəfdarlarının ciddi böhran keçirdiyi bir ortamda «Avesta»nın hazırlanması, kitablaşdırılması ancaq xəyalçılıqda, saxta müqəddəsləşdirmələrlə iç-içə olmuşdur ki, bunların heç birisi tarixdə mövcud olmamış və ya onların mövcudluğunu isbat edəcək heç bir tarixi sənəd mövcud deyildir.

«Zərdüşt barədə bir çox problemlər bizim gözlərimizin önündə cilvələnməkdədir. Nə yazıq ki, Zərdüşt üzərinə bu qədər tarixi tədqiqatların yapılmasına rəğmən, onun hansı zamanda yaşadığı bəlli edilməmiş və təlamatlarının nədən ibarət olduğu dəqiqləşdirilməmişdir. Zərdüşt ayinində küfr mövzusunun aşkar etmək çox mürəkkəb bir məsələdir. Çünki bizim əlimizdə mövcud olan Pəhləvi qaynaqlarının hamısı İslamiyyətdən sonra yazılmışdır. Yəni o zaman ki, kiçik zərdüştçülük camiası öz iman və ayinlərini ayaqda tutmağa çalışmışdır. Sasanilər zamanında dövlət himayəsi arxasına alan zərdüştçülük ruhaniləri tərəfindən araşdırmala tuş olmamışdır».¹

Özümüzdən və özgələrdən ibarət olan müasir tarixçilər Həxaməşilər öncəsi əski İranın müxtəlif qövmlərinin mədəniyyətini – dəyərləndirmə yerinə, anlaşılmaz və əsrarəngiz planlarla Şərqlilik ruhunu, həyatını və kimliyini aşağıda gətirəcəyimiz örnəklərdə olduğu kimi, batil və məsxərə etməyə çalışırlar. Sanki, bu tarixçilər əski qövmlər mədəniyyətinin məchul və kəşf edilməz qalması yönündə tapşırıqlı, istəkli və görəvlidirlər.

«Arilər İran fəlatına (platosuna) gəldiklərində, soy, ənənə, əxlaq və məzhəb baxımından onlardan daha aşağı olan topluluqlarla qarşılaşmışlar. Çünki Arilər yerli insanları «div» və ya «tur» adlandırmışlar. Bunlardan başqa, Mazandaranda da elə əsərlər əldə

---

¹ Riçard N.Fray. İranlı mirası. S.45 və 355.

etmişlər ki, bu söyləntilərin doğruluğunu isbatlamaqdadır. **Arilər bu topluqlarla davranışı qaliblərin məğlublarla rəftarı kimi olmuşdur.** Özəlliklə Arilər onları özlərindən daha aşağı sanırdılar. Bu üzdən əvvəllər onlara heç bi haqq tanımır, daima onlarla savaşırdı və onları harada bulsaydırdı öldürürdülər. Yerli əhalidən gələn təhlükələr dəf edildikdən sonra Arilər onlara ziraət, həşəm (erkək çocuqları tərbiyə etmə) tərbiyəsi və dəyişik ağır işlər tapşırırdılar. Tədricən yerli adamlara nökrlik və kənzlik kimi, haqlar tanınmağa başlandı. Arilər yerli qövmləri qarışması bu dönmədən başlayır. Arilər İranda məskunlaşma tərbiyəsi bəzən əski nağıllardan və fəth edilmiş məmləkətlərdə yerləşən Hind-Avropa xalqlarının mühacirət tərziyindən də anlaşılmaqdadır. Arilər İrana savaşı üçün gəlməmişdilər, sadəcə, bu bölgələrdə yerləşmək istəyirdilər və bu üzdən də yerli sakinlərlə boğuşmaq zorundaydılar (!). Bu hədəflərinə çatmaq üçün varlıqları yerlərdə savaşıqdan və məğlub etdikdən sonra qala tikirdilər. Qalanın içini iki hissəyə bölürdülər. Bir hissədə ailə üzvləri, digər hissədə isə xidmətçilər məskunlaşırdı. Bu əhatədə gecələr iki məqsəd üçün tonqal qalayırdılar: birincisi, ona görə ki, qala sakinləri işıqdan yararlansınlar və ikincisi də ona görə ki, yerlilər hücum etdiklərində, od qoruyucuları atəşi gücləndirirdilər ki, qala savaşıqları dışarıya çıxıb və qala çevrəsindəki düşmənləri məhv etsinlər. Sonralar bu qalalar kəndlərə və şəhərlərə çevrildilər».¹

Pirniyanın əski İran sakinləri ilə ilgili dəyərləndirməsi tamamilə vəhşi Qərbin Etazon qızıl dərililərlə bağlı çəkdiqləri filmlərə bənzəməkdədir. Onların dediklərinə görə məchul, amma mədəniyyətlə dop-dolu olan Arilər ki, məkanı bəlli olmayan öz xəyali və cənnət sayağı məmləkətlərindən qaçmışlar, indiki İrana girdiklərində divlərlə, yəni alçaq və mədəniyyətsiz əski yerli qövmlərlə rastlanırlar (!). Pirniya kimi, digər tarixçilər də bu əfsanə və nağılları öz araşdırmalarının qaynağı kimi götürmüşlər! Anlaşılan odur ki, cənab Pirniya bu mətni yazarkən, cümlələrinin ifadə etdiyi məfhuma diqqət etməmişdir. Əgər bu müəlliflərin məqsədi «İran»a gələn Arilərdən Həxamənsilərdirsə demək ki, bu tarixçilər, sadəcə öz

---

¹ Pirniya. Əski İran. S.157.

istedad və sənətlərilə Daryuşun Təxti-Cəmsid sarayını mötəbər abidə halına gətirən qövmləri çirkin və div olaraq adlandırmırlar, həm də Şahnamədəki mifik qəhrəmanları və Həxamənsilərdən öncə tarixin dərinliklərinə qədər uzanan bütün mədəniyyətləri və qövmləri çirkin və div olaraq tanıdılar! Amma əgər onların məqsədi Həxamənsilərdən çox-çox əvvəllər bu bölgələrdə yaşayan və onlarca mədəniyyət və birikim mərkəzləri icad edən yerli sakinlər isə o zaman məntiqən və tarixi həqiqətlər planında Həxamənsiləri «Iran»lı deyil, yerli mədəniyyətləri təcavüzə məruz qoyan, yerli mədəniyyətləri qətl edən axınçılar kimi, tanımalıyıq. Bütün bunlara rəğmən, onlar sonrakı tarixi hadisələrdə Parslar və Həxamənsilər kimi tanınan Arilər bu məmləkətlərə girişlərinin zaman və istiqamətini bəlli etmirlər.

«Ari soylu olan Parsların İran fəlatına (dənizdən yüksəkdə olan yaşam yerləri, ovalığın tərsi) gəlmələrinin zamanı bəlli deyildir. Milladdan əvvəl IX əsr Asur Kitabələrində «**Parsvaş**» adlı toplumun adı zikr edilməkdədir. Bu topluluq Urmiyə gölü çevrələrində yaşamışdır. Ravlin Son, Hommel və Praşek kimi bəzi araşdırmaçılar Parsvaş topluluğunun Parslar olduğu inancındadırlar. Ancaq onların bu inancları elmən isbat edilməmişdir. Asur padşahları milladdan öncə 691-ci ilə qədər parsvaşları xatırlamırlar. Bu ildə yenə də bir Asur kitabəsi deyir ki, Xulə savaşında Parsvaş, Ənzən və Ellipi xalqları Elamlılara yardım etmişlər. Bu üzdən də Praşek kimi bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «Parsva» xalqı Quzeydən Güneyə getmiş, sonralar onların adları ilə anılacaq və Pars adlanacaq olan məmləkətlərdə məskunlaşmağa başlayırlar. Asur kitabələrindən bəlli olur ki, Səlm-Nəsr (713-731 m.ö.) və Asur Hidin (662 m.ö.) səltənətləri zamanında, Parsvaşın padşah və əmirləri Asura tabemişlər. Sonra da Mad tarixində söyləndiyi kimi, Firurətiş (633-655 m.ö) Parsı Midiyaya tabe etdi».¹

Pirniyanın bu yeni nağılına görə bəlli olur ki, yerli «vəhşi» qövmləri məhv edib, öz mədəniyyətlərini yaygınlaşdıran «mədəni»

---

¹ Həsən Pirniya, Əski İran, s.226-227.

Arilər* Həxamənsilərdən başqa kimsə deyildir. Yerli sakinlərin «vəhşi»liklərinin həddini anlamaq üçün Təxti-Cəmşid sarayının kitabələrinə, «İran»ın və digər ölkələrin muzeylərinə müraciət etmək mümkündür. Elam, Urartu və Midiya tarixini oxumaqla bu vacib-ül qətl (öldürülməsi vacib olan) sayılan qövmələrin bilimsəl, sənətsəl və kültürel nailiyyətləri göz önündə durur. Fəqət, saxta Pars adı ilə tanınan Həxamənsi süngüləri ilə bu mədəniyyətlərin çoxunu (Şimalda Marlik, Mərkəzdə Silklər və Cənubda Roxcilər mədəniyyəti) tarixdən söküb atmışlar, məhv etmişlər.

Bu girişdə mühacirlər və mühacirət barəsində bütün söyləntiləri əks etdirmək qeyri-mümkündür. Ancaq bir neçə gümanlara işarə etməklə bəlli olur ki, heç kəs bu mühacirətin zaman və məkanından xəbərdar deyildir.

«Bizim düşüncəmizə görə GüneyBatı Asiyani hücumlara məruz qoyan bütün köçərilər hər zaman Xəzər dənizi darvazalarından və Pamir fəlatından girmişlər. Fəqət, Herodotun məşuk bir müşahidəsinə görə Qafqaz dağlarının Qərb istiqamətində Sakaların Midiya məmləkətinə hücumu qeyd edilmişdir ki, bu da məqbul və məqul (ağıla batan) deyildir. Folqa və Don stepləri köçərilərinin tarix boyu dəfələrlə Qafqaz fəvqü məmləkətlərə hücum etmələrini qəbul edirik, ancaq bu proses qətiyyənlə geniş miqyaslı bir mühacirətə səbəb ola bilməzdi».¹

Toynbi bu ifadəsində çalışır ki, özünü heç bir cərəyana tabe olaraq göstərməsin. O, Qrişmənin təklif etdiyi Qafqaz kanalı ilə mühacirət istiqamətini inkar etsə də, ancaq öz söyləminin davamında mühacirlərin eyni istiqamətdən gəlişlərini də qeyri-mümkün hesab etmir.

«Parlar Ari soyundan olmuşlar, fəqət, onların İrana gəliş Tarixi bəlli deyil. Miladdan öncə IX əsrdə Asur kitabələrində Parsvaş adlı bir xalqdan söhbət gedir və öncə söyləndiyi kimi, Urmu gölü

---

* Sonrakı səhifələrində yeni baxışlarla «ari» irqi qavramı ilə dərindən tanış olacağıq.

¹ Arnold Toynbi. Mədəniyyət tarixi, VII cild, s.606, üçüncü ayaq yazı, əsli mətn.

çevrəsində, ya da Kirmanshahanda yaşamışlar. Ravlin Son, Hommel və Prašek kimi tədqiqatçılara görə Parsvaş xalqı elə Parslar olmuşlar».¹

Hərçənd son iki onillikdə tarixçilərin etiqadı «parsvaş» və «parsva»nın Parslarla heç bir bağlantıları olmamaları yönündədir (sonra bu haqda geniş şərh verəcəyəm), ancaq doktor Məşkur və bütün şərqşünaslar və İran tarixini yazanlar Asur kitabəsindəki bu iki işarədən başqa yeni söz və sənəd ortaya qoya bilməmişlər. Onlar bu sənədləri dəyərləndirmədən, Asurlara da bu iki kəlməni «Pars»lar barədə zikr etdikləri üçün məmnuniyyətlərini bildirmədən, ardıcıl bu iki Asur kitabəsini təkrar edib və onu Həxaməşilər kimliyinin tanıtılması üçün əsas götürürlər. Ancaq Şəhbəzi bu iki kəlməni istiqballa qarşılamaqla bərabər, Parsların mühacirəti ilə ilgili fərqli dəlilə görə dəyişik mühacirət istiqaməti təklif etməkdədi: «Parsların və (midyalıların) şərq İrandan qalxınmaları Həxaməşilər tarixi üçün çox önəmlidir. Xüsusən bu əsas məsələyə cavab verməkdədir ki, Zərdüştlük dini Parslara necə toqquşmuşdur və nədən Həxaməşi ayini ilə Qasai ayini arasında fərq mövcud olmuşdur. Artur Kristensen dəyərlə yazılarının birində isbat etmişdir ki, Zərdüştlük dini milladdan 1000 il öncə Şərqi İranda yayılmışdı. Parslar və midyalılar Qərbə mühacirətlərindən öncə bu ayinlə tanış olmuş və onu özləri ilə gətirmişlər. Ancaq sonralar uzaqlıq üzündən onun təkamülündə və daha da yayılmasında (Yəştlərin Məzdai ayinləri kimi) iştirak edə bilməmişlər. Beləliklə də tədricən, zaman axışı içərisində Qərb və Şərq Zərdüştlüyü arasında ixtilaf və dəyişik fərqliliklər ortaya çıxmışdır. Həxaməşilərin əcdadlarının Şərqi İrandan olmasından əldə edilən digər bir nəticə bu hökmü açıqlamaqdadır ki, nədən Həxaməşilər Xarəzm, Soğdi, Bəlx, Saka qövmlərilə müqayisədə Babil, Misir, Ludiya və Hind qövmlərindən daha çox bac-xərac alırdılar. Bu münasibəti yalnız qohumluq ilişkileri məntiqi ilə anlamaq olar. Yenə də bu səbəblərdən asılı olaraq Parslar öz ölkə və kulturlərini qoruya bilmək üçün ən çox şərq iranlıları arxalanırdılar. Sonra da özləri məğlub olduqlarında Makidoniyalı

---

¹ Doktor Cavad Məşkur. Əski dövəndə İran, 1-ci cild. S.164.

axınçılarla Bəxlilər, Soğdilər və Xarəzmlər illər boyunca savaşıdılar və İrəranı savundular».¹

Şəhbazi bir sıra dilçilik fərziyələrinə dayanaraq, mühacir qövmlərin İrana gəlişini Şərqi İstiqaməti olaraq izah etməyə çalışır. Onun isbat etməyə çalışdığı cəhət daha çox Orta Asiyaya, yəni «İran»ın şimal şərqinə aiddir.

Meri Boys xanımın şagirdi olan Şəhbazi Həxamənsilər arasında zərdüştlüyün yaygınlığını şiddətlə müdafiə edənlərdən biridir və sonrakı Parslara Şərqi İstiqamətə açdıqları keçiş və köçüş yolu ilə əslində, Zərdüştü «İran»ın cənub və qərbinə aparən caddədir ki, bu da «Həxamənsilərin əcdadları!» içərisinə uzanan yoldur. Bununla da Şəhbazi Həxamənsiləri öz soyu kimi anlamağa və anlatmağa çalışmaqdadır!

«Bu gün zərdüştlüyün təməl tarixini Qərbdəki Zərdüştlük dini ilə bağlantılı hesab edənlər, sadəcə, zərdüştlük muğlarının görüşlərini təkmilləşdirirlər. Bu üzdən onlar «son Moğlar!» kimi davranırlar. Ancaq onlar Həxamənsilər toplumu və Aristokratları arasında mövcud olan, çevrəsini rəqibləri saran zərdüştü elə təsvir edirlər ki, Qərbdəki Zərdüşt surəti ilə qətiyyənlə uyğunluq təşkil etmir. Qərb Zərdüştlüyü, qətiyyənlə Zərdüştü Həxamənsilərlə bağlantılı saymamışdır».²

Həxamənsilərin köç istiqamətləri ilə bağlı dəyişik görüşlərin təhlili göstərir ki, hətta ən ünlü orientalistin ən ciddi sayılan əsəri belə, heyrət doğuracaq elmi üslub və metodoloji mənəviyyədir.*

«Pars imperatorluğunun tərcümeyi halı uyğunsuz və uyumsuz fərziyyə və problemlərlə dop-doludur. Bu gün əksər tədqiqatçılar və alimlər Kayler Yanqın (CAN IV 4 ch.1) nəzəriyyəsini qəbul etmişlər

---

¹ Şapur Şəhbazi. Ərc nameyi İrandən (İrandən dəyərli naməsi), 1-ci cild. S.613.

² Samuel Niberq. Əski İrandən dinləri. S.43.

Bu gün özünü mötəbər tarixi sənədlərlə tətbiq edib doğruldacaq bilgilər yox dərəcəsinədir. Hətta «İrandən» barəsində Kembric tarixi məcmuələrin belə, qeyri-elmiliyi ifşa edilmişdir.

Bu məcmuələrin tərcüməsi ilə uğraşan bir dostum bu kitabların yanlışlıqlarını və yanlışlıqlarını gördükdə, o qədər ümitsizləşdi ki, tərcümə işindən vaz keçdi.

ki, maldarlıqla uğraşan iranlılar uzun müddət ərzində Mərkəzi Asiyadan bu ərazilərə köçmüşlər. Onların bəzi qrupları hər ehtimala görə Zaqrosun (İranda dağ adıdır – Güntay) yerli kiçik xanlıqlarla və Farslarla qaynayıb qarışmışlar və ilk məkanda (Zaqrosda) midiyalıları və ikinci məkanda (Farsda) isə parsları olmuşlar. Miladdan öncə VII və IX əsrlərdə Asur qaynaqlarının midiyalılara və parslara işarə etməsi də bu səbəbdən olsun gərək. Kirmənşah-Həmədan bölgələrində məskunlaşmış olan midiyalılar, Asur mənbələrində məşhur qövm olaraq tanınmaqdadırlar və bunun da səbəbi Asurların Zaqros nahiyəsindəki qövmlərlə ardıcıl təmasları və savaşıları olmuşdur».¹

Bayan **Kurt** da iranlıları bu ölkənin əski sakinləri deyil, onları maldarlıqla uğraşan və Mərkəzi Asiyadan gələn Parslar kimi anlatmaqdadır. Onun da bu anlatısı heç bir konkret tarixi bilgi və bəlgələrə dayanmamaqdadır. Bəlli olmuş ki, bu xanım birbaşa Mərkəzi Asiyadan indiki Pars ölkəsinə axışan Parslarla nıca tanış olmuşdur. Guya, əksər «tədqiqatçı və alimlərin» qəbul etdikləri Yanqın görüşünü Bayan Kurt da məqbul saymaqdadır. Yanqın göstərdiyi mühacirət doğrultusu Şəhbazinin tövsiyə etdiyi istiqamətlə üst-üstə düşür.

«Neçə onilliklər bundan öncə, tədqiqi ədəbiyyatda belə bir sual meydana çıxmışdır ki, midiyalılar və parslar nə zaman İran Fəlatına girmişlər, fəqət, bu sualın cavabı hələ də bulunmamışdır. Ancaq son vaxtlar bəzi alimlər ittifaqi nəzərlə söyləmişlər ki, iranlıların əsil məmləkəti Mərkəzi Asiyada vaqə olmuşdur ki, miladdan əvvəl VIII-IX əsrlərdə bu qəbilələrin bəziləri indiki İrana köçmüşlər. Ancaq digər bir qrup alimlər isə hesab edirlər ki, iranlılar Rusiyanın cənubundakı steplərdən köçə başlamış və Qafqaz yolu ilə bu ərazilərə gəlmişlər».²

Dəndamayevin də görüşü, köçəri mühacirlərin istiqamətini bəlli edə bilməyən sərgərdan qalmış tarixçilərin görüşlərinə bənzəməkdədir. Maraqlıdır ki, bütün bu məşhur adamlar hansısa bir

---

¹ Ameli Kurt. Həxamənsilər. S.27.

² M.A.Dəndamayev. Mərkəzi Asiyanın mədəniyyət tarixi, II cildin I fəslı, s.17.

yolla «Iran» coğrafiyasının içinə köç etməsi planlaşdırılan mühacir qəbilələrin iranlı və Pars olmalarında həmfikirdilər!

Hərçənd ki, bu Şimal mühacirləri hesab edilən köçərilər elə bir məmləkətə girirlər ki, əski yerli toplum və mədəniyyət birikimiləri ilə dop-doludur. Bu xanımlar və cənablar Miladdan əvvəl birinci minillikdən öncə, sanki heç bir mədəniyyət yoxmuşcasına, axmaqlığa bənzəyən bir cəsarətlə yazırlar ki, «İranlılar», yalnız miladdan əvvəl VIII-IX əsrlərdə Mərkəzi Asiyadan bu məmləkətlərə daxil olmuşlar və bununla da zəngin Şərq mədəniyyətinin bir bölümünün təməlini atan bütün çalışqan, yaratqan və seçgin yerli sakinləri görünməzlikdən gəlirlər.

Sonrakı səhifələrində İran ziyalılarının beyninə təzriq edilən (zorla girdirilən) İranın iftixarlı Həxamənsilər tarixini və xüsusən dərs kitabları vasitəsi ilə «Böyük Koroş!» adı ilə çocுqlara təlqin edilən bu saxta tarix qaynağının nə olduğunu şərh edəcəyəm.

Hər bir qərəsiz tarixçini heyrətə salan odur ki, bütün şərqşünas tarixçilər tam bir etinasızlıqla Həxamənsilərdən ən azı 2000 il öncə böyük mədəniyyət yaradan yerli sakinləri diqqətə almırlar və sanki Həxamənsilər bu torpaqlara gəlmədən bu ərazilərdə heç bir mədəniyyət yox imiş!

Ancaq mövcud əski əsərlərin, bəlgələrin hamısı Həxamənsilərin bu torpaqlara ayaq basdıqları zamanlar gəlmə bir qövmdən danışirlər. Daryuşun Təxti-Cəmşid sarayında 15 məğlub millətlərin mədəniyyətinə işarə edilir. Lakin şərqşünaslar və İran tarixçiləri Həxamənsilər adına yazdıqları tarixdə bütün bu sirli əl işlərini, Təxti-Cəmşidin divarlarına həkk edilib sərgilənən kulturu, sənəti, mütəfəkkirlərin düşüncəsini, dəyişik türdən olan sənətçilərin sənət əsərlərini qətiyyənlə Həxamənsilərdən öncəki mədəniyyətlərin məhsulu saymırlar. İran tarixinin təməli üzrə «mütəxəssis» olanlar müxtəlif şivələrlə və hədəfli bir cəhalətlə Həxamənsilər dönəmindən qalan bütün sənət qalıntılarını Həxamənsilər adlı yerli olmayan bir qövmün adına yazmaq istəyirlər. Ancaq bu sənət əsərlərinin, bu mədəniyyətin yaranmasında Həxamənsilərin zərrə qədər əməyi keçməmişdir.

Tarixçilər, hətta açıq-aydın bir incəliyə belə, görmür və ya unudurlar ki, bu gün İranda bərqərar və mövcud olan bizim tariximizin nəticəsi açıqca onların bu cahilanə çalışmalarına cavab verməkdədir ki, Həxamənsilər Əşkani (Arşak) və Sasani adlı işğalçı axınçılar İskəndər və ərəblər tərəfindən məğlub edildikdən sonra sanki, göyə uçub gedərcəsinə, qövm və millət olaraq bu ərəzilərdə onlardan heç bir əsər-ələmət qalmamışdır. Bu gün Təxti-Cəməşid sarayında adı keçən millətlər yerli qövmlərin tərkibindən ibarət olmuş və onlar tarixin də şahidlik etdiyi ərəzilərdə Həxamənsilərdən öncə yaşamışlar. Bu üç imperatorluqdan heç bir ada, əsər-ələmət və mədəni hadisəyə rastlanılmır, bu isə yerli olmamaları ilə bağlı ən mötəbər dəlil və sənəddir.* «Belə nəzərə gəlir ki, Arilər zəngin kultür

---

* Şübhəsiz, Həxamənsilərdən öncəki yerli qövmlər və digər əski bəşər mədəniyyətləri, mühacirət yolu ilə deyil, əski və yeni daş dövrlərində yerli qövmlərin kəmiyyət olaraq artmaları ilə formalaşmışdır. Yəhudilərin və müsəlmanları məzhəbi-siyasi mühacirətləri dışında Quzey və Güneydən axışan həyati rahatlıq və uyğun yaşam coğrafiyası arayan mühacirlər mədəniyyət yaradan deyil, təxribat törədən, uçurducu axınçılar və saldırganlar olmuşlar. **Çünki, bir iqlim bir qövmə mədəniyyət yaratmaq imkanı verirsə, o qövm o coğrafiyanı tərk etməz.** Mühacirətin səbəbi iqlimin qəddarlığı və həyat şərtlərinin darlığı olmuşdur. Qəddar və verimsiz bir coğrafiyanın savaşıclı və qəddar psixologiyasını mühacirət zamanı özlərilə daşıyan axınçı qövmlər varlıqları bolluq coğrafiyalarının mədəniyyətini məhv etmişlər.

(Bu məsələni Adlerin «aşağılıq kompleksi» nəzəriyyəsi ilə də belə izah etmək olar: Şiddət coğrafiyasının psixologiyasını daşıyan mühacim (axınçı) qövmlər bolluq coğrafiyasına varlıqlarında istər-istəməz aşağı və mədəniyyətsiz olduqlarının fərqi varır və bu aşağılıq kompleksini aradan qaldırmaq üçün min illər boyunca olmuş mədəniyyətləri məhv edib onları öz mədəniyyətsizlik səviyyələrinə gətirmək zorunda qalırlar. Köçərilərin min illər boyunca oturmuş millətlərin mədəniyyətlərini və şəhərlərini məhv etmələrinin təməlinə bu aşağılıq kompleksi durmaqdadır. O mədəniyyətlərə uyum sağlamaq çox uzun zaman gərəkdirdiyi üçün mühacimlər üçün ən doğru yol mədəniyyətləri məhv etməkdir – Tərcüməçi). Quzeyin qeyri-müsaid və şiddət coğrafiyasından Beynəlnəhrinə və «İran» fəlatına axışan Həxamənsilər, şübhəsiz ki, öncədən zəngin mədəniyyətə sahib olan bu ərəzilərdə mədəniyyət icad edə bilməzdilər. Qrişmənin «Başlanğıcdan İslama qədər İran» adlı kitabından götürülmüş qarşı səhifədəki təsvirlər Silk mədəniyyətində ürətim (istehsal) örnəklərini göstərməkdədir. «Yeni

yatağı olan Beynəlnəhrinə Şərq dağlıqlarından gəlmişlər. Ancaq onların «Iran» fəlatına (dənizdən yüksək yaşam məkanı, ovalığın əksi) hansı istiqamətdən girmələri bəlli deyildir. Qafqazdanmı, Mərkəzi Asiyadanmı və ya hər ikisindənmi gəldilər. Ancaq onların bu torpaqlara adı çəkilən yollarla gəlmələri ehtimal olunur».¹

Beləcə, sonralar Pars adlandırılan mühacirlərin zühuru barədə təkrar Beynəlnəhrin bəlgələrindən başqa bir şey əldə edilmədiyindən əski dövrlər üzərinə ciddi araşdırma əsəri sayılan Qrişmənin əsərlərindən və ustad Beryanın yeni baxış kimi təsbit edilən görüşlərindən yararlanıram. Bunun yanısıra Qrişmənin və Beryanın baxış bucaqlarından fərqli bir görüş ortaya qoyan əsərlərdən də faydalanmağa çalışacağam.

Bütün bəlgələrdən anlaşılan budur ki, sonralar Həxamənşi adlanan bu qövmlər əski İran qövmləri və millətlərlə müqayisədə tam «yeni gəlmə»dir və digər bir deyişlə onları miladdan öncə VI əsrin ortalarında bu coğrafiyaya gələn ən son və hətta «yeganə» mühacir qəbilələr kimi anlamaq mümkündür. Bu dəlilə görə ki, Parsvaların Urmiyə və Araz çayı çevrəsində ilkin həyat izləri mövcuddur, İranşünasların Asur bəlgələrindəki «Parsva»nı Parslarla bağlama yozumlarını qəbul edərsək, o zaman böyük ehtimalla görə bu qövmlər Orta Rusiya steplərindən Qafqaz yolu ilə «Iran»a gəlmişlər. Şəhbazi və digərləri iddia edirlər ki, bu qövmlər Şərqi ən uzaq nöqtəsindən

---

daş dövründə, əski İranda və Silkdə cəvahirat və bayraq kimi, kiçik alətlər özəl zərgərlik və misgərlik çəkicləri ilə mis parçaları üzərinə həkk edilmiş, bu əşyalar zaman keçdikcə daha da çeşidlənmiş, şəkil və biçim olaraq gəlmiş və mürəkkəblənmişlər. Dəmir əritmə texnikası yolu ilə düzəldilən ilk alətlər; başı yastı tişə, balta və bel 4500 il Miladdan öncə Silkdə və çevrəsində, Təpə qəbiristanlığında və Güneyə tərəf Teliblisdə bulunmuşdur ki, bu da bəşər mədəniyyətinin təkvin və oluşumunda böyük bir hadisə hesab edilməkdədir». (Жангелин. Тарих öncəsi, VII fəsil. Серж Клузыу, s.96, əsil mətn)

Şərqşünaslar, elmdən, bilgidən, sənətdən məhrum olan yerəl mədəniyyətə heç bir qatqıda bulunmayan Həxamənşiləri iranlı olaraq tanımlayırlar. Bu qövmlər imperatorluğa çevrilmədən öncə yerəl mədəniyyətin oluşumunda bir iynə ucu qədər etkili olmamışdır. Fəqət, orientalistlər və «Iran» tarixçiləri yerəl qövmləri «çirkin», «div» və vacib-ul qətl adlandırmışlar.

¹ Riçard N.Fray. Əski İran mirası, s.27.

İrana gəlmişlər, ancaq xəritənin də göstərdiyi kimi, bu istiqamət Urmiyəyədək müxtəlif və kifayət qədər güclü qövmlərin inhisarında olmuşdur. Bu mühacir qövmin bu qədər uzaq bir məsafəni keçərkən, yerli sakinlərlə savaşa və bu kimi əlaqələr çərçivəsində özlərindən əsər-əlamət buraxmamaları qeyri-məntiqi və ağılasığmazdır. Ümumiyyətlə, onların bu uzun məsafəni savaşa keçmələri qeyri-mümkündür. Necə ki, tarixi sənədlər sakaların bu istiqamətdən keçmələrini böyük əngəllər, ciddi çətinliklər və yerli sakinlərlə savaşa xatırlamaqdadır.

«Sakaların tarixi, Çin qonşuluğundan köçən mühacir qəbilələrlə yaxın əlaqə içindədir. Onlar Yvea-Çilərin təzyiqinə məruz qaldıqlarından GüneyQərb səmtinə doğru hərəkətə başlayıb və Bəlxə təsərrüf edirlər... Kabildə «Hind və yunanlar» Sakaların irəliləyişlərini əngəllədilər və onları Herat istiqamətində Qərbə tərəf hərəkətə məcbur etdilər. Bu zaman Partlar da Mərkəzi Asiyadan gələn hər cüm mühacirətə mane olurdular. Bu uzun mühacirətin istiqaməti dəyişik bir doğrultuya yönəltdi və Sakalar Sind-i Sofla (Hind və Sit) məmləkətinə getmək zorunda qaldılar».¹

Sakalar kimi, güclü bir qövm Qərbə və ya «İran»a doğru köçlərində müvəffəq olmur və Güneyə tərəf istiqamət dəyişdirmək məcburiyyətində qalırsa, «İran»a çatmadan öncə tarixi ad-sanı məchul olan, coğrafiyaları bəlli olmayan Həxamənsilər kimi, zəif bir qövmin Şərqi ən uzaq nöqtəsindən başlayıb, bu qədər əngəlləri aşaraq asanlıqla Urartuya gəlmələri qeyri-məntiqi, qeyri-əqli və qeyri-mümkün kimi görünür. Ancaq əgər onların ilkin mərkəzlərini Orta Rusiya stepləri fərz edərsək, onların Urmiyə gölü çevrəsində məskunlaşmaları ilə ilgili əsərləri, yeni Asur kitabələrindəki «Parsva» adının keçməsi daha məqbul görünür. Çünki Quzeyin təbiətindən də anlaşıldığı kimi, Araz çayını keçənə qədər onların mühacirətini durduracaq güclü insan birikim mərkəzləri və topluluqlar olmamış və Urartu qövminin güc əhatəsinə yaxınlaşdırıldıqda durdurulmuşlar. Bizim hədəfimiz Həxamənsilər mövzusunun işləməkdir. Saydığımız nəzəriyyələr və nişanələr bəlli edir ki:

---

¹ B.N.Puri. Mərkəzi Asiyanın mədəniyyət tarixi, 2-ci cild, s.245.

1. Sonrakı Parsların ilkin zühur əlamətləri ilə yalnızca miladdan öncə VIII əsrdə rastlanırıq.

2. Onlar ancaq Quzey Qafqazdan «Iran»a girə bilər və ya «Iran»dan çıxı bilərdilər.

Bu iki mövzu isbat edir ki, Pars adlandırılan qövm yerli qövmərdən olmamışdır. Əski İranın yerli sakinləri mühacir olmamışlar. Beynəlnəhrində və dünyanın digər mədəni birikim mərkəzlərində olduğu kimi, əski İran mədəniyyəti də Paleolit (ən qədim daş dövrü) və neopaleolit dövnlərindən başlayaraq gəlişən və genişlənen klanların, kəltürlərin davamıdır.

Həxaməşilər ilk mühacirlər kimi, «Iran»a gəldiklərində əski «Iran» dəyişik mədəniyyətlərin beşiyi olaraq yüksək istehsal kəltürünü özündə barındırmaqda idi. Bu səbəbdən də məskunlaşmaq üçün məmləkət tapa bilmədilər. Beləliklə də Qrişmənin görüşünə bir daha qayıtmaq zərurəti ortaya çıxır ki, yerindəcə, doğrucasına təsbit etmişdir ki, bu son mühacirlər yerli mədəniyyətlə həmahəng ola bilmədikləri üçün muzdur əsgərlər kimi, yerli və məhəlli əmirlərin xidmətlərinə alındılar.

«Bu iranlı süvarilər qadınları, çocuqları, sürüləri, ilxıları və naxırları ilə daxil oldular və bu geniş ölkəni müxtəlif kiçik məmləkətlərə bölmə məziyyətini əldə etdilər. Onların çoxu öz süvari qrupları ilə birgə yerli əmirlərin xidmətlərinə girdilər. Onlar qılınc çalmaqla və muzdur əsgər olmaqla həyatlarını təmin edirdilər».¹

Qrişmənin Urartuların, sonrakı Parsların və Midiyalıların əski «Iran»a girişlərini eyni bir zamanda, miladdan əvvəl birinci minilliyin Başlanğıcı olaraq anlatmağa çalışır. Bu təsvirlər qəbul edilməzdir. Çünki əgər bu üç qövm eyni zamanda «Iran»a köçmüşlərsə, necə oldu ki, Urmu dəryaçasının çərçivəsində Parslar məchul bir qövm, ölkəsiz bir toplum olaraq bulunduqları zaman, Urartuların və Midiyalıların başkəndi, milli kimlikləri, müstəqil istehsal və kəltürləri mövcud oldu, amma sonrakı Parslar öncə Urartuların vassalı olaraq Urmu gölü çevrəsində, sonra da Midiyalıların vassalı olaraq da

---

¹ R.Qrişmənin. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.70.

Kirmanşahın çevrəsində adsız-ünvansız yaşadılar? Həm də onların bu yerlərdəki mövcudluqları barədə bilgilər, ortaya qoyduqları mədəniyyət vasitəsi ilə əldə edilmir, sadəcə, iki Asur kitabəsində keçən bir kəlmə vasitəsi ilə xəbər və məlumat səviyyəsində məlumat əldə edilir. Asur bəlgələrindəki bu iki kəlmənin məqsədi tarixçilərin nəzərdə tutduğu Parslar olmaya da bilər. Deməli, midiyalıları və urartuları məhəlli qüdrətlərindən və iqtidara gəldikləri zamandan ya daha əski təsəvvür etməliyik, ya da ki, sonralar Pars adlandırılan qövmün qəbiləvi kəmiyyət, keyfiyyət və güc baxımından o qədər zəif olmalarını düşünməliyik ki, bu coğrafiyalarda istiqrar bulma, bərqərar olma nöqtəyi nəzərindən digər iki qövmə müqayisədə çox geri qalmışlar.

«Asurilər miladdan öncə 844-də Parsları (Parsva) və miladdan öncə 836-da Midiyanı (Maday) tanıdılar. Ancaq Pars qövmünün Midiyalılarından öncə İrana gəlmələrini isbat edəcək heç bir bəlgə yoxdur. Əgər Asur katiblərinin söylədiklərini qəbul edərsək, bu zamanda Parslar Urmu gölünün Batı və Güneyində və Midiyalıları isə Həmədanın Güneydoğusuna yaxın bir məkanda yerləşmişlər. Bütün hallarda bu adların (Parsva və Maday) irqi və qövmi anlamda tələffüz edilməsi isbat edilməkdədir. Bu isimlər IX əsrin ikinci yarısından etibarən adı çəkilən qövlərin yaşadıkları və əhatə etdikləri məkan anlamında olmuşdur».¹

Qrişmən yenə də bu həssas incəliyə işarə etmir ki, Asur kitabələrində qeyd edilən midiyalılarından məqsəd, elə bir məmləkətdən ibarətdir ki, onun xalqı ən azından həmədana kimi vüsəti və böyük bir paytaxt qurmuşlar. Parsva isə mücərrəd bir ada işarə etməkdədir ki, heç bir költürəl və maddi kimlik və müsuliyyət ifadə etmir. Eləcə də Qrişmən söyləməyə çalışır ki, «Parsva» bir qövm adı deyil, coğrafi bir məkanı təmsil və ifadə etməkdədir.

«Parsların İranın Quzey Batisında yerləşmələrinin uzun sürməsi qeyri-mümkün kimi görünür. Onların yer dəyişdirmələri ya Asurilərin hərbi əməliyyatları, ya da Urartu və ya digər qəbilələrin təzyiqləri üzündən olmuşdur. Həqiqət budur ki, miladdan əvvəl VIII əsrdə

---

¹ R.Qrişmən. Eyni qaynaq, s.77-78.

onlar Zaqros doğultusunda GüneyDoğuya tərəf tədrici irəliləyiş və hərəkətdə idilər. Hər ehtimala görə onlar miladdan 700 il əvvəl Bəxtiyari dağlarının Qərbindən başlayıb yeni şəhər Şuştərin şərqinə qədər uzanan bir məsafədə Parsvaş, Parsumaş adlandırdıqları nahiyədə məskunlaşmışlar (Bu ad Asur salnamələrində zikr edilmişdir). Bu əsrdə yaygın bir ənənəyə görə qəbilələr öz adlarını həm məskunlaşdıqları əraziyə, həm də ərazinin ümdə şəhərinə verirdilər».¹

Qrişmənin üstdəki görüşü öncəki görüşü ilə (ki, sadəcə bir neçə səhifə ilə aralanır) uyğunsuzluq təşkil edir. Qrişmən deyir ki, Parsvaş öz adını sakinlərindən almışdır! Fəqət, əksər tarixçilər ən qədim zamanları yenidən qurmaq və tarixdə hərəkət icad etmək üçün bu biçim dağınıq və intizamsızca danışmaq məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə, Parslarla birgə mühacirətdə olanlar müəyən ərazilərdə Urartu və Midiya ölkələrində ortaqlaşıb öz ictimai orqanizasionlarını bərqərar etdikləri halda, Parsların yerləşdikləri məkan bəlli olmur və Parslar Urmu dəryaçasının quzeyindən Xuzistanın və Şuştərin güneyində bir nahiyəyə doğru tərki-məkan edirlər. Əgər Asur katiblərinin işarə etdikləri Urmiyə çevrəsindəki «Parsvaş» Şuştər çevrəsindəki «Parsva»dan məqsəd sonrakı Parslardırsa, deməli, onların kiçik və iqtidarsız bir qövüm olmaları anlaşılır ki, öz köç istiqamətlərində, ancaq digər oturaq qövmələrə xidmət göstərərək öz qəbiləvi həyatlarını sürdürə bilməmişlər. Əgər bu köç izlərini onlara aid saymasaq, o zaman onlar İran tarix və coğrafiyasındakı Koroşun zühur etdiyi ana qədər əsər-əlamətsiz olurlar və İran ərazilərindəki ortaya çıxışları heç bir sabiqəyə və keçmişə əsaslanmır.*

---

¹ Eyni qaynaq, s.89.

* Bizim Benylnəhrin barədə və Aşur, Babil və Sumər sənədləri haqqındakı bilgilərimiz şərqşünasların iddia etdikləri qaynaqlara əsaslanmaqdadır. Bu kitabın sonrakı səhifələrində işarə olunacağı kimi, bu sənədlər nadürüst, yanlış və hətta saxta da ola bilər. Bizim birbaşa o sənədlərdən bəhrələnmə imkanımız olmadığı üçün Aşur, Babil və Sumər bəlgələrinin mətninin nə olduğunu, bu mətnlərdə nələrin yazıldığını bilmirik. Bəlkə də şərqşünaslar İranlı və qeyri-İranlı tarixçilər heç bir əsaslı və konkret dəlillərə dayanmadan Aşur salnamələrində qeyd olunan «Parsvaş»ın və «Parsva»nın sonrakı Parslara və Həxaməşilərə işarə etməsini

Mən bu qövmün Orta Doğuda peyda olması ilə ilgili öz fərziyyəmi tapmışam və bu kitabın sonrakı fəsillərində şərh etməyə çalışacağam. Ancaq bu fərziyyənin dışında ikinci bir ehtimal gerçəyə yazın kimi görünür, o da budur ki, Beynəlnəhrin və Qərbi «Iran» qövmləri ilə ardıcıl savaqlara girən bu axıçı mühacirlər miladdan öncə 650-ci ildə Quzey steplərindən köçə başlayaraq, İranın Qərb sərhədləri istiqamətindən bu ərazilərə gəlmişlər. Hər ehtimala görə onları bölgənin mədəniyyətlərindən biri savaşıçı muzdurlar olaraq Rusiya steplərinin ortalarından yardıma çağırılmışlar ki, savaş bitdikdən sonra qeyri-müəyyən bir istiqamətdə mühacirətə başlamış və nəhayətdə «Iran»ın güneyinə çatmışlar. Tarixin bəzi işarələrindən, bu qövmün məntəqəyə hegemonluq prosesindən də anlaşıldığı kimi, bu mühacim mühacirlər köçəri yaşam boyunca, ancaq savaş və talançılıqla həyatı təlimatlarını sağlaymışlar. Əks təqdirdə, onların bu diyardakı ortaya çıxışlarını milad öncəsi birinci minilliyin əvvəlləri kimi qəbul edərsək, maddi və mədəni baxımdan tam yoxsul olmalarını necə izah edə bilərik? Yəqin ki, Orta Şərq iqliminə bənzər bir iqlimdə elə insan birikimləri örnəyini tapmaq olmaz ki, Pars adlandırılan qövm qədər iqtidara çatmadan öncə bu səviyyədə keçmişsiz və kimliksiz olsun. Bu səbəbdən də «Iran» tarixi ilə maraqlananlar üçün tarixi dəqiq və şəkkakıyyətlə araşdırıb, bu qövmü tanımaq, Pasarqadın, Təxti-Cəmsidin və Şuşun kitabə və divar rəsmlərini şərh etməkdən daha zəruridir. Çünki bütün bu memarlıq və digər kültürəl əsərlər yerli qövmlər mədəniyyətinin məhsuludur ki, Həxamənsilərdən 2000 il əvvəl formalaşmağa başlamışdır.

---

isbat etmək üçün məcburiyyət qarşısında qalmışlar, əks təqdirdə onların sevdikləri imperatorluq Koroşdan və Daryuşdan öncə tam bir məchulat və soysuzluq dumanlığına bürünmüş olur. Təəccüb doğuran odur ki, yüz il öncəyə qədər heç bir milli sənədlərimizdə, hətta Şahnamədə belə, bu imperatorluğun adı çəkilmir və heç bir İranlı, şərqşünasların uydurduğu «Iran tarixinin təməlini qoyan!» bu imperatorluğu tanımır. Əcəba, təəccüb doğurası deyilmi ki, V (hicri-qəməri) əsrdə «İbni-Bəlxı» «Farsnamə»sində Həxamənsilər barədə qətiyyəən bir bilgi vermir və onların adını belə, bu əsərdə çəkmir?

«Midiyalılar və Parslar ilk dəfə Asur salnamələrində xatırlanmışlar. Miladdan əvvəl 837-ci ildə İkncə Şəlma Nəsr Urmu dərəyaçasının qərbində yerləşən «Parsva» padşahlarından bac alıb, Cənub Qərbdə «Midiya» ölkəsinə əl qoyduğu andan bu iki toplumun adı təkrar zikr edilməyə başlamışdır. Beşinci Şeşmeş Ədad 820-ci ildə onlarla «Parsvaş» adlanan bugünkü Kirmanşahın güneyində rastlanır. 737-ci ildə üçüncü Pilsər əsil Parsvaya hücum edib və Mad sərkərdələrindən bac almağa başladı».¹

Umstedin bu rəvayəti ilə eyni zamanda, 836 və 737-ci illər arasında (bir əsr müddətində) Asur sərdar və Sultanları Parsları sonrakı mərkəzlərindən (Ənşan və Parse) çox uzaq olan üç müxtəlif məkanda bulmuşlar. Beləliklə, rəvayətlərə görə miladdan öncə birinci minilliyin başlarında bu ərazilərə daxil olan Quzey mühacirləri 260 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də sərgərdandılar və bəlli yerləşim məkanı bulmamışlar ki, Urartular, Midiyalılar, Elamlar və bu ərazilərin müxtəlif yerləşik qövmləri kimi, orada məskunlaşmış olsunlar. Hələ iki əsr sonra da davam etməsi təsbit edilən belə sərgərdanlılığı necə təfsir etmək olar? Anlaşılan odur ki, bu «Parsva» və «Parsvaş»ın sonrakı Parslarla ya heç bir əlaqələri və irtibatları olmamışdır, ya da gələcəyin imperatorları bu ərazilərə gəldiklərindən əsrlər sonra ciddi bir qövüm olaraq sayılmamışlar və onların iqtidara sıçrayışları bu günün termini ilə söylərsək, bir gecədə sağlanmış və tarixi tədarük və zəmin olmadan baş vermişdir.

Qrişmən, bu qövümün Kirmanşahın cənubunda yerləşməsindən sonra onlar barədə heç bir məlumat vermir və kitabının sonrakı səhifələrində Sakaların, Urartuların, Midiyalıların və müxtəsər olaraq da Babillərin durumlarını şərh eləyir. Ancaq birdən-birə və heç bir müqəddiməsiz böyük Elam mədəniyyətinin sınırında, yəni Şuştər çevrəsində buraxdığı Parsları tarixin ərsəsinə daxil eləyir və onları cahan padşahlığı səviyyəsinə qədər yüksəldir.

«Nəbunid özünü Astiyaqa qarşı müdafiəyə hazırladı və Həmədanın böyük ticarət yoluna nəzarət etməyə planlaşdıran Parsların padşahı İkinci Koroşla ittifaqa girdi. Bu zaman həddi-

---

¹ Umsted. Həxamənşi şahənşahlıq tarixi, s.31.

bulağa və yetkinlik səviyyəsinə çatmış yeni bir rəqib, Pars padşahlığı meydana Varid oldu. Gənc və güclü Pars qövmü öz növbəsində əski dünyanın ən şücaətli liderlərindən biri olan padşahlarının rəhbərliyi altında dünyanı fəth etməyə başladılar».¹

Nəbunid iqtidarı (556-539-cu illər) Koroşun zühuru ilə eyni zamana təsadüf eləyir və Qrişmənin izahına görə Pars qövmünün «Iran»a mühacirətindən dörd əsr və Şuştərin güneyində yerləşmələrindən 150 il keçir. Ancaq cənab Qrişmənin bu sərgərdan qəbilənin bu arada necə yetişib və güclənməsi barədə heç bir bilgi və ip ucları vermir. Çünki tarix bu qəbilənin yetişmə prosesi ilə bağlı heç bir şey xatırlamamaqdadır. Sonrakı Parsların hələ bir şəhəri yoxdur, istehsalları ilə bağlı heç bir əlamət qalmamış və onların milli kulturları incələnilərkən, imperatorluqlarının doğuşundan öncə, tarix Həxamənişlər adına heç bir xətt, rəsm və olumlu bir hadisə təsbit etməmişdir.

Urartuların və Midiyalıların inkişaf prosesini təfərrüatına qədər incələyən, Silkləri öz kitabında araşdırmaya tabe tutan Qrişmənin, parsların maddi, fənni və ictimai qüdrətinin təməlini incələmədən, bu adsız qəbilədən öz istədiyi imperatorluğu tarixdə var etməyə çalışır.

«Ancaq parslar barədə söyləmək gərəkir ki, təqribən miladdan 700 il əvvəl onlar Bəxtiyari silsilə dağlarının uzantısı, Şuştərin şərq, Karun çayının iki sahilində vəqə olan nahiyədə və bu çayın dənizə töküldüyü yerə yaxın Parsumaşda Güneyə getmədən öncə yerləşməsini əngəlləyəcək gücü qalmamışdı. Elamların daimi müstəmləkələrinin bir bölümü olan bu nahiyədə parslar elamların səltənətinə tabe idilər. Parslar Həxaməniş rəhbərliyi altında böyüməyə layiq olan kiçik hökumətlərini təsis etdilər və öz adlarını da hökumətlərinə verdilər».²

Hətta Koroş (Kir) belə, Pars və Həxaməniş adlı bir təsisçi tanımayır. Ancaq Qrişmənin parslarla bağlı saxta bir adres yaradaraq, miladdan öncə VII əsrin başlanğıcında, hətta Elamın

---

¹ R.Qrişmənin. başlanğıcdan İslama qədər İran, s.118.

² R.Qrişmənin. başlanğıcdan İslama qədər İran, s.124.

belə, hər ehtimala görə var olması zənn edilən kiçik Pars hökuməti ilə qarşı-qarşıya gələ bilməməsi inancındadır! O öz iddiasını isbat etmək üçün tarixdən bir şahid gətirməni zəruri saymır, çünki bildiyimiz kimi, Həxaməniş sözünü ilk tələffüz edən adam Daryuşdur.

Həxaməniş sözünü Bisütun kitabəsindən götürüb və miladdan öncə VII əsrin başlanışına aparan Qrişmən, Həxaməniş iqtidarının imkanını icad etmək üçün Elamları zəif göstərməyə ehtiyac duymuşdur.

Qrişmənin bu biçim iddiada bulunma məcburiyyəti, ancaq saxtakarlığın həddini aşması ilə anlaşıla bilər. Çünki, hər ehtimala görə o zaman Elamlar yetərinə güclü olsaydılar, şübhəsiz ki, Qrişmən parsların oturaq qövüm olmalarını isbat etmək üçün başqa bir yer və Həxaməniş kimi, təsisçinin ortaya çıxması üçün başqa bir şərait tapa bilməyəcəkdi və onun gələcək imperatorları tarixdə itib, batacaqlardı.*

«Huban-Nuqaşinin Şuşdakı canişini qardaşı oğlu ikinci Şutruk-Naxuntə (717-699 m.ö.) idi. Bu şəxsin gələcəkdə iqtidara daşınmasına imtiyaz və şərait oradan qaynaqlanırdı ki, bu adam Ənzanın və Şuşun böyük padşahı Huban-İmnənin oğlu idi. Onun neçə müddət padşahlıqda qalması barədə bilgimiz yoxdur. Şatruk-Naxuntənin öz kitabəsi göstərir ki, Tanrısı İnşoşinaksın yardımını ilə Ənzan və Şuş məmləkətinin padşahlığına çatdıqdan sonra bu tanrı üçün bir namazxana icad etdi... Elam ərazisində tapılan digər bir neçə kitabəni də Şutruk-Naxuntə dönməsinə aid etmək gərəkdir.

Şuşda tapılan bu kitabələrdən biri bir neçə müddət öncələrə qədər Şutrununun müqəddəsleşdirici kahininə aid edilirdi ki, ölkənin bir çox şəhərlərində otuzdan artıq tənəsin (məsəllər, dualar, atalar sözü, heykəl, lövhə, şəkil...) bərpa edilməsindən danışır. Başqa daş üzərinə həkk edilmiş kitabələr Şuşun uzaq şərqində bu gün Malmir adlanan və Karun çayının güneyində yerləşən ovalıqda tapılmışdır.

---

* Əslində, əksər şərqşünaslar və tarixçilər «İran» tarixini təhlil etmə baxımından aciz olduqları üçün çalışmışlar ki, üzde olan hadisələri dəlil gətirsinlər və bununla da xülyaya tapınırlar ki, bu da bugünkü tarix elmi və tarixçi baxımından «çocuqca» bir yanaşım olaraq dəyərləndirməkdədir.

Şutruk-Naxuntədən uzun zamanlar öncə bu ovalıq Elamların yaşam yerləri olmuşdur. İlk ticarət sənədləri və həm də viran edilmiş təpələr göstərir ki, bu nahiyədə ticarət çox yaygınmış. Xətt, dil və təsvirlər isbat edirlər ki, Taxihi oğlu, Ayapir şahzadəsi Haninin kitabələri və daşda həkk olmuş təsvirlər yeni Elamda da onun padşahlığı dönməsinə aiddir».¹

Bütün bu hadisələr elə bir dönmə içərisində baş verməkdədir ki, cənab Qrişmən iddia edir ki, Həxaməniş adlı birisi Şuşun kanarı Şekştərdə Parsların hökumətini təsis etmişdir. Ancaq üstdəki rəvayət və digər tarixi bəlgələr göstərir ki, miladdan öncə VII əsrin əvvəllərində Elamlar istisna bir gücə sahibmişlər. Elamın Asur və Babilə olan savaşları onun fəvqəladə güclüliyünü göstərir və böyük məbədlər, geniş və göstərişli şəhərlər və bənzərsiz Elam sənəti bu dövlətin bütün Güneydən əski Ənşana qədərki iqtidardan söhbət açmaqdadır. Təxti-Cəmsid kitabələrində həkk edilən tarix belə, göstərir ki, Elamlar Həxamənişlər tərəfindən məğlub edildikdən sonra da bir çox Elamlı katiblərin Həxamənişlər tərəfindən istifadəsi və Həxamənişlərin Elam xətt və sənətindən geniş istifadə etmələri davam etmişdir. Bu da isbat etməkdədir ki, Elamlar sadəcə Qrişmənin iddia etdiyi dönmədə deyil, çox uzun zamanlar, hətta Şuşun süqutundan sonra belə, öz sərverliklərini bölgədə sürdürmüşlər. Bundan sonra söyləyəcəyəm ki, necə və nədən bütün tarixçilər Həxamənişlərin zühurundan və bölgəyə hegemonluqlarından öncə, Elam və Asuru Beynəlnəhrindən (İkiçayarasından) və tarixdən söküb atmağa çalışmışlar.

«Səbiq savaş qənimətlərindən doldurulmuş Elam padşahlarının xəzinəsi Asurların əlinə keçdi. Babilin ittifaq zamanı Elama verdiyi qızıl və gümüş heykəllər, məbədlərin nəfis əşyaları və evlərdə bulunan qiymətli əşyalar Neynəvaya götürüldü. Asur qətl və talandan doymayıb həm də Elam padşahlarının və məşhur adamlarının sümüklərini məzardan çıxarıb Neynəvaya apardılar. Asurların Elamdakı davranışlarını Həzqiyal* belə şərh edər: «Budur

---

¹ Corc Kamrun. Tarixin dan yerində İran., s.121.

* Tövrətin müəlliflərindən biridir – Tərcüməçi.

Elam və onun qəbirlər kənarında öldürülməyə hazırlanmış cəmiyyəti. Hamısı qılıncdan keçirilib, öldürüldülər».

1635 il Elamların nəzarətində olan **Tanrı «Nənə»** Erexin heykəli Asur padşahı tərəfindən, Erex şəhərinə göndərildi.** Asurlar bir çox qətlərdən, şəhərləri qarət edib Elamların var-dövlətini ələ keçirdikdən sonra həm də bir çox əsir Şuş və digər şəhərlərdən Asura apardılar. Fərar edən Elamların son padşahı Xumban-Kaldaş bir müddətdən sonra əsir düşdü və Asur Banipal onu və Elamların

---

** Həzqiyal Tövrata Elamın Aşur Banipal tərəfindən süquta uğraması barədə heç bir şey söyləmir. Təəccüb və təəssüb doğuran odur ki, Pirniya kimi insanlar da tarixin ən ciddi hadisələrinə belə, sınıq-salxaq, tələm-tələsik və ala-yarımçıq yanaşırlar. Həzqiyalın kitabında bir silsilə xəbərdarlıqlar xüsusi bir zaman və məkanı nəzərdə tutmayaraq, təqribən bütün Orta Doğu mədəniyyətləri barəsində, o cümlədən Aşur və İsrail oğulları barədə yazılmışdır. Həzqiyal Yerusəlimə (bu sözün ən doğru tələffüzü Urşəlim olsun gərək, çünki Sumerlər dönəmində də **Ur** və **Urok** kimi şəhərlər mövcud olmuşdur. Bu gün İbrani dilində bir çox Sumerçə sözlər vardır, hətta Dr. M.Fatih Kesler «**Kuran-i Kerimde Yahudiler ve Hristianlar**» adlı kitabının (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara – 1995) 28-ci səhifəsində İbrani sözünün də Sumerçəsindən gəldiyini isbat edir. Bu səbəbdən mən də ən doğru olan tələffüzü istifadə edərək, Yerusəlim deyil, Urşəlim yazacağam – Tərcüməçi) qarşı, Əmun qövmünə qarşı, Muab qövmünə qarşı, Ədum qövmünə qarşı, Fələstinlilərə qarşı, Sura qarşı, Misirə qarşı, Siduna qarşı, məchul bir məmləkətin sakinləri olan Məcuclara qarşı və nəhayət, Elama qarşı bir sıra öngörülərdə bulunur. Hətta Pirniyanın Həzqiyal Elamın Aşurlar tərəfindən süquta uğrayacağını ön görmüşdür iddiasının tərsinə olaraq, Həzqiyalın Elama qarşı öngörüsü, Asura qarşı öngörüsü ilə həm zaman və həm anlamdır: «Aşur və bütün xalqı orada; qəbirləri onun çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər; qəbirləri çuxurun diblərində qazılmış və onun xalqı qəbrinin çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər, qılıncı düşmüşlər, onlar ki, yaşayanlar diyarında dəhşət saçdılar. Elam və bütün xalqı orada; öz qəbirləri çevrəsində; hamısı öldürülmüşlər, onlar ki, sünnətsiz olaraq yerin dərinliklərinə endilər, onlar ki, yaşayanlar diyarında öz dəhşətlərini saçdılar və çuxura enənlərlə bərabər utanclarını yüklədilər. Öldürülmüşlər arasında, ona və xalqına bir yataq yaptılar; qəbirləri öz çevrəsində; hamısı sünnətsiz, qılıncı öldürülmüşlər; çünki yaşayanlar diyarında dəhşətləri yayılmışdı və çuxura enənlərlə bərabər öz utanclarını yükləndilər; onu öldürülmüş olanların ortasına qoydular. Məşək, Tubal və onların bütün xalqı orada; qəbirləri onların çevrəsində; hamısı sünnətsiz, qılıncı öldürülmüşlər; çünki yaşayanlar diyarında dəhşətlərini saçdılar. (Tövrət. Əhd-i Ətiq, Həzqiyal, 32:22-26.)

sabiq padşahı Tam Maritunu səltənət arabasına bağlayıb, məcbur etdi ki, arabanı Asur məbədinə və Asurların allahı «İştar»a qədər çəkib aparsınlar. Asur Banipalın Elamı fəth etməsi ilə ilgili kitabəsinin tərcüməsi belədir: «Şuşan, Madakto və digər şəhərlərin torpağını bütünü ilə Asura çəkib apardım və bir ay, bir gün ərzində bütün Elam ərazisini yerlə yeksan etdim. Mən bu ölkəni həşəmin, qoyunların sürüsünə həsrət qoydum və bu ölkəni musiqi nəğmələrindən məhrum etdim və qumsal səhrələrin yırtıcılarına, ilanlarına, əjdahalarına bu məmləkətə axışmaları üçün izn verdim». Nəhayət, Elam diz çökdüsə də, iş savaşıllara görə olmuşdur. Miladdan öncə 645-ci ildə Elam dövləti tarix səhnəsindən atıldı və onun sabiqəsi zaman keçdikcə xatirələrdən silinib və elə unuduldu ki, hətta tarixçilər və ən qədim dövr yazarları belə, bu barədə bir şey bilməz oldular».¹

Əgər Pirniyanın iddiası üzrə, Elamlar məhv olmuşlarsa, Təxti-Cəmşidin daşları üzərinə rəsm edilmiş bərli-bəzəkli, yaraşılıq və sultanla eyni səviyyədə olan, əllərində dəyərli dəfinələr bulunduran və sərvətin, sənətin qalxınması ilə ilgili görüntülərdən ibarət olan və Daryuşun sarayına yollana bu Elamlar hardan çıxdılar?*

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.139-140

* Əksər tarixçilər Elamın «Asur Banipal» tərəfindən qorxunc bir aqibətə uğraması inancındadırlar. **Aşur Banipal Beynəlnəhrində şəxsiyyət və mümtaz kültürəl rütbədir ki, ilk tarix evi kitabını yaratmışdır. Ondan miras qalan fənni və kültürəl nailiyyətlər onu tarixdə bir vəhşi adam kimi tanıtma çalışmaları ilə uyuşmayır.** Şərqsünaslar qəsdən və yalnız bir daş kitabəsi əsasında bu kitabın son fəslində izah edəcəyim səbəbə görə, çalışmışlar ki, Aşur Banipaldan Koroşun tam müqabil tərəfi, Koroşa bənzər bir təsvir təqdim etsinlər.

«Aşurların və hətta Həxamənşilərin həmlələrini Elamların son olaraq anlamadığımızdan, kitabın önəmli bir qismini Selvekilər, Əşkanilər və Sasanilər dönməndəki Elamların araşdırılmasına həsr etmişik və ümid edirik ki, oxucu Aşur Banipalın həmləsi ilə və Həxamənşilərin zühuru ilə Elamların sonu gəlməmişdir yönündə öz cavabını tapacaqdır. Elamlar, hətta Əşkanilər dönməndə belə, öz istiqlallarını əldə etmək üçün savaşımlar. (D.T.Puts. Elam Arxeologiyası, müqəddimə., s.2, Kembriç universiteti nəşriyyatı, 1999).

«Asur imperatorluğunun süqutuna aid olan klassik mətnlərə tam bir ehtiyatla yanaşmaq gərəkir. Ketç Yasın yazdığına (Dyodordan nəqlən, ikinci kitab, 23-28) görə Sərdanapalın (Asur Bənipal) «əxlaqi zavalı» Midiyalı Ərbakesi Asur əleyhinə tüğyan bayrağını qaldırmağa məcbur etdi. Əbakeş Asura qarşı dördlü bir ittifaq oluşdurdu: Belezis sərkərdəliyində Babillər, ərəblər padşahı başçılığında Yuxarı Beynəlnəhrin qövmələri və «azadlıq uğrunda» savaşıyan Parslar. Ərbakeşin tanınmaz bir ad olması ilə eyni zamanda onun manifestinin heyvətəmiz özəlliyi də dəqqətlayıqdır. Çünki göründüyü kimi, Parslar da Midiyalılar, Babillər və Beynəlnəhrin ərəblərə qədər Asurların dözülməz istilasına məruz qalmışlar. Hər ehtimala görə Emintas adlı Yunanlı bir müəllifin verdiyi məlumata əsasən (və Etene 12-ci kitabında 529-cu ildə nəql etmişdir) **Neynəva** şəhərinin hasarları (**bu şəhərin əsasını Sərdanapalın qoyduğu söylənir**) Koroşun mühasirəsi üzündən viran edilmişdir. Asurların məğlubiyyəti ilə mövcud olan görüşlər Midiya mərkəzlilik (Medo sentrik), yəni «Ərbakeşin istilaçı rolu», «Pars mərkəzlilik (Persosentrik), yəni «Parsların və Koroşun rolu» açıısından ortaya qoyulmuşdur ki, bunun müqabilində tarixçinin məsələnin təməlinə təfəkkür və şəkkakıyyətlə yanaşması zəruridir».¹

Bu gün biz elə bir mərhələdəyik ki, bütün şərqşünasların tələqlinləri, söyləntiləri barədə şəkk etmə haqqımız vardır. 50 il bundan öncəyə qədər şərqşünasların Orta Doğu haqqındaki

---

Nə var ki, Koroş özünü «Sumer və Akkadın padşahı» adlandırmış və Daryus öz kitabələrində İlam və Aşuru istilaya uğratmağa israr etməkdədir, tarixçilər Aşur və Elamı Həxaməşilərin zühurundan zühurundan öncə tələsərcəsinə məhv etmə tələsləri dəqiq tarixi zəminə əsaslanmamışdır.

Bu çalışmaları Beynəlnəhrinin iki böyük və parlaq mədəniyyətini məhv eləyən Həxaməşilərin ayıbını ört-basdır etmək, gizlətmək üçündür. Babilin zavala uğramasını, yalnız, özünə heyran və özünü tərif eləyən bir imperatorun kitabələri ilə izah etməyə çalışın və bu kitabələrin dışında Babillərin istiqlalları uğrunda fədakarənə savaşılarını görmək istəməyən tarixçilər, Beynəlnəhrin iki firuzə paytaxt şəhərləri olan Şuş və Neynəvanın süqutunu Koroş və Daryuşun vəhşi hücumları ilə bağlamaq məcburiyyətində qala bilərlər ki, bu da Tövratin Koroşsentrik teorisi ilə ziddiyyət təşkil edir.

¹ Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.87-88.

oluşdurduqları tarix zehniyyəti Avropanın istilaçılıq siyasəti əsasında gəlişmiş və Fələstinin İsrail tərəfindən işğalına zəmin yaratmışdır və bunun başqa tarixi bəraəti yoxdur.

«Elam ölkəsinin Nəbuked Nəzar tərəfindən işğal olunması qeyri-dostanə fəaliyyətlərin nəticəsimi olmuşdur? Hələ cavabı bəlli olmayan bir sualdır. Dağınıq və nöqsanlı mətnlər eyni zamanda Şuş şəhərindən xəbər verməkdədir ki, Şuş şəhəri o zaman Babillərin əlində idi. Ancaq öncədən də müşahidə etdiyimiz kimi, Şuş şəhərinin işğal olunması Elamın digər bölgələrinin işğalı ilə bağlı və əlaqəli olmamışdır. Babilin necə və neçə müddət Şuşu işğal altında saxlaması bəlli deyildir. Şuşun işğal edilməsi ilə bağlı adı çəkilən mətnlərin Həxamənsilərə aid olduğu ehtimalını nəzərə alaraq, hətta Şuşun Babil tərəfindən fəth edilməsi qəti və qəti olaraq təsbit edilməmişdir. VI əsrin ortalarından bir neçə nəsli müddətində Elamın Şərqi bir neçə bölgələri Həxamənsi sərkərdələrinin işğalında olmuşdur. Böyük Koroş (599-530 m.ö) məşhur mənsurunda (nəşr etdirdiyi görüşlərində) özünü «Ənşan şahı» adlandırır. Bu tarixdən böyük Daryuş Həxamənsiyə (522-486 m.ö) qədər Elamın siyasi prosesləri ilə bağlantılı heç bir sənəd yoxdur. Daryuşun padşahlığının əvvəllərində baş verən və Daryuş tərəfindən basdırılan iki üsyan Elam tac-təxtinin varisliyi uğrunda idi. Daryuşun padşahlığının ilk ilində üçüncü və sonuncu üsyan hadisəsi baş verdi və bu dəfə Daryuş üsyanı yatırmaq üçün Pars hərbi gücünü o bölgəyə göndərdi. Daryuşun padşahlığı zamanından etibarən Elam və bütün Orta Doğu tarixi Həxamənsi şahənşahlıq tarixinin içərisinə yerləşir. Elam ölkəsi və onun mərkəzi olan Şuş şəhəri bir «Şəhr-bani» (satrab) halına gəldikdən sonra adı da Farsca bir kəlmə olaraq «Şövcə»yə çevrildi. Şuşda möhtəşəm Həxamənsi sarayları tikilməyə başlandı və bu şəhər ümdə padşahlıq iqamətgahlarından biri oldu».¹

Göründüyü kimi, Elam Asur Banipaldan sonra da elə cəlbədicisi imiş ki, Babillilər o ölkəni fəth etməyə meyl göstərirlər və Elam nəinki 645-ci ildə tarix səhnəsindən silinməmiş, həm də onun Daryuş zamanına qədərki parlaq həyatından xəbərdarlıq. Əski Orta Doğunun

---

¹ Yusif Məcidzadə. Elam tarix və mədəniyyəti. S.22.

bu mədəni və qəhrəman şəhərini viran edən, yalnız, Daryuş olmuşdur. Həm də Koroşdan sonra Midiya, Asur və Babildə olduğu kimi, Elam mədəniyyətini də istilaya uğradan Daryuş olmuşdur.

Biz, Qrişmənin «tarix yaratma ehtiyacı» əsasında kiçik Pars qəbiləsini Elamın bağrında yerləşdirmə çarəsizliyini anlaya bilirik. Lakin, bir kiçik qəbiləni yersizcə və heç münasibəti olmadan Parseyə qədər genişləndirib və Həxaməniş kimi, böyük bir sülaləni təsis edən qüdrət səviyyəsində təqdim etmək – ki, özünün də açıqca söylədiyi kimi, miladdan öncə VII əsrə qədər yerləşəcək bir məkanları belə, olmamışdır – bağışlanası deyildir. Çünki, nəinki bu «Parse»nin coğrafi hüdudu bəlli olmamışdır, həm də parsların nə biçim genişlənmələri də məchuldur: Savaşıra, yaxud barışıl yollarımı?

Ənşan və Parsa qədərki vüsətli istiqrarları üçün Elamlarla müharibə etmişlərsə, bu savaş hansı zaman və məkanda və hansı hökmdarların dönəmində baş vermişdir. Əgər onların genişlənməsi Elam ərazilərində barışıl bir ortamda olmuşdursa, nədən elamlar geniş və abad ərazilərini iqtidarsız, kimliksiz və sonradan Pars adlandırılan bir qövmə verməli idilər və nəhayət bu iddia edilən Pars o zaman hansı coğrafiyanın adı olmuşdur?

«Çiş-Pişin ölümündən sonra Pars padşahlığı Parsumaş əyalətindən ibarət idi ki, Ənşan və Parse də ona artırılmışdı. O, hökm sürdüyü əraziləri Meronji sultanları kimi, iki oğlu arasında bölüşdüdü: naz və nemət içərisində doğulan (!) Aryarmən (590-640 m.ö) və birinci Koroş (600-640 m.ö) ki, Parsumaşın «böyük şahı» oldu. Təsadüfən Həmədanda tapılan altın bir lövhə bizim istifadəmizə verildi. Bu lövhənin üzərində mixi əlamətlərlə və əski Pars dilində Aryarmənin ləqəbləri yazılmışdır. Adı çəkilən padşah söyləyir: «Mənim padşahı olduğum bu Pars ölkəsində yaxşı atlar və kişilər vardır. Ulu Tanrı Əhuraməzda onu mənə vermişdir. Mən bu ölkənin padşahıyam». Bu lövhə bu günə qədər tanınan və tapılan əşyalar içərisində Həxamənişlərə aid olan ən əski buluntudur. Bu lövhə miladdan öncə VII əsrdə Pars qəbilələrinin tərəqqisi ilə ilgili ciddi ip ucları verməkdədir, bir halda ki, bu qəbilələr köçəri həyat tərzindən yarı yerləşik həyat tərzinə yeni keçmişlər. Mixi əlamətlərlə yazılan onların əlifbası, Asur və Elamın əlamətli və hecalı xətlərinin

daha da zənginləşdirilməsi anlamındadır ki, hələ də istifadə edilmiş və üzərində durduğumuz xətdin icadı üçün ilham qaynağı imiş. Parslar öz tarixinin başlanışında kiçik hökumətləri hələ oluşma halında ikən, elə bir iş gördülər ki, Orta Doğunun əsil sakinləri əsrlər boyunca qətiyyənlə bu işi etmək əzmində olmamışlar. Parslar zikr edilən ölkədə yerləşdikləri minillikdən etibarən öz dillərini öz xətləri ilə izah və bəyan etməyə başladılar. Aryarmən lövhəsinin kəşfi-kəşf edilən biricik lövhə olmamasını irəlidə görərik – elə fəvqəladə nəzərə çarpır ki, bəzi tədqiqatçılar onun əsil sənəd olmasını qəbul etməkdən imtina etmişlər».¹

Bu üzdən ki, Qrişmən üstdəki mətndə Parsları Koroşun zühurundan 80 il əvvəl yarı köçəri təqdim edir. Demək ki, hələ ərazisi və istiqrarı olmayan bir qəbilə arasında «altun lövhə»dən və «böyük şah»dan danışmaq xeyaldən başqa bir şey deyildir.

Şübhəsiz ki, yeni tarixçilər bu biçim iddiaların heç birisini qəbul etmirlər. Qrişmənin Parsların xətt ixtira etmələri ilə bağlı söylədiyi bilgisizlik və düşüncəsizlikdən olmadığı üçün demək ki, müəllif yerli mədəniyyətə, Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun əsil sakinlərinə qarşı düşmənçiliyini və nifrətini ortaya qoymuşdur və belə aşkarca iddia edə bilir ki, əski Pars mixi xətti Elam və Babil xəttinin inkişafı və davamı olmuşdur!

Bütün bunlar mənim girişdə iddia etdiklərimi isbat etməkdədir ki, şərqşünaslar müxtəlif yollarla çalışmışlar. Beynəlnəhrin və Orta Doğudakı Həxaməniş öncəsi mədəniyyətləri ya batıl, ya da bixaniman və yurdsuz-yuvasız Həxamənişlərə aid etsinlər.

Qrişmənin söyləminə görə məlum olur ki, parslar qonşulara hücum etmədən öncə ən azı 150 il Parsumaş, Ənşan, məchul ölkə olan və «Parse» adlanan ərazilərdə yarı köçəri və yarı oturaq yaşamış və hökumət etmişlər. Ancaq biz, bu hüdudlarda onun seçgin qövmü ilə ilgili heç bir tarixi qalıntılara və yadigarlara rastlanmamışıq, bir halda ki, urartular, midiyalılar və ya Qrişmənin söylədiyi kimi parsların ilkin yol yoldaşları bəlli ərazilərdə sakinləşməyə müvəffəq olmuş və tarixdə qalası, təqdirəlayiq

---

¹ Qrişmən. Başlanğıcından İslama qədər İran. S.125.

mədəniyyətlər yaratmışlar. Ancaq bu bölgələrdə parsılardan heç bir əsər-əlamət yoxdur, nə bir şəhər, nə də bir dövlət sarayı. Hətta bu qövmün əcdadları ilə bağlı bir viran edilmiş məzar belə, Qrişmənin onlara bağışladığı coğrafiyada bulunmamışdır ki, ölürlə birgə dəfn edilmiş əşyalar vasitəsilə onlar və mədəniyyətləri barədə bilgi əldə edə bilək. Məsələn, hansı silahlarla savaşırmışlar və bu silahları necə və harada istehsal edirmişlər*?

Bundan əlavə, Həxamənsilərlə bərabər eyni zamanda və məkanlarda bulunan digər qövmlər müxtəlif dəfinələrə, zinət alətlərinə, naxışlara, hərbi alətlərə, qövmi paltarların özəlliyinə, saxsılara və digər minlərcə gündəlik həyatda istifadə olunan və milli kimliklərini əks etdirən əlamətlərə sahibdilər. Nədən bu, Həxamənsi adlanan mühacirlər imperatorluq halına gəlmədən öncə, bu qədər uzun müddət bərəkətli bir bölgədəki mövcudluqlarına rəğmən (ki, Qrişmənin bunları bir-bir saymaqdadır), hətta bir daş üzərinə həkk olunmuş bir naxış, bir ibadətqah, və ya bir saxsı şərab camı belə, onlardan qalmamışdır ki, onların üzərinə Həxamənsi mədəni həyatına məxsus olan bir nişanələr həkk edilmiş olsun? Bir halda ki, cənab Qrişməyə görə Həxamənsilər elə gəlmiş bir qövmlərmiş ki, bütün dönəmlərdə altun lövhələr üzərinə keçmişlərini və bulduqları durumu həkk edirmişlər!

«Aryarmənin canişini oğlu Arşam idi ki, ondan da altun bir lövhə tapılmışdır. Zahirən bu lövhə də Həmədanda Arşamın atasına

---

* Cənab Şəhbazi və bayan Meri Boys belə cavab verə bilirlər ki, Koroşun da əcdadı Zərdüştçü olmuşlar və ölürləri dəfn etmə ənənələri onlarda olmamışdır. O zaman belə bir soru sormağ gərək ki, nədən Koroş və Daryuş və bu nəslin sonrakı imperatorları zorla Şərqi mədəniyyətinə hakim olduqlarından sonra, özlərinə belə möhtəşəm məqbərələr düzəltmişlər?

Şayəd, bayan Boysun yazdığı «Zərdüşt dininin tarixi» kitabında – ki, bu kitab başdan ayağa elmi bir əsərdən daha çox tarixi zarafatlarına bənzəyir – olduğu kimi, ki, söyləyir: Həxamənsi sultanlarının məzarları yüksəklikdə; daşların içərisində tikilmişdir ki, Zərdüşt ayinində olduğu kimi, çevrə ekoloji pozuculuğa məruz qalmasın!!!

Bu durumda belə, məlum olur ki. Həxamənsilər başqalarının sərvət və sənətlərini yiyələnmədikləri sürəcə, hətta bir yüksəklikdə bir daş məqbərəni öz iddia etdikləri sultanları üçün icad edə bilməmişlər.

aid olan lövhə ilə birlikdə bulunmuşdur. O da özünü «böyük şah, şahlar şahı, Parse (Pars) şahı, Aryarmənin oğlu» olaraq təqdim edir».¹

Sonrakı fəsildə aydınladacağam ki, Aryarmən və Arşama mənsub olan bu iki altun lövhənin saxtılığı bizim, Həxamənsilərin kimsizliyini isbat etmək üçün necə də yardımçısız olacaqdır. Beləliklə, cənab Qrişməni Həxamənsiləri xüsusi bir iqlimdə yerləşdirmədən dünya imperatorluğunun astanasına qədər yüksəldib gətirmişdir. Bu böyük fantaziya bizim üçün konkret tarixi və coğrafi bir nəticə verir və məlum edir ki, **əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin coğrafiyasında qətiyyən Pars və ya Parse adlı müəyyən bir məkan olmamışdır.** Şərqsünəslərin düzüb qoşduqlarından anlaşılan odur ki, Pars elə bir ad imiş ki, Şimal Şərqdən, Şimal Qərbdən və ya Şəhbəzinin söylədiyi kimi, tam Şərqi özündən gələn mühacir qövlərin yanında bulunan qövlər tərəfindən bəzi bölgələrə verilmişdir. Tarixçilər isə onları bu yerlərin sakinləri kimi anlamış və anlatmışlar.

Urmi gölünün çevrələri, Zaqros dağlarının güneyi və nəhayət, bugünkü anlamda necə deyirlər **Fars (!?)** bu gün də elə bir tarixi vəziyyətdədirlər ki, biz «Parsva» və «Parsvaş» kimi adları üzərində dərindən düşündüyümüz qövlərə verə bilərik.

Dilçilik elmi «Pars» termininin Şimal qövlərinə aid ola bilmə ehtimalını rədd edir.

Demək ki, bu mühacirlərin başlanğıcdan bu adı özləri ilə Orta Doğuya gətirmələri qeyri-mümkündür. Bu, ad deyil, təmasda bulduqları yerli mədəniyyətlər tərəfindən onlara verilən ləqəbdir və mən bu kitabın son fəslində «Pars» sözünün necə yaranmasını açıqlayacağam.

---

¹ R.Qrişməni. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.131.

Nəticə

Iran tarixini yazanların əsaslandıqları və yetərinə dəlil aparmadıqları üçün isbat edə bilmədikləri bir tarixi gerçək vardır. Sonralar Orta Doğu və Beynəlnəhrinin yerli sakinləri tərəfindən «Parse» ləqəbi ilə tanınan qövm miladdan əvvəl birinci minilliyin başlarında bu ərazilərə gəlmiş və tarixdə rəsmi mövcudluqlarını böyük Şərqi imperatorları olaraq duyurmadan 400 il əvvəl, o dövrün böyük və mədəni qövmü olaraq tanınan Urartulara muzdurluq və hərbi qulluq etməklə Urmu dərəçasının Şərqi haşiyəsində yerləşmə izni alırlar.

1. Bu qövm Asur və Urartu arasında fitnə və savaş başladıqdan sonra Midiyaya sığınır. Midiya və Babilin Asura qarşı birgə muzdur hərbiçilər olaraq Midiya iqliminin Güney haşiyəsində yerləşmək izni alırlar.

2. Asurun məğlubiyyətindən və Midiyanın istiqrarından, daxili sabitliyindən sonra bu sərgərdan mühacim (axınçı) qövm Elamların xidmətinə alınır. Asur imperatorluğunun zəifləməsi üzündən bir daha öncəki sahiblərinin xidmətinə girirlər. Bu yeni irtibat prosesində onları Əşnanın çevrəsinə yerləşdirirlər. Bu, onların böyük imperatorluq olaraq meydana çıxdıqları zamana qədər son yerləşim məkanları olmuşdur ki, daxili və xarici tarixçilər bu bölgəni onların son istiqrar yerləri kimi, nəzərə almışlar. Ancaq bu iddiaları qəbul etsək belə, yeni mülahizələr ortaya çıxır ki, onları söyləmək gərəkdir:

A – Bu qövm kəmiyyət olaraq çox ola bilmələri qeyri-mümkündür, çünki, yarı oturaq qəbiləvi həyat tərzini ən çox 3000 nəfərdən və ya 500 ailədən oluşan bir izdihamın gündəlik qida ehtiyaclarını təmin etmə istedadına sahibdir.

B – Bu qövmdən bir imperatorluq təsisçisi olaraq tarixdəki mövcudluqlarını duyurmadan əvvəl heç bir kultural və etnik əsər-əlamət əldə edilməmişdir. Onların dinləri yoxdur, ev və məbəd tikməmişlər, heç bir əl işləri, hətta saxsı səviyyəsində sadə bir istehsal türü belə, onlardan tarixdə yadigar qalmamışdır. Bu məsələ eyni zamanda ki, bir tərəfdən heyvətəmizdir, ancaq daima güclü qövmələrin tabeliyində olan və öz sahiblərinin kultural kimliklərinin

hegemonluğunda bulunan bir qövm üçün qeyri-mümkün görünməyən bir hadisədir. Bu qövm, hətta Beynəlnəhrin (İkiçayarası) və Orta Doğu mədəniyyətlərinə hakim olduğundan sonra da keçmişləri mədəni həyatdan məhrum olduğuna görə özlərinə məxsus bir əsərlər və mədəniyyət yarada bilmirlər. Onların iqtidarları dönməndəki memarlıq, xətt, savaşı alətləri, zinət alətləri və həyatda lazım olan saxsı, dəmir kimi, ləvazimatlar hamısı məğlub qövmlərin sənət və kultürlərindən iqtibas və təqlid oları gətürülmüşdür.

P – Onların ortaya çıxışları və bir imperatorluğun baniliyi səviyyəsinə yüksəlmələri öncədən heç bir hazırlıq yapılmadan baş vermişdir. Əski mədəniyyətlərin və dövlətlərin beşiyi olan Orta Doğu və Beynəlnəhrində onların qalxınmaları ilə ilgili heç bir elmi-tarixi nəzəriyyə mövcud deyildir. Sonuc olaraq belə bir təhlildə bulunmaq mümkündür ki, tarixi baxımdan məchul və tanınmaz, coğrafi baxımdan sərgərdan olan bu qəbilə Koroşun meydana çıxmasından təqribən bir əsr öncə, dörd (Asur, Babil, Midiya və Elam) qüdrətdən biri tərəfindən hərbi müzdürlər adı ilə Rusiyanın orta steplərindən gətirilmişlər və bölgədəki savaşılar bitdikdən sonra yenə də Elamların izni ilə «İran»ın Güney tərəfində qeyri-müəyyən bir coğrafiyada məskunlaşmışlar.

4. Ümumiyyətlə, Həxaməşilər barədə heç bir əski milli sənəd mövcud deyildir və əski tarix üzrə öz mütəxəssis tarixçilərimiz bu barədə susurlar. «Şahnamə»sində tarix öncəsi əfsanələri tarixi ardıcılığı ilə mənzum bir məcmuə halına gətirən **Firdovsi*** belə, Həxaməşilərin zühur və süqutu barədə heç bir şey bilməməkdə və söyləməməkdədir. Həxaməşi çözü «Şahnamə»də yoxdur. Həxaməşilər üzərinə elmi-tarixi araşdırmaların ömrü çox qısadır və 150 il bundan əvvəl Bisütun kitabələrinin oxunuşu ilə başlamışdır. İki əsas qeyri-milli sənəd vardır ki, Həxaməşilərin soyunu tanıtmadan Koroş, Daryuş

---

* Nizami Gəncəvi öz ünlü əsəri «**İskəndərnamə**»sini Daryuşu (Darani) devirən, Təxti-Cəmsidi atəşə verən Makidoniyalı İskəndərin savaşılarına həsr etmişdi. Bu əsərdə də Həxaməşi sözü keçməmişdir – Tərcüməçi.

dönəmlərilə birgə Ərdəşir zamanına qədər işarə etməkdədir, bunlar **Tövrət** və Herodot «**Tarix**»idir.

Bu, kitab sonrakı fəsilərində önə sürdüyü dəlillər əsasında Herodot tarixinin etibarsızlığını isbat edir və Tövrətin işarə etdiyi mövzuları və hadisələri araşdırır, bu barədə müasir informasiyaları qərəzli şərqşünasların uydurduqları, saxta sənədlər və saxtakarlıqlar kimi anlayır və Həxamənsilər barədə əsas sualı təqib edir ki: necə mümkün olur ki, heç bir iqlimlə calağı olmayan, maddi əsərlərdən, əqli və mədəni istedadından məhrum olan məchul bir qövmlər və qəbilələr arasında birdən-birə Koroş kimi, bir sərkində zühur edir və qısa zaman içərisində heçlikdən və heç bir tarixi, mədəni zəmin olmadan bütün Orta Doğuya hakim olan bir imperatorluğun təsisçisinə çevrilir?

Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, Koroşdan əvvəl Orta Doğu böyük sərvətləri, zənginlikləri, güclü dövlətləri və əski imperatorluqları özündə barındırmaqda idi.

Kimlik axtarışında

Iran tarixinin təməli barədə düşünürkən, Daryuş (Dara) dönəmi hər zaman tarixçinin diqqətini cəlb etmişdir. Sadəcə Daryuşun yenicə təsis edilmiş imperatorluqda imperator olma tərzini deyil, həm də onun tarixlə əlaqə qurmaq üçün (hətta modern cəmiyyətdə bir görünüş sərgiləyən) var etdiyi sənədlərin həcmi və təsviri informasiyaları tarixçini heyrləndirir. Daryuşun hərbi əməliyyatlarını hətta cüziyyətinə qədər izah etmə ısrarı siyasi toplumların hər hansı xilaf işlərindən sonrakı biruzə verdikləri reaksiyasına bənzəməkdədir. Bu baxımdan heç şübhəsiz ki, gözlənilməyən, uyğunsuz və anlaşılmaz siyasi davranışlarını ört-basdır etmək üçün kultural örtüyə əsaslanmanın təməlini qoyanlardan və xətalı davranışlarını kultural dünya adına yapıldığını izah edənlərdən biri də Daryuşdur.

Son iki onillikdə Daryuşun Bisütündəki uzun kitabələrində verdiyi informasiyalara tənqidi və təhlili baxımdan yanaşılmağa başlanmışdır. Bisütun kitabələri Həxamənişlərin mürəkkəb və anlaşılmaz zühurunun səbəblərini araşdırmaq üçün əsas ip ucları verməkdə və o dönmə hadisələrinin kəşfi ilə bağlı bir neçə ümdə açarların ən əsaslarından birini təşkil etməkdədir.

Bizim bu fəsildə Bisütun kitabələrinin üzərinə apardığımız araşdırmalar Həxamənişlərin «kimliyi» və soysünaslıqları ilə bağlıdır. Öncədən adını çəkdiyimiz iki qeyri-elmi və saxta qaynaqdan (Tövrat və Herodot tarixi) başqa bu kitabələr də Həxamənişlərlə bağlı bilgilər verməkdədir.

Koroşun (Kirin) Babildəki və Daryuşun Bisütündəki kitabələri belə informasiya verməkdədir ki: «Mənəm Daryuş, böyük şah, şahlar şahı, pars şahı, ölkələr şahı, Viştasib oğlu, Arşam Həxamənişinin nəvəsi. Daryuş şah söylər: Mənim atam Viştasib, Viştasibin atası Arşam, Arşamın atası Aryarmən, Aryarmənin atası Çişpiş, Çişpişin atası Həxaməniş. Daryuş şah söylər: Bu səbəbdən biz Həxaməniş adlanırıq. Ta əzəldən biz əsil olmuşuq. Ta əzəldən biz şah dölü olmuşuq. Daryuş şah söylər: Mənim 8 arxadan dönəmim

(əcdadlarım) şah olmuşlar. Mən doqquzuncusuyam. Biz doqquz kişi ard-arda şah olmuşuq».¹

Daryuşun Bisütun kitabəsində oluşturduğu bu soynamə yenidən qurulmuş imperatorluq və onun varlığı barədə şəkk və şübhələr ortaya qoymağdadır. Daryuşun soynaməsi barədə azacıq diqqət bu şəcərənamənin bütünü ilə batil olmasını sağlayacaqdır. Daryuş sonra da bu, ailəsi üçün əcdad düzəltmə və soy oluşturma istəklərini qövmi və irqi izahlarla daha da möhkəmləndirir: «Mən Daryuş şah, şahlar şahı, hər türlü topluluqları özündə barındıran ölkələrin şahı, böyük və sonsuz diyarın şahı, Viştasib Həxamənişin oğlu, Pars oğlu Pars, Ari irqili Ari».²

Tarixçi baxışından Daryuşun özünü üç irqə; Həxaməniş, Pars və Ari irqlərinə mənsub bilməsi tamamilə yeni bir hadisədir. Bu üç kəlmə və «Örməzdə» (ki, bu günə qədər qəsdən və əmdən «Əhuraməzda» kimi tələffüz etmişlər) ilk dəfə olaraq bu sultan tərəfindən tarixin lüğətnaməsinə daxil edilmişdir. Günümüzdə qədər bu sözlərin üzərinə yazılmış tarixi şərhlər birmənalı qəbul edilməmiş və böyük tartışmalara səbəb olmuşlar. Bu terminlərin hər birinin yaranma səbəblərini və bu terminlərin kökünü aramaq daha geniş bir araşdırmaya tabe olduğu üçün mən «İran» tarixinin təməli üzərinə yazdığım bu dəyərləndirməmdə bu sözlər barədə icmal olaraq izah vermək mükəlləfiyyətindəyəm.

a) Parse, Pars və Həxaməniş:

Parse, Pars və Həxaməniş barədə və bu terminlərin ortaya çıxışı ilə ilgili bu kitabın son fəslində geniş izah verəcəyəm.

b) Ari:

Bu söz Bisütun kitabəsində həkk olunmadan öncə onun soy anlamında işlənməsi ilə bağlı heç bir tarixi əsər-əlamətə rastlanmamışdır. Hətta Daryuşun bu da sözü soy anlamında tələffüz etməsi bəlli deyildir. Bir çox tərif və təltifləri özündə barındıran bu termin Həxaməniş sözü kimi çox yeni və bu günün məhsulu kimi görünməkdədir. Bu söz Daryuşdan öncə heç tələffüz edilməmiş və

---

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi, 1-ci sütun, 1-10-cy sətirlər.

² Daryuşun Rüstəmin Dna nəqşindəki və Dsa Şuşdakı kitabəsi

həxaməngşilər öncəsi Beynəlnəhrin bəlgələri ona heç diqqət etməmişlər.

Mən bu kitabımın son fəslində bu terminin leksik və rəsmi mənasına işarə edəcəyəm, ancaq bu sözün özəl bir soy anlamında qavranıldığı və onun üzərinə yanlış yozumlar və təhlillər yapıldığı üçün öncə Daryuş tərəfindən tarix lüğətinə girdirilən «**Ari**» sirrini açmaq məqsədilə bu terminlə bağlı yazılan təfsirlərə bir nəzər salmağı zəruri bilirəm. Əski dünyada mühacirət mövzusu, əski mədəniyyətlərin Doğusu və dağılışı və ümumiyyətlə, tarixin ümdə hərəkətverici qüvvələri və dinamikləri hər zaman tədqiqatçıların diqqət və marağını cəlb etmişdir. Qövmlərin yerdəyişmələri ilə ilgili qəti aydın bir təsəvvür əldə edilməmişdir. Mühacirət fenomeni barədə bir şey bilmirik və mədəniyyətlərin quruluşu və dağılışı yönündə, mədəniyyət tarixinin prosesi barədə mühacirətin nə kimi təsiri ilə bağlı bilgimiz yoxdur.

Qeyri-əmin sənədlər, işarələr və miflər əsəsindəki adlandırma və zənnlər qətiyyənlər güman, şayədlər və bəlkələr çərçivəsini aşı bilməmişdir. Bu zənnlərin ən məşhuru və məşhur olduğu qədər də ən əsər-ələmətsiz «**Ari**» qavramı və «**Hind-Avropa**», «**Hind-Iran**» və «**Hind-German**» tərkibləri kimi ləfzlərdir. **Bu qavramlar üzərinə yapılan 200 illik araşdırmalar baxmayaraq, hələ də bu tərkiblər tarixi, coğrafi və dilçilik etibarına sahib deyillər. Bu ləfzləri tələffüz edənlərin ortaya qoyduqları önəmli, əsaslı və məntiqi bir bilgi olmamışdır.** Arilər qalxınma və mühacirətləri və sonra da onların İranda, Hindistanda və Avropada yerləşmələri müxtəlif fərziyyələrlə araşdırmalara tabe tutulmuşdur ki, ardıcıl onilliklərin çalışmalarına rəğmən, sonucda müdafiə ediləcək elmi bir nəzəriyyə ortaya qoyulmamışdır. Ari mehvərli «Ari sentrik» nəzəriyyəyə görə qeyri-müəyyən nahiyələrindən Ari qövmlərindən ibarət üç dəstə Hindistana, «Iran»a və Avropaya köçmüşlər. Ancaq bu nəzəriyyə, Quzeyin mütənasibsiz və qeyri-uyğun iqlimində bu qədər toplumun necə barınması, mühacirətdən öncə hansı şəraitdə yaşaması, niyə və nə zaman mühacirətə məcbur olması və daha önəmli bu Şimal qövmlərinin mühacirətindən öncə Hindistanın, «Iran»ın və

Avropanın sakinləri və bu sakinlərin təkamülün hansı tarixi mərhələsində olmaları barədə heç bir bilgi verməməkdədir.

Bu suallara dəqiq cavab vermək, birinci olaraq «**Ari yaradıcılarının**» işarə etdikləri iqlimdə bu qədər insan topluluqlarının barınma imkanını inkar etməkdədir. İkinci olaraq da belə qövmələrin var olması surətdə belə, altyapı olaraq fənni və kultural quruluşdan məhrum olduqları üçün mədəni genişlənmə imkanını yaxalaya bilməzdilər və nəhayət bu sualın doğru cavabı isbat edir ki, Güney Hindistan, Orta Doğu, İkiçayarası (Beynəlnəhrin), Mərkəzi və Güney Avropa ta əskildən örgütlənmiş və orqanizə edilmiş yerli sakinlərə sahibmiş. Fərz edilən mühacirlər asanlıqla onların yerini ala bilməz və öz əlamətsiz, təsirsiz, dəyərsiz mühacir kulturlərini yerli mədəniyyətlərin alternativini yapa bilməmişlər. Bu şübhələr və anlaşılmazlıqlar səbəb olmuşdur ki, cari üç onillikdə Ari terminini öz təliflərində konkret və mümtaz bir irqin təmsilçisi olaraq anladan müəlliflərə köhnə fikirlilər, geri zəkalılar kimi baxsınlar.

«Bugünkü Yunan adlanan əraziyə gələn Yunan dilliləri onlara mənsub edilən «araba düzəltmə»də kullanılan və «minyan» adlandırılan sarı və torpaq rəngli saxsılarla sezmiş və onları «Minyanlar» olaraq adlandırmışlar. Ancaq bu gün bəlli olmuşdur ki, bu saxsılar fərz edilən Yunan dilli «mühacim»lərin (axınçıların) ixtirası deyil, sadəcə, yerli sakinlərin «saxsı texnologiyasının» tədrici inkişafıdır və yunanlı axınçıların gəlişi üzündən «birdən bir» bu sənətin ortaya çıxışı ilə bağlı heç bir tarixi sənəd əldə edilməmişdir. Hətta iddia edilmişdir ki, Hind-Avropalı «savaşçılar» miladdan 2000 il öncə çox uzaq nahiyələrdən Yunanıstana mühacirət etmişlər, ancaq bu mühacirətlə ilgili ip ucları verəcək kiçik arxeoloji şahidlərə rastlanılmamışdır. Zahirən Yunan dili yeni mühacirlər «B.Usi» nahiyəsinin civarlarından Atikə gəlmişdir».¹

C.P.Malori «Hind və Avropa məsələsi ilə ilgili tədqiqatın tarixçəsi» adlı parlaq məqaləsində bu mövzunu təqib edib, işığa

---

¹ Nansi Demand. İndiyana universiteti öyrətməni, Əski Yunan tarixi, əsil mətn, s.20.

çıxararaq belə qənaətə gəlmişdir ki, Arilər qalxınma məkanları o qədər dağınıq görünür ki, daha çox oyun və məşğələyə bənzəməkdədir.

Mədəniyyətin inkişafını «bir qövm»ə bağlama düşüncəsinin kökü Nuhun tufanı və oğulları macərası və bu macərəyə inanışdan qaynaqlanmaqdadır. «Üstün bir insan»a tabeolma və «ilahi iqlim»dən yadigar qalma duyğusu, ölkəni və ölkə insanlarını mutlu edir. Bu inanışa görə qurtulmuş suçluların övladları nəinki Tanrının himayəsindədirlər. Həm də uzun ömürlüdürlər, yaraşlıq və güclü boy-buxunları və gözəl surətləri ilə səciyyəli və daha çox övlad sahibi olma imtiyazı onlara məxsusdur. Bir çox Orta Doğu və Avropa millətlərinin düşüncəsində bu dudmana (xanidana) və soya mənsub olma aldadıcı və ilğimvari bir mutluluğa səbəbiyyət verməkdədir. Bildiyimiz kimi, Beynəlnəhrin xalqlarını və mədəniyyətini Nuhun xələfləri və oğulları ilə bağlamaqdadırlar.

«Arilər kültürel və mədəni xüsusiyyətləri» Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Ari qövmləri çalışqan, dözümlü, inzibatlı, dürüst, yaradıcı, şərif və iradəli olmuşlar. Arilərdən yadigar qalmış maddi, kültürel və mədəni əsərlər də göstərir ki, onlar kamalın, qanuna tabeliyin, qanunşünaslığın və ictimai əməlləri gəlişdirmə kultürünün yüksək dərəcələrinə nail olmuşlar. Onlarda ərənlik və ərginlik təqdir edilmiş, qəhrəmanlıq ruhu, yenilməzlik və düşməni yenmə, gözlənilməz hadisələr qarşısında dirəniş və dözümlü ən yüksək ərməşlik və yetişkinlik həddinə çatmışdır. Ailəyə, tayfaya, qəbiləyə və əşirəyə sayqı ilə yanaşır və ictimai həyat nailiyyətlərini qorumaq və qurmaq üçün hazırlıqlı idilər. Hiyerarxiya (silsilə məratib) təmkinli, hakim nizama etiqad və məsuliyyət onların həyat tərzlərinin bir parçası idi və müxtəlif həyat çətinlikləri və daimi düşmənlərin mövcudluğu düşüncəsi üzündən birlikdəliyi və ictimai vəhdəti qoruma onların səciyyəvi özəlliklərinə çevrilmişdir... Qərbi Asiyada və indiki İranın müxtəlif bölgələrində Arilər zühur tarixindən başlayaraq mövcud edilən tarixi qalıntılar göstərir ki, onlar daima əxlaqlı və dindar olaraq yaşamışlar və hətta ömürlərinin ən çətin və gərgin vaxtlarında belə, fəzilətin, təqvanın, şərəfin, mərdliyin,

mürüvvətin və insanlığın ən yaxşı örnəklərini ifadə etməyə, sərgiləməyə çalışmışlar».¹

Keşkə, cənab Şəbani «Arilərdən» qalmış biricik maddi, kultural və mədəni əsər göstərir ki, heç olmasa, onların hansı məkanlarda yaşaması və istehsallarının, ictimai ilişkilər və mədəniyyətlərinin nə səviyyədə olmaları bəlli olardı.

Ümumi tarix və xüsusən İran tarixinin təməli barədə təhsil ocaqlarımızı doldurmuş bu biçim «Aripərəstlik» əsaslı uydurmalar heç bir ciddi araşdırmaya qaynaq və heç bir tarixi problemin çözülməsinə yardımçı ola bilməz. Üstdəki milli qəhrəmanlıq himninə bənzəyən mətni yazan müəllif bu qövmin əzəli fəzilətlərini sayarkən, həm də etiraf etməkdədir ki, heç kəsin bu hadisələrdən xəbəri yoxdur və olmamışdır: «İlkin Ari qövmlərinin toplaşım məkanını Mərkəzi Asiya, Güney Qafqaz, Krım yarımadası, Güney Avropa kimi, dəyişik yerlər olaraq nəzərdə tuturlar. Ancaq qəti olaraq söyləmək olmaz ki, onlar nə zaman mühacirətə və bir-birlərindən ayrılmağa başlamışlar. Lakin, əksər tədqiqatçılar İran Vicin məhəllini Xarəzmin çevrəsi kimi izah etmiş və bu bölgəni bütün Doğu və ya Hindistan və İran Arilərin sevdikləri məkan kimi, xatırlayırlar. Bu altun cənnət onların əfsanəvi padşahları Cəmşidin atasayağı hökmranlığının səhnəsi olmuşdur və elə anlaşılır ki, saysız qoyun sürüləri əsas həyat qaynağı imiş».²

Mülahizə etdiyimiz kimi, cənab Şəbaninin Arilərin hətta müəyyən coğrafi məkanları da yoxdur ki, o nöqtədən başlayaraq tarixə girsinlər. «Ari qövmü» barədə bu biçim avampərəsənd, gerici, qeyri-real, irqçi və puç iddialar ciddi tədqiqat çalışmaları və sualları ilə rastlandığında uçurulmuş və fürsəttələb siyasətçilərin, hay-küycü «ziyalıların», qərəzli tarixçilərin və rəsmi dövlət törənləri natiqlərinin saxta səviyyələrinə süqut etmişdir.

Malorinin araşdırdığı fehrəstlər müxtəlif cəhətlərdən oxumağa dəyərdir. O, mühacirətlərin kökünü, əski zamanların sərgərdanlığını və Arilər qalxınma məkanların kəşf etməyə çalışan tədqiqatçıların

---

¹ Dr. Rza Şəbani. İran ictimai tarixinin əsasları, s.23.

² Eyni qaynaq, s.17.

tədqiq və buluntu tarixçilərini araşdırır. Bu nəzəriyyələrin bir sırası ilə tanış olma bu günə qədərki bu çalışmaların səmərəsizliyini isbat edir: «Servilyan Conz 1786-cı ildə Sanskrit, Latın və Yunan dillərinin eyni kökdən ibarət olduqlarını elan etdi. Ancaq kökün də itdiyini söylədi», «Fridrik Şelgel 1800-ci ildə Arilər qalxınma yerlərini Quzey dəryasında mövcud bir ada kimi fərz edən yaygın görüşə qarşı çıxdı və Hindistanın Quzey Batisını bütün millətlərin dünyaya dağılma mərkəzi kimi, təqdim etdi», «Yuhan Dulong öz zamanında yaygın olan «bütün dillərin kökü birdir» görüşünə qarşı çıxdı və qövlərin qalxınma məkanı kimi, Asiyanın şərqini göstərdi», «Dulongun görüşlərini araşdıran Toms Yanq qalxınma məkanını Asiyanın Batı və Güneyinə yönəltdi və Kəşmiri yayılma mərkəzi kimi fərz etdi», «Əsas çalışma obyektı dilçilik olan Rasmosk Rask 1818-ci ildə Trasi dilini bütün dillərin kökü və Kiçik Asiya ilə Yanuni səhrasını mərkəz olaraq bildi», «Aleksand Muri qətiyyətlə izhar etdi ki, dünya mədəniyyətinin beşiyi Asiyadır», «Frans Vup və Yakup Qrim 1816-cı ildə qəbul edirdilər ki, mədəniyyətin qaynağı Şərkdir və bütün dillərin kökü də Sanskrit dilidir», «Lasam 1859-cu da biologiyada sinifləndirmə elmi yolu ilə söyləyirdi ki, avropalıları hindlilərdən və Arilərdən ayırmaq ona bənzəyir, sanki Britaniya onurğalıları İrlandiya onurğalılarından ayrılmışlar və bununla da nəhayət, elan etdi ki, Hind və İran mədəniyyətləri Latviyaya yaxın bir nahiyədən qalxınmışdır», «Şlancer 1853-cü ildə elan etdi ki, Hind-Avropa və Arilər əsil qalxınma məkanları Mustaq dağlarından ta Xəzərin yaxınlıqlarına qədər bir yerdir», «Ernest Renan bu qalxınmanı Mərkəzi Asiyada Pamir fəlatının yaxınlığından bir nahiyə olaraq söyləyir və isbat edirdi ki, ilk ədəbi rəvayətlər Hind və Avropa dillərinin o yörələrdən olmasını göstərir, demək ki, bütün qövlər Mərkəzi Asiyadan qalxınmışlar», «1859-cu ildə Hind-Avropa ailəsinə mənsub dillərin tanınmış sözlərini müqayisə edən Adolf Pikte Arilər qalxış məhəllini Baktriyaya apardı. Pikte ilk araşdırmaçı idi ki, əski Ariləri başqaları ilə müqayisədə gözəllik, soy, zəka və huş baxımından mümtaz və üstün bildi. Belə ki, XIX əsrin ortalarında əski Ariləri və Hind-Avropalıları bir çox tədqiqatçı öz nəzəriyyələrində üstün soy olaraq tanıtdılar. Bu görüş XIX əsrdə dünyanın bir çox ölkələrinə istilacı yürüşə başlayan

avropalılar üçün bəraət qazandırdı və gələcəkdəki araşdırmalara da təsir buraxdı», «Con Baldwin 1869-cü ildə əski çağlarda Ari soyunda olan mədəni insanların Avropada yaşadıkları inancında idi, Baldwinə görə onların başarıları öz zamanlarının fəvqündə imiş», «1870-ci ildə Piktenin görüşlərinə qarşı çıxaraq, Hen Adolf avropalılar hindlilərin dönmədə «Avropa sentrik» yanaşmada bir addım da irəli ataraq yazırdı: geoloji araşdırmalar qətiyyətlə Avropanı əski insan yerləşim məkanı olaraq təyin etdiyi üçün avropalıların Hindistandan gəlmə nəzəriyyəsini çöcucə təəssüb adlandırdı», «1873-cü ildə Albert Payk bir daha Hindistanı Arilər və bütün dünya mədəniyyətinin qalxındığı məkan olaraq nəzərə aldı və Hind mədəniyyətinin qədimliyini kosmoloji və Alman mifləri əsasında 10 000 il miladdan öncəyə bağladı», «1878-ci ildə Teodor Puş Arilər və Hind-Avropalıların qalxınmaları ilə ilgili yeni bir məkan ortaya qoyaraq irqçiliyi ən yüksək zirvəsinə çatdırdı. O, cismi sosiologiyaya arxalanaraq yazırdı ki, parlaq dərilili, qıvrım saçlı və mavi gözlülər təbiətin qanununa əsasən dirək və üstün soy sayılırlar və nəhayət üstün Ari irqinin qalxınma mərkəzini Baltik nahiyələri olaraq anladı və Hind-Avropalıların əsas qalxınma nahiyəsini Latviya olaraq anladı. Bu teorilər İkinci Dünya savaşında Nazilərin arxalandıqları və inandıqları inanc sistemi halına gəlmişdi», «Karl Penka 1883-cü ildə Arilər kökləri ilə ilgili bir kitab yazdı. Baxmayaraq ki, burma saçlıların üstünlüyünə inanırdı, ancaq Baltik kimi bataqlıq bir diyarın belə çalışqan və yaratqan bir irqin qalxınma mərkəzi olmasına qətiyyətinə inanmırdı. Ona görə Arilər qalxınma mərkəzləri Skandinaviya olmuşdur», «1888-ci ildə Qafqaz epik dastanları və digər kəltür örnəklərinin heyranı olan Çarlz Muris yazdı ki, bütün yer kürəsinin vəhşi qövmələri Moğul (Monqol) soyundan və bütün mədəniyyətlər də Qafqaz mərkəzindən qaynaqlanmışdır və bu üzədən də Ariləri Qafqaz mühacirləri olaraq anladı», «1888-ci ildə Maks Muler dilçilik və soysünaslıq barədə yeni tədqiqatlardan yararlanaraq bu mövzuya dəyişik yöndən baxdı və söylədi ki, Arilik dilçilik qavramı dışında bir şey deyildir, ancaq əsil Aricə danışanları və Arilər əsas qalxınma mərkəzlərini tanımaq mümkün deyildir və davam etdi ki, əgər onu məcbur etsələr ki, Arilər qalxınmaları ilə ilgili yer kürəsində bir

məkan göstərsin, o zaman o, barmağını xəritə üzərində «Asiyada bu bölgəyə» qoyar. Çünki, ən əski mədəniyyətlər Asiya və çevrələrində doğmuşdur», «Izak Tilur XIX əsrin axırlarında üstün soyluların qıvrım saçlı olma fərziyyəsini qəbul edərək, uzun dartışmadan sonra qərara gəldi ki, ancaq finlər Ari soyunun kökü ola bilər və yalnız Fin dilinin əski dillərin kökü olma imkanı vardır. Bu üzdən də Tilur Arilər Fin kökənli adlandırdı», «Darbuva Dujubnovil 1889-cu ildə Avropanı qalxınma mərkəzi kimi qəbul etməyərək, Seyhun və Ceyhun çaylarının çevrələrini Arilər ilkin yaşayış yerləri kimi tanıtdı, bu gədilə görə ki, sülh və müharibə sahələrində təcrübəli olan Asiya imperatorluqları ilə ilişki qurmadan sonrakı Avropa mədəniyyətinin doğuşuna səbəbiyyət vermək olmaz», «Amerikalı sosioloq Daniel Brinton 1890-cı ildə dilçilik elminin dəlillərinə görə Arilərə məxsus qıvrım saçlılıq fərziyyəsini rədd edərək yazdı ki, danılmaz elmi həqiqətlər əksər Arilər qara saçlı olmasını isbat etməkdədir və bir müddət sonra da ortağ nöqtədən çıxış edərək söylədi ki, Arilər Qərbi Avropadan qalxınmış və sonra Şərqə mühacirət etmişlər», «Hakslı Penkav Tilurun nəzəriyyələrini izləyərək söylədi ki, Arilər uzun başlı (cümcüməli) və qıvrım saçlıdırlar. Ancaq onlar üçün qalxınma mərkəzi olaraq Ural və Quzey dənizi arası bir məkanı təklif etdi», «Oto Şrader 1890-cı ildə tarix arxeologiyasında dilçilik elminin aciz olduğunu önə sürərək, Arilər qalxınma yerlərini Rusiyanın Güney steplərində Karpat və Mərkəzi Asiya arası yerlər kimi fərz etdi», «Eyni dövəndə Şmit «Hind və Germənin qalxış yerləri» adlı kitabında Arilər qalxınma mərkəzini Dəclə və Fırat çayları çevrəsinə götürdü və Babil mədəniyyəti ilə bağlantılı sandı», «1892-ci ildə Herman Hempert özündən öncə mövcud olan bütün nəzəriyyələri tənqid edərək, təklif etdi: yaxşı olar ki, bir soy deyil, bir millətdən söhbət edilsin və mədəniyyətin doğuş yeri olaraq da Baltik dənizinin çevrəsinə göstərdi», «XIX əsrin sonunda Vilyam Depli dilçilik metodologiyasının arxeologiyaya müdaxiləsini rədd etdi, soy nəzəriyyəsini də məqbul saymadı və belə hesab edirdi ki, Hind-Avropa və Ari məsələsi həll olunmaz şəkildə qalacaqdır və mövzuya həssaslıqla yanaşmaq barədə xəbərdarlıqda bulundu», «1902-ci ildə Muş söylədi ki, dilçiliyi arxeoloji

araşdırmalardan kənarlaşdırmaq lazımdır və Penkanın Skandinaviya mərkəzlilik nəzəriyyəsini rədd edərək, Arilər qalxış məkanlarını Baltikin cənubundan Karpatın cənubuna və Edr çayının şərqinə qədər bir məkan olaraq təklif etdi. Bununla da Avropa mədəniyyətinin öz-özünü doğduğunu önə sürdü», «1902-ci ildə Gostav Kosina «Hind və German məsələsinin cavabı» adlı kitabında iddia edir ki, mədəniyyət onun vətəni Almaniyadan dünyaya yayılmışdır. Uzun müddət Ari və Hind-Avropa irqilə ilgili fərziyyə olaraq dərşılən saxsı düzəltmə sənət örnəklərini təsdiqlədi», «1903-cü ildə Hindistanlı Tilk adlı bir alim Arilər üçün daha təəccüblü bir qalxış məkanı göstərdi, ona görə arilər Quzey Qütbədən qalxınmışlar və Ekvador heyvan və bitkilərindən şahidlər və «Avesta»dan örnəklər gətirərək, isbat etməyə çalışdı ki, Quzey qütbünün çevrələri ilkin mədəniyyətlərin doğuşu üçün müsaidmiş», «1907-ci ildə Amerikalı araşdırmaçı Gozef Vidni Hind-Avropa və Arilərlə ilgili ən ölçülü bir nəzəriyyə təqdim edərək söylədi ki, Arilər kökünü Orta Asiyanın steplərində aramaq gərəkir və iddia etdi ki, Orta Asiyanı tədricən saran quraqlıq steplərin vüsətinin genişlənməsinə və Hind-Avropalılardan Avropaya doğru mühacirətinə səbəb olmuşdur», «1903-cü ildə Knavr bir məqaləsində sözlərin etnoloji təhlili nəticəsində Arilər barınacaq mərkəzini Volqa çayının çevrələri kimi təklif etdi», «Kei «tarixin danyeri» adlı kitabında bir daha Seyhun və Ceyhun üzərində durdu və dilçilik elminin verdiyi veriləri arxeoloji verilərdən daha önəmli saydı», «1922-ci ildə Harold Bender öz etirazını bildirərək söylədi: alimlərin ən ciddi səhvləri ondan ibarətdir ki, öncədən hazırlanmış fərziyələri öz elmi axtarışları üçün qaynaq olaraq nəzərə alırlar. Yəni öncə qalxış məkanını təyir edirlər və sonra lazımi şahidləri araşdırmağa başlayırlar. O, belə hesab edir ki, mədəniyyət eyni endə bir-birinə yaxın lan zamanlarda müxtəlif bölgələrdə kök sala bilər. Ancaq bununla belə, Latviyanı qalxış məkan kimi qəbul edirdi», «Qaylez 1922-ci ildə Danub çayının mühacirət yolu kimi, verimli olduğunu önə sürərək, Macarıstanı Arişlərin mədəniyyət mərkəzi kimi, tanıdı», «Qordon Çayld 1926-cı ildə «Arilər» adlı bir kitab yazdı və orada Arilər qalxış yerləri ilə ilgili bütün nəzəriyyələri araşdırmağa başladı. Arxeoloji dilçiliyi zəminində

xeyli araşdırmalardan sonra Arilər kökünü Rusiyanın cənub Qərbi steplərinə bağladı», «Ferizer 1926-cı ildə də bütün fərziyyələri şübhə altına aldı və onun bu şübhəsi sonrakı araşdırmalara təsir göstərdi», «1927-ci ildə Sis Hind Avropa mərkəzini Kiçik Asiyaya intiqal etdi», «Hind arxeoloqu Laçmidar 1930-cu ildə bir daha hər şeyi Asiyaya yönəltdi və Ari mədəniyyəti ilə Asiya kultürünü eyni adlandırdı», «1932-ci ildə Herbert Kohen yeni nəzəriyyələr irəli sürdü və öncədən tanınan mərkəzlərin hər birini dəyişik səbəblərə görə rədd edərək, isbat etməyə çalışdı ki, Arilər birikim mərkəzi Afrikanın Şimalı və Kaspinlər olmuş və oradan Alberk və Şalse mədəniyyətləri Avropaya keçmişdir», «1933-cü ildə də Sulimiriski saxsıların quruluşunu, ölümlərin dəfn tərzini, alətlərin və digər şeyləri müqayisə edərək, göstərməyə çalışdı ki, Arilər ilkin birikim məkanları Rusiya steplərinin cənubu olmuşdur». «1934-cü ildə Jorj Povason «Arilər» adlı kitabənda Sulimiriskinin nəzəriyyəsini müdafiə etdi və Balkan, Karpat, Adriatik və Alp tərəflərini əski Ari mədəniyyətinin beşiyi kimi tanıdı», «Valter Şultz XX əsrin dördüncü onilliyində Rusiyanı əski mədəniyyət ərsəsindən dışladı və Mərkəzi Avropa və Almaniya ilə uğraşdı. Nazilərin güclənməsi ilə eyni zamanda Mərkəzi Avropanı çox güclü və mədəni Ari qövlərinin ilkin mərkəzi kimi adlandırdı», «Qostav Kin də eyni nəzəriyyəni təqib edərək, almanları at çapma və süvarilik məharətlərinə görə ən qədim dönmədən əski mədəniyyəti yaradan təmiz və arınmış Ari irqi kimi tanıtdı», «Bu dönmədən sonra Almaniyada Mərkəzi Avropanı Arilər ilkin məkanları kimi təqdim edən bir sürü məqalələr dərc olunmağa başladı», «Feritz almanların süvarilik tərzinin asiyalılardan üstün olması önə sürdü», «Şaxer Mayr və Hayr 1936-cı ildə isbat etməyə çalışırdılar ki, Arilər Berlindən kənarında yaşamamışlar», «Vilhelm Kupers bir daha Arilər ilkin mərkəzlərini Qərbi Türküstanə intiqal etdi», «Pulyus Pukorni 1939-cu ildə iddia etdi ki, avropalılar, irlandiyalılar, italyanlar və ispanlar soy və əcdadca hindlilərdən fərqlidirlər və iki tür Ari irqinin var olduğuna inandı. Avropadakı Ari irqinin qalxış yeri olaraq Orta Avropanı göstərdi», «1937-ci ildə Olenbek dedi ki, Hind və German dillilər Şərqdən Cənubi Rusiya və Ural Xəzər stepləri yolu ilə Avropaya gəlmişlər», Trubetskoy, ümumiyyətlə, dillərin bir kökdən

olma nəzəriyyəsini inkar etdi. O, deyirdi ki, müxtəlif Hind-Avropa dil şaxələri bir-birinə bənzəmlər və hətta iddia etdi ki, bəlkə də heç belə bir qövm olmamışdır və nəhayət mərkəz olaraq Finlandiya, Uyğuristan və Qafqaz aralarını göstərdi», «1943-cü ildə Stvard Mann törənləri, xürafatları, ənənələri, uşaq oyunlarını və gənclərin söylədiyi himnləri və şərqləri araşdıraraq bir daha Arilər qalxış yurdunu Avropanın Şimal və ya Şimal Şərqi olaraq fərz etdi», «Ernest Mir bir neçə mövzunun leksik araşdırılması ilə ariləri müxtəlif mədəniyyətlərin tərkibi kimi tanıdı», «Anton Şerer bir daha dilçilik yontəmindən yararlanaraq yazdı ki, Arilər və Hind-Avropalılar Ural dağlarının şərqudə, Mərkəzi və Cənubi Rusiyada və Şimaldan isə Baltik dənizi çevrələrində yaşamışlar», «Pavol da hindlilər və seltilər kimi, bir neçə mədəniyyəti araşdıraraq Arilər və avropalılar ümumi Şərq ləfzi ilə tanıtdı», «1949-cu ildə Pukorni dillərin bölünmə fərziyyəsini vüsətləndirdi və folklor kultürünə əsaslanaraq Arilər ilkin birikim mərkəzlərini Çex-Slavakiyaya intiqal etdi», «Eyni ildə Vilhelm Şmit at mövzusu üzərində həssaslıqla duraraq bəlli bir məkana işarə etmədən, Ariləri Asiya kökənli adlandırdı», «Trobetskoyunun nəzəriyyəsinə meyli olan Geork Zolta söylədi ki, dillər arasındakı bənzərliklər coğrafi təmaslar üzündən olmuşdur və bu bənzərliklər bütün dillərin eyni kökdən ibarət olmasını isbat etmək üçün yetərli səbəb deyildir. Zoltaya görə Hind-Avropa və Ari qavramı sadələvhəsəsinə bir adlandırmadır ki, soysünaslıqla ilgili bizim indiki naqis, yetərsiz və qüsurlu bilgilərimizə mütənasibən ortaya atılmışdır», «Ernest Pulqram 1958-ci ildə dilçilik elminin bəzi mürəkkəb tarixi məsələlərə aydınlıq gətirə bilmə imkanlarına şübhə ilə yanaşdı və xəbərdarlıq etdi ki, bilçilərin görüşləri elə xəyaliləşmişdir ki, siqara, pivə (bire) kimi lüğətlərin kökünü az qala Sezar zamanında aramağa başlamışlar», «Gimbotas 1963-70-ci illəri arasında bir silsilə yazıları ilə diqqətləri Qara dəniz haşiyələrinə və Volqa steplərinə yönəltməyə çalışdı və Hind-Avropalılarının kökünü Qurəkan mədəniyyəti ilə bağladı».

Bu gün bu zəmində ciddi şübhələr ortaya çıxmışdır. Hind-Avropa, Hind-Iran və Ari kimi, qavramları anlaşılmaz və qaranlıq mövzular olaraq anlamağa başlamışlar. Bizim də bu kitabda

verəcəyimiz sənədlər və şərhlər bəlli edəcəkdir ki, son üç onillikdə Daryusun qövmü barədə nəinki yeni bir şey düzəldib söyləməmişlər, həm də yeni işarələr və tapıntılar bu nəzəriyyələrin aşağılanması və inkarını sağlamışdır.

İlk baxışda avropalıların bu kimliksiz lüğət üzərindəki hayküllərini belə təfsir etmək olar ki, onlar istila, istismar və istimar dönməndə bu üstün irq bayrağını dünyanı işğal etmək məqsədilə qaldırmışlar. Nə yazıq ki, bizim ölkədə hələ də saxta Ari teorilərini ayaqda tutmaq üçün zəif dilçilik gümanlarına güvənərək, çürük və gerici ehkamlar düzəldilir.

«1. Qövmələr və müştərək Ari ərazisi: Yeni «Hind və İran qavramı və əski Ari ləqəbi bəlli qövm və dil olaraq bir çox Hind-Avropa dilli müəyyən qövmələri ehtiva etməkdədir ki, uzun müddət geniş yaşam yerləri olan «Hind və avropalıların» Cənub Şərqində birgə yaşamışlar. Belə nəzərə gəlir ki, bunlar miladdan öncə üçüncü minilliyin son əsrində, yəni böyük mühacirətlərdən öncə bir türlü birlikdəlik və yardımlaşmada və bəlkə də vahid bir rəhbərlik altında olmuşlar. Bu birlikdəlik vahid bir dövlət çatısı altında deyil, əski əsirə və xudmoxtarlıq biçimində olmuşdur. Bu birlik özəlliklə, vahid bir düşmən onları təhdid etdiyində daha da güclənirmiş. Onlar təqribən vahid bir dilə, sadə və həmahəng din və ayinə sahibmişlər. Əgər Hind-Avropalıların ümumi yaşam yerlərini miladdan əvvəl üçüncü minilliyin son əsrində Şərqdə Balxaş deryaçasının çevrələrindən başlayaraq, Qərbdə Danobun hövzələrinə qədər təsəvvür etsək, Arilərin yaşadıkları yer bu dağılımın Şərq nahiyəsini, yəni Balxaş deryaçasının Qərb nahiyələrini ehtiva etməkdədir. Onlar daha çox bu geniş ərazinin verimli torpaqlarında yaşamışlar».¹

Üstdəki örnək dilçilərin arxeologiyada və tarixdə yaratdıqları xülya və uzun müddətli iğtişaşdan başqa bir şey deyildir. Onlar hələ sabit bir örnəyə nail olmadan iki əsrə yaxın zaman içərisində birbirlərinin nəzəriyyələrini qüsurlu sayıb və inkar etmişlər. Dilçilikdə arxeologiya sadəcə təcrübi çalışma səviyyəsində ikən, hələ «Elmin» bir şəxəsi kimi təsbit edilməzəkən, bu metoddan yararlanaraq üstdəki

---

¹ Əmanullah Qorşi. Irannamək, s.63-64.

və digər örnəklər kimi Orta Asiyada xüsusi bir qövmin «ixtira»sı uğraşmaq qeyri-məntiqidir. Bu yolla da bütün dünyanın, xüsusən də Orta Doğunun, Beynəlnəhrinin, Avropanın və Hindin yerli mədəniyyətlərini rədd və inkar etmək suçunu daşıyırlar.

Üstdəki rəvayətdə Qorşi cənabları çox asanlıqla və məqbul sayılacaq heç bir tarixi və coğrafi dəlil ortaya qoymadan, təklif edirdi ki, Arilərin yaşam yerini «Şərqdə Balxaş dəryaçası ilə, Qərbdə Danub hövzələri arasında» bir məkan olaraq təsəvvür edək, miladdan öncə üçüncü minilliyin son əsrində onları mədəni bir qövm kimi anlayalım və sadəcə bir neçə qeyri-əmin fonetik bənzərliklər üzündən, adından başqa heç bir mirası olmayan qövləri o dövəndə milli birliyin və ictimai münasibətlərin ən ali mərhələsində fərz edək!!

İki əsrdən artıq uğursuz və talehsiz çalışmadan, iki-üç onillik sükutdan və bu qədər yazışmalardan sonra bu ləcbaz və irqçi «Ari sentrik» teoridə zərrə qədər də revizion zərurəti duyulmamışdır. Onlar xəyalən fərz etdikləri qalxınma mərkəzlərində Hin-Avropalıların ictimai tərəqqinin və kultürünün bu səviyyəsində yaşamalarını göstərəcəkdir bir əsər-əlamət tapıb üzə çıxarmaqdan acizdilər. Onların böyük birlikdəlik mərkəzi hansı şəhər və ya hansı tanınmış vahə imiş, niyə mühacirət məcburiyyətində qalmışlar, nədən onlardan heç bir mühacirətdən sonra əski yerlərində qalmamış ki, bu gün o yerləri tanımaq mümkün olsun, əgər onların iqlimi, həyat şərtləri baxımından son nəfəsə qədər oranı tərk edəcəkdir dərəcədə verimsiz və dəyərsizmişsə, o zaman elə bir toplaşma mərkəzi o iqlimdə necə müyəssər olubmuş və nəhayət onlar bu fərzi qövlər barədə bu qədər bilgiləri hansı qaynaşlardan əldə etmişlər*?

---

* Artıqmaq məcburiyyətindəyəm ki, «Ari» yönümlü tarixi zehniyyətin uçurulması, Başlanğıcdan «İran», Hind, Orta Doğu və ya başqa bir iqlimlə ilgili «Aripərəstlik» bucağından tarix yazan tarixçilərin tələfatlarının batil olması anlamındadır. Çünki fərzi bir sütun üzərinə yüksəldilən Tarix, bu xəyali sütun olmazsa təbii olaraq uçub dağılacadır. Belə ki, onların hamısını yazılmamış kimi də anlamaq olar. Çünki o Tarixdə zikr edilən qövmi kimlik Hindistan və Mərkəzi Asiyadan başlamış Avropaya qədər qalmamışdırsa, demək ki, bu Tarixi sahsiz adlandırmalıyıq. Məlumdur ki, Arilərin tarixdə bulunma fərziyələri olmazsa, aşağıdakı kimi dəyərləndirmələrin nə kimi aqibətə uğrayacağı öncədən bəllidir;

Arilərə işarə edən yeganə əski sənəd Nəqşi-Rüstəm və Şuş kitabələrindəki neçə kəlmədən ibarətdir ki, Daryuş özünü onlara mənsub bilmişdir.

«Daryuş şah deyir: Əhuraməzdanın lütfü ilə mənə sunulan ölkələr bunlarıdır və mən bu ölkələrin padşahıyam: Pars, Elam, Babil, Asur, Misir, Dənizkənarı ölkələr, Lidiya, İyuniya, Midiya, Ermənistan, Kapadukiya, Part, Dirəngiyan, Ari, Xarəzm, Baktriya, Soğdyan, Qəndhar, Sakalar, Satagidi, Araxusi, Roxəc, Maka, hamısı bir yerdə 23 ölkədir»^{* 1}

Bir neçə orientalist üstdəki mətndə olduğu kimi, Bisütun kitabələrini yanlış oxuyaraq «Herat» Arilərin ölkəsi olaraq adlandırmışlar. Bu kəlmə əsil mətn **CİN YAZISI** **Hərevədir** ki, ehtimalən Herat anlamındadır. Bəzi şərqşünaslar qəsdən onu

---

«İşarə olunduğu kimi padşahlıq mərkəzləşmiş güc qaynağı olaraq bir tərəfdən köçəri Ari qəbilələrinin iç dinamiklərinin hərəkətə keçəsi və digər tərəfdən də yeni Ari vətəninin qorunma zərurəti üçün bir cavab idi. Qərbə, yəni İran fəlatına doğru axışan Arilər, zərurət üzrə yeni mühitdə yeni həyat tərzini və yeni davranış örnəklərini öyrənmək zorunda idilər ki, yerləşik və sakit tarım həyat təzi ilə tənəsüb və uyğunluq bərqərar edilsin. Bu dəyişim bütün İran bölgələrində bir türlü və eyni sürətdə deyildi. Əslində, bu gün İran fəlatına gələn Arilərdən danışılırkən, daha çox Midiya və Pars tayfaları nəzərdə tutulur və söylənilir ki, İran tarixi midiyalılarından başlanmaqdadır. Bir halda ki, midiyalıları və parsları yalnız İran fəlatının qərbi və cənub qərbi nahiyələrində məskunlaşmışlar. Arilərin mühacir olaraq girdikləri **Ayrane Vecce** və ya **«nəciblər yurdu!!»** İranın şərqinə də şamil olur. Bu bölgədə Qərbi Midiya Arilərdən və pArısdan daha gec maldarlıq və çobanlıqdan yerləşik və tarım həyatına keçən qövmlər də yaşayırmış» (Fərhəngə Rəcai (Rəcai ensiklopediyası), əski Şərqdə siyasi düşüncələrin dəyişimi və gəlişimi., s.68).

* Heyrət doğuran və üzərində durulması gərəkən odur ki, Daryuş ən uzun və ən mühüm daş yazısında, yəni Bisütun kitabəsində özünü Pars deyil, Pars padşahı adlandırır. Eyni mətnə açıqca söyləyir ki, Daryuş Parsı işğal etmiş, nəinki oradan qalxınmışdır. Demək ki, onun sonralar Nəqş-i Rüstəm və Şuş kitabələrində özünü «Pars oğlu Pars və Ari oğlu Ari» adlandırması heç bir tarixi, coğrafi və irqi həqiqətlərə dayanmamaqdadır, sadəcə, bütün bunlar onun tarixdəki zühurunun məhsullarıdır ki, kitabın son fəslində bunları şərh edəcəyəm.

¹ Dəndamayev. İlk Həxamənşi padşahları dönməndə İran, s.343.

«Ari» olaraq oxumuşlar ki, Daryuşun iddialarının gerçək olduğunu isbat etsinlər və Daryuşun arzularını təsdiqləmək üçün də belə bir qövm ixtira etmişlər. Ancaq onların çalışmaları və fəaliyyətləri çox asanlıqla özlərinə qarşı çevrilir. Çünki Daryuşun Bisütun kitabəsində işarə etdiyi fəth edilmiş ölkələr qeyri-müəyyən deyildir. O, indiki Parsın mərkəzindən əvvəlcə Qərbə doğru gedir, sonra Şərq və nəhayət, Şimal Şərqə çatır və bu gərddə qövmlərin və

ŞƏKİL

Yuxarıdan aşağı: 1. Bəxlilər nümayəndə heyəti. 2. Partlılar nümayəndə heyəti. 3. Arilər nümayəndə heyəti.

millətlərin bərqərar olma tərtibi bəlli bir düzən üzrədir. Bu tərtiblə Daryuşun işarə etdiyi Arilər imperatorluğun ən uzaq şərqində, indiki Əfqanıstanın mərkəz nahiyələrində yerləşmiş olur.

«Partların arxasınca gələn Arilərdir ki, şahənşahlığın şərqindən, herat çevrələrindən axınmaqdadırlar. Hədiyyələri təqribən Part hədiyyələrinə bənzəməkdədir. Piyalələrinin şəkilləri fərqlidir və özlərinə məxsus paltarları vardır. Məsələn, başlıqlarını üç dəfə başlarına sarıyıblar. Şalvarları düzdə genəlidir və ətəkləri çəkmələrin üstünü örtür. Elə nəzərə gəlir ki, şalvar, ucu dışarıdan görünən bir bəndlə bağlanmışdır».¹

Şərqşünasların Təxti-Cəmsid sarayının daşlarından tapdıqları şəkillər üzərinə diqqətli bir incələmə onların saxtakarlığını əyan edəcəkdir. Onların paltarlarının, hədiyyələrinin və şərqşünasların iddia etdikləri üzrə Ari nümayəndə heyətinin Part və Bəlx nümayəndə heyəti ilə bir-birlərinə bənzəmələri bu qövmlərin iqlimlərini, yaşam yerlərini və iqtisadi-ictimai xüsusiyyət kimi digər cəhətlərini zənnlər, gümanlar və ya Rig-Veda, «Avesta» və ya

---

¹ Hayd Mari kux. Daryuşun dilindən, s.118.

«Şahnamə» kimi əsatir mətnləri ilə deyil, gerçəkdən mövcud olan sənədlər əsasında araşdırmamıza imkan yaradır.

Əgər daş kitabələrdə adı keçən məğlub millətlərin milli-qövmi və fənni-kültürəl nailiyyətlərini qalib imperatora təqdim etmə məcburiyyətlərini qəbul edərsək, o zaman Daryuş dönəmində bu qövmlərin hər birinin keçirdikləri mərhələləri onların paltarlarından, silahlarından yanlarındakı vəhşi heyvanlardan, əl işlərindən və digər vergi və sövqatlarından müəyyən edə bilərik. Məsələn, təsvirlər söyləyir ki, Sekrtilər toxumacılıqda və at tərbiyə etməkdə mahirmişlər və onların imperator hüzuruna gələn elçilərinin gətirdikləri hədiyyələr göz qamaşdırıcıdır. Ermənilər at becərməkdə və dəyişik nəfis əl işlərində başarılı imişlər. Surilər maldarlıqda, toxumacılıqda və müxtəlif əl sənətlərində çox gəlişibmişlər. Eləcə də Lidialılar, Babillilər, Soğdilər, Sakalar, Hindlilər və hətta Gəndarilər və Xarəzmlilərin nümayəndə heyəti də öz qövmlərinin kültürel örnəklərini imperatora təqdim etməkdədirlər. Ancaq üç; Part, Bəlx və Ari heyətlərinin paltar və hədiyyələri onları köçəri, tarımla hələ tanış olmamış və primitiv əl işlərinə sahib olan qövmlər kimi göstərməkdədir. Bu üç heyət və ümumiyyətlə, bütün heyətlər arasında Arilər ən aşağı ictimai rütbədə yer almışlar: onların paltarları Zabul qumsallığının əlbisəsidir. Ancaq dəvə və aslan dərisin hədiyyə olaraq gətirmişlər və hədiyyələrin içində görünən iki naxışsız kasa başqa heyətlərin kasaları ilə müqayisədə sənət zövqündən məhrum olan saxsılardan ibarətdir.

Daryuşun dililə dünyaya tanıtılan bu inkişaf etməmiş Arilər tarixçilərin iddia etdikləri üzrə, dünyanın Şərq və Qərbində, Hindistanda, Beynəlnəhrində, Misirdə, Yunanıstanda və Romada mədəniyyət baniləri olaraq millətlərin mədəni təməllərini təşkil edə bilməzdilər. Bu müqayisənin ən maraqlı hissəsi odur ki, Daryuş bir neçə daş yazısında özünü bu qövmə mənsub bilməkdədir: «Mən böyük şah Daryuş, şahlar şahı, hər türlü topluluqlara sahib olan ölkələrin şahı, bu geniş ərazilərin şahı Viştasib Həxaməniş oğlu, Pars oğlu və Ari irqi Ari».¹

---

¹ Daryuşun Nəqş-i Rüstəm kitabəsi, 2-ci bənd və Şuşdakı kitabəsi, 3-cü bənd.

Məqsədyönlü olaraq «Herat»ı yanlışlıqla «Ari ölkəsi» kimi oxuyan şərqsünaslar anlamışlar ki, bununla da sultanı xərac verən ən alçaq və inkişaf etməmiş mədəniyyətsiz bir qövmə mənsub edirlər və bu biçim Arilərlə sultan «Pars oğlu Pars» və eyni zamanda «Ari oğlu Ari» ola bilməzdi. Beləliklə də, Arilərin Hind-Avropa, Hind-Iran, Hind-Germən mədəniyyətlərinin baniləri olaraq, mədəni kimlikləri, yaşam yerləri və mühacirət istiqamətləri barədə araşdırma aparmaq, tarixin samanlığında iynə aramaq kimi bir şeydir. Açıqca görünür ki, bu nəzəriyyələri planlayanlar və təqib edənlər öz milli istəklərini qabartmadadırlar və bəşəriyyətin antiirqçilik çalışmalarını inkar edərək, məchul qövm kimi tarixdə təsbit edilmiş Arilərə əsaslanaraq özlərinə yeni bir kimlik qazanmaq istəyirlər. Çünki Arilərin məchul və tanınmaz olmaları onların bu barədə bəzi saxta iddialarda bulunmalarına imkan yaratmış və bu üzdən də şərqsünaslar və «Iran» tarixçiləri tarixi, özəlliklə Orta Doğu tarixini qeyri-müəyyənliyə yuvarladaraq onun öz gerçək kimliyindən boşaltmışlar.

Ancaq tarix öncəsi antropoloji sənədlər açıqca göstərir ki, miladdan əvvəl ikinci minillik illərində Çindən Mərkəzi Amerikaya qədər mövcud olan təqribən bütün mədəniyyətlər və şəhərlər yüz min illər öncədən Neandertal və Kromanion insanların yaşayış yerləri olmuşdur. Bu surətdə və indiki məlumatlarımıza əsaslanaraq belə sadə bir sual verə bilərik: 1000 il müddətində uyğun coğrafi şəraitdə birikən ilkin yerli qövmlər, nədən öz inkişaf və qalxınmaları üçün Rusiyanın orta steplərindən gələn, savaşa və qan tökməkdən başqa heç bir mədəni, ziraət, kültür və yaradıcılıq təcrübələri olmayan axınçı mühacirləri gözləməli imişlər? Bu sualla da mədəniyyəti mühacir Ari qövmünün və ümumiyyətlə mühacirlərin təməlləndirdiyi tarixi fərziyyə batıl olur.* Şübhəsiz ki. Mühacirətə giriş və insanın

---

* Hindistandan Avropaya qədər mövcud olan mədəniyyəti «Ari»lərə bağlayanlar keşke, dünyanın digər əski mədəniyyətlərini, məsələn, Çin mədəniyyətini də izah edə biləydilər. Bu mədəniyyət onların iddia etdikləri istisna «Ari» irqinə heç bir ehtiyac duymadan əski dünyanı öz fəlsəfəsi, sənəti və digər elmi işlərilə fəth etmişdir.

mədəniyyəti yaygınlaşdırma təlaşına yeni bucaqdan da baxmaq mümkündür.

Hələ də bilmirik ki, niyə mədəniyyət yaradan mühacirətlərin istiqamətini Şimaldan götürmüşük və Şimalın əsas insan birikim mərkəzinin olma səbəbi nədir? Şimalın ağır və çətin iqlimində ən azı on bir məkan bulunmaqdadır, maldarlıq və tarım mümkün deyildir və yeganə qida qaynağı olaraq ətdən yararlandığı üçün təbii olaraq insanın nəsl artırması zordur. Şimalın təbii şəraitində hər yeni doğmuş mədəniyyətin inkişaf şansı olmazkən, geniş insan kütlələrinin birikimi, hətta qeyri-mədəni olsalar belə, necə müyəssər olmuşdur?

Yer kürəsinin coğrafiyasına bir baxış və miladdan yüz illər öncə başlayan mədəniyyətlər və insan birikim mərkəzləri üzərinə bir araşdırma, bizə bəşər mədəniyyəti zolağının gerçək ana yolunun və hərəkət istiqamətinin necə peyda olması barədə bilgi verəcəkdir.

Güney enliyində 10 dərəcədən 35 dərəcəyə qədər bir zolağı örtən bu anayol açıqca göstərməkdədir ki, insan ən qədim dövrlərdən bu enliklərdə yerləşmək üçün ən yaxşı coğrafi etidalı bulmuş və istər cəmiyyətin artısından, təbii fəlakətlərdən, quraqlıqlardan, istərsə də maraqlı, arama və araşdırma əhval ruhiyyəsindən dolayı, ən isti və ən soyuq coğrafi enliklərə meyl göstərmədən, bu coğrafi etidal zolağı üzrə öz sapmayan istiqamətini Şərqə və ya Qərbə doğru yönəlmişdir. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, insan öz özəl xüsusiyyətləri ilə bu zolaqda yerli və təbii hüzurə qovuşmuş, cəmiyyətin çoxalması üzündən və ya bu zolağın içərisindəki mərkəzləri arayıb və köçə başlamışdır. Bu yer dəyişmənin doğru istiqaməti açıqca göstərir ki, mühacir qrupların öncülləri ən azı o qədər təbii düşüncəyə sahibləmiş ki, iqlimə aid olan günəş və kifayət qədər yağmur, intizamlı fəsilələr, qida qaynaqlarını əldə etmə, hərəkətin asan yolları, özündə balıq barındıran və qayıqçılığa münasib olan çaylar, maldarlığa uyğun və at pərvərişi üçün münasib olan örüşlər, tarım üçün lazım olan

---

Bu kitabın son fəslində «Ari» sözünün ən dürüst və doğrumənasını və həm də bu terminin qalxdığı yeri və tarixçəsini şərh edəcəyəm.

yetərinə su və bu kimi həyat ehtiyacları barədə yetəri qədər bilgiləri varmış. Bu üzdəndir ki, bütün əski mədəniyyətlərin mərkəzləri ən münasib coğrafi tərəqqiyə sahib olan 25 dərəcəli bu ana yolda yerləşməkdədir: Güney Doğu, Cənub Şərqi Asiyanın əski mədəniyyətləri, əski Çin mədəniyyəti, Soğdilər mədəniyyəti, Sakalar mədəniyyəti, Partlar, Hirkanlar, Zabulilər, Sistanlılar, Bəluçlar, Roxac, Kirman, Mokran, Ənşan, Şuş, Elam mədəniyyəti, Kadusilər, Marlik, Mardin, Kaspian, Silk, Loristan, Madlar və Urartular mədəniyyəti, Benylnəhrinin, Babilin, Akkadin, Asurun, Sumerlərin və Uralın parlaq mədəniyyətləri, Erməni mədəniyyəti, Lidiya mədəniyyəti, Fəriciyə mədəniyyəti, Kapadokiya mədəniyyəti, Misir mədəniyyəti, Yunan və Roma mədəniyyəti, Ətrüsk və İbri mədəniyyəti, Güney Afrikanın, Kartajların, Spartların, Barbarilərin parlaq mədəniyyətləri, **Aztəklərin**, Inkaların, Mərkəzi Amerikada Mayaların heyratimiz mədəniyyətləri, tanınmış əski mədəniyyətlər məcmuələridir ki, hamısı bu əski anayoldan keçməkdədir və bu anayol dünya coğrafiyasının ən verimli məkanı olmuşdur. İlk Neandertal insanın yaşam yerlərinin müxtəlif əsərləri bu zolaqda bulunmuşdur: Dərcavə, Güney Doğu Asiya, Çin, Ural dəryaçasının çevrələri, Behşəhr, Urmu dəryaçasının qərbi, Beynəlnəhrin, Fələsətin, Türkiyənin cənubu, Afrikanın quzeyi, Balkan, Sisil, İtaliya, Yunan, Ləhistan (Polonya), Avstriya, Almaniyada müxtəlif mərkəzlər, Fransanın mərkəz və cənubu və İspaniya və Portuqaliyada bulunanlar açıqca göstərir ki, ən əski zamanlardan bəri insan bu etidal zolaqda məskunlaşacaq dərəcədə seçim və şüur səviyyəsində yaşayırmış.

Şimal enliklərindən əski mədəniyyət zolağına ilkin köçlər teorisi məntiqi təməldən məhrum olur. Çünki bir tərəfdən bu zolağın bütün birikimləri (insan topluluqları) öz içindən doğmuş və genişlənməsi üçün heç bir mühacirətə möhtac olmamış, digər tərəfdən isə Şimal iqlimi böyük insan qruplarını tərbiyə etmə istedadından, istehsal və mədəniyyət imkanından məhrum olmuşdur.

Bu zolaqda mədəniyyət arabasının Şərqdən Qərbə, Qərbdən Şərqə və ya bir nöqtədən başlayaraq hər iki tərəfə hərəkət etməsi bu girişin təməlini sarsıtmır və bu, nisbətən geniş və bərəkətli

zolaqda dillərin, ənənələrin, məzhəblərin, istehsal alətlərinin, sənətin və kultürün bir-birlərini rahatca təsirləndirmə və mübadilələri normal həyatın zəruri tələbatları olmuşdur. Bu hadisənin isbatı üçün ciddi dəlillər gərəkdir. Şübhəsiz ki, qövmlərin dili kultürel dəyərlərlə hələ zənginləşmədiyi bəşərin çocuqluq dönməndəki istifadə edilən sözlərin sayı bir neçə yüzdən artıq deyildi, soy və qalxınma yeri olaraq bir-birlərindən tamamilə fərqli olan qövmlər arasında sadə insani, iqtisadi və coğrafi təmas və mübadilə, sözlərin eyni kökdən oluşmasına dərin təsir göstərmişdir.

Dilçilərin bənzər söylər vasitəsi ilə mühacirət hadisəsini isbat etmə təlaşları bu günə qədər yalnız düşüncə iğtişasına, fikir pozuqluğuna və xaosa səbəb olmuşdur.

Tarixin bu geniş prosesli içərisində dilçilik vasitəsi ilə və sözlərin kökləri arasında olan ilişkiləri kəşf etmək yolu ilə «Hind-Iran» kimi məhdud adlandırmalar, Ari adlı məchul bir qövmə bağlı işarələr, mədəniyyətin təməllənməsi ilə ilgili vahid bir mərkəzi isbat etmə təlaşları xam, süni, uydurulmuş və çocuqca davranışlar olaraq görünməkdədir. Çünki, ən azı 6000 il öncə baş vermiş bu yerləşmələr və yer dəyişmələr zamanı heç bir coğrafi sınırlar qövmi və irqi məhdudiyyət müyəssər olmamış və bu anayolda azad hərəkətlərin qarşısını alacaq əngəllər icad etmək qeyri-mümkünmüş. Çünki, cəmiyyətin azlığı və coğrafiyanın genişliyi kultürlər, dillər, ənənələr münasibətlərində bir sınırlar mövcud etməni lüzumsuz və daha önəmlisi qeyri-mümkün etmişdir. Təbii tarix prosesinin də göstərdiyi kimi bu uzun zamanın ümdə bir bölümündə, yəni miladdan 1500 il öncəyə qədər bütün yer dəyişmə, yerləşmə prosesi hərəkət meydanının genişliyi üzündən barışcıl bir ortamda baş vermişdir.

Sonralar müsaid bölgələrin tutumlarının təkmilləşmə prosesində müəyyən bir qilimin şərtlərinə uyğun olaraq, cəmiyyəti daha çox artması və daimi yerləşmələr, ictimai zərurətlər, etnik idarəçiliyin ehtiyacları, ailənin şəkillənməsi, malikiyyətin peyda olması, din, ənənə və digər amillər sınırların yaranma zərurətini ortaya qoymuşdur. Ancaq bu sınırları geniş səhralar, keçilməz silsilə və sıra dağlar, geniş çaylar, okeanlar, dənizlər, dəryaçalar, geniş ormanlar

və hətta dərin dərələr kimi, təbii maneələr oluşturunurdu. Sonrakı mərhələlərdə cəmiyyətin yer dəyişdirmə alətlərinin çoxalması, iqtisadi-siyasi yayılma və zənginlik arama səbəbləri üzündən bu mədəniyyət zolağının haşiyələrində yeni dəyişik yerləşim və birikim mərkəzləri vücuda gəldi. Bu, yeni genişlənmədə Güney məstindən Qüzey Indoneziyanın bir neçə bölgələri, Vyetnam, Kambuciya, Venesuela, Kolombiya və əski Perunun Quzeyi tədricən əski insan mədəniyyətinin içinə sövq edilir. Bu mədəniyyət haşiyəsi Quzeydə Etazon qızıl dəri qruplarını, Mərkəzi və Güney Avropanın geniş hövzələrini, Sitləri, Sakaları, Massagetləri və digərlərini içinə almışdır ki, coğrafi şəraitin əlverişsizliyi üzündən Quzey qövmlərinin axın etdiyi zamana qədər diqqətə dəyər bir inkişaf və tərəqqiyə nail olmamışdılar.

Unutmamaq lazımdır ki, bu, insani toplaşım mərkəzlərinin və qövmlərinin təbii həyatlarının tarixi mövcudluğa çevrilməsi nəsillərin ardıcıl və davamlı çalışmaları icab etdirmiş və əsrlər boyunca maddi-mənəvi istehsal güclərinin genişlənməsini və imkanların gəlişməsinə gərəkətdirmişdir. Müəllif israr edir və xatırladır ki, çox əski Çin və Hindistan mədəniyyətinin doğuşunda və inkişafında danılmaz təsiri olmuşdur. Güney Doğu Asiyanın yeni mədəniyyətini «Hind və Çin» mədəniyyətinin tərkibi olaraq adlandırmışlar. Eyni miqyasda da Həxaməşilərdən əvvəl Mərkəzi Asiyanın diqqətəlayiq mədəniyyəti Güneydən Orta Şərqi və Şərqi Çin ölkəsi mədəniyyətinin fənni, kəltürəl və iqtisadi yayılmasının məhsuludur. Şübhəsiz ki, Mərkəzi Asiya da mədəniyyət zolağının digər bölgələri kimi, bu zamanlarda yerli sakinlərdən xali olmamışdır. Lakin, cəmiyyətin sürətli artışı, qeyri-təbii və müqəddiməsiz tarixi zühuru üzündən yerli sakinlərin kəltür istehsal edən iç dinamikası axsaq vəziyyətə düşmüş və Sitlərin, Sakaların parlaq mədəniyyətləri, yəqin ki, Quzey Orta Doğunun və Qərbi Çin mədəniyyətinin təsiri altında köçəri olmayan, yerləşik topluqlar vasitəsi ilə formalaşmışdır. Bu təsirlərin əlamətləri istehsalın fənni üslublarında, sənət naxışlarında müştərək qəbilə və iqlim adlandırma prosesində rahatca sezilməkdədir.

«Bir çox araşdırmaçıların müxtəlif qəbilələrin kimliklərini, əsl-nəcəblərini, soyunu (Mərkəzi Asiyanın yerləşik qəbilələri) bəllietmə

tələşlərinə baxmayaraq, ortaya qoyulmuş müxtəlif görüşlər arasında hərtərəfli müvafiqət mülahizə edilməməkdədir. Bəzi hallarda da qədim yazarlar vasitəsi ilə təqdim edilən müxtəlif adlar ola bilsin ki, bir qrupu və ya bir-birləri ilə ilişkidə olan bir neçə qrupu nəzərə almışdır. Bu qəbilələr barədə bir çox Qərbli və Şərqli araşdırmaçılar xeyli mətləblər yazmışlar ki, bu yazıların əksəriyyəti giriş xislətli dəyərləndirmələrdir və qəti, kəsin və yetərli deyillər. Bu səbəbdən də Sitlər, Sakalar, Vusunlar, Massagetlər, Yu-Çilər, Hesyenq-Nular və Hunlar kimi, qövmlər barədə hələ də şəkk və şübhə mövcuddur... Uzun zamanlı bir qövmdə müxtəlif tarixi yönəldən bu qövmlərin sənətləri araşdırıldığında «İran» və «Mərkəzi Asiya» mənşəli mövcud təzadların azaldığı görünəcəkdir. Çin, Avropa və Yaxın Şərq kimi, geniş bir sahədə daimi köçəri olaraq yaşayan dağlı qəbilələr, müxtəlif kultürel ailələri cəzb edərək, bu dəyərləri bu geniş sahədə öz həmnövləri arasında yaygınlaşdırmışdılar».¹

Yeni araşdırmalar mədəniyyətin Xəzər dənizinin Doğu və Quzey sahillərindən və ya Orta Asiyadan Günəyə yayılma teorisini kökündən etibarsızlaşdırmış və «Ari yönümlü» təsəvvürləri batil edir. Bu üzdən də əski dünyada və xüsusən İranda yerli və gerçək mədəniyyətin təməllərini araşdırmaq mükəlləfiyyətindəyik.

«Əsrlər boyunca və XX əsrin əvvəllərində ilkin Yunan dillilərin ictimai və kultür yapıları barədəki görüş bu fərziyyə ilə şəkillənirdi ki, Hind-Avropalıların Ari süvari savaşıçılarının üstün irqi Günəy Avropaya yürüdülər və irq üstünlüyü üzündən öz dil və ənənələrini yerli zəif və sülhsevər qövmlərə diktə etdilər. Bu tür fərziyyələr yalnız təəssübkeş «Avropa sentrik» görüşlərin ürünü idi. **Faşistlərin və Nasistlərin cinayətlərinə zəmin yaradan bu Arilər əfsanəsini hal-hazırda heç bir tədqiqatçı məqbul saymır».**²

Miladdan öncə birinci minillikdən əvvəl mədəniyyət zolağının müxtəlif coğrafiyalarının hövzələrində qövmi kimlik, birliklər və imperatorluqlar təsbit və aşkar olunduğu və tarixin Uzaq Doğu

---

¹ Qorqvar Framkin. Mərkəzi Asiyada arxeoloji, s.29-30.

² Sara Pomri və başqaları, Əski Yunan, kultürel, ictimai və siyasi tarix, il 1999, s.10, Oksford universitetinin nəşriyyatlarından, əsl mətn.

mədəniyyətindən, Güney Doğu Asiya mədəniyyətindən, Çin-Hind, əski İran, Beynəlnəhrin, Misir, Yunan, Mərkəzi və Güney Avropa mədəniyyətlərindən tədricən ciddi əlamətlər gətirməyi və göstərməyi başardığı bir zamanda 40 dərəcəli Qüzey enliyi tropikdə insan birikim mərkəzləri ilə rastlanırıq. Anlaşılan odur ki, 35 dərəcəli enliyin Güneyində yerləşən insan topluluqları iqlimin uyğun və verimli imkanlarından yararlanaraq 2000 illik bir təlaş sürəsi içərisində ən ümdə iqtisadi, idarəçilik və kültürəl ehkamları öz qövmi, iqlimi ehtiyaclarına görə qanun tənzimləmə, sənət gəlişdirmə səviyyəsində kəşf edib ortaya qoyduğu zaman, zolağın 40 dərəcəli enliyinin yuxarılarında məskunlaşan insanlar sadəcə ədəbi kəmiyyət olaraq nisbi çoxalmaya məruz qalır və təbiətin yerimsizliyi üzündən daha münasib həyat şərtləri əldə etmək məqsədilə Güney enliklərinə doğru mühacirət etmək məcburiyyətində qalırlar. Təbiətin şərtləkləri ilə daimi mücadilədə olan bu insan topluluqları öz qidalarını yırtıcı heyvanların əlindən zorla çıxarırdılar, bu üzədən də heç bir müdiriyyət örnəkləri əldə edə bilməmiş və qəddarlıq, savaşı və mərhəmətsizlik dıışında heç bir təcrübə qazana bilməmişlər. Miladdan öncə birinci minilliyin ilk əsrlərindən **40 dərəcəli enliyin yuxarı sakinləri, yəni «vəşilik zolağı» Güneyə doğru mühacirətə başlayırlar. Bu mühacirətlərin hamısı antimədəniyyət və viran edicidirlər. Bütün bu mühacirlər Güney coğrafi enliyinin imkanlarını qazanmaq üçün təqribən 1000 il müddətində təbii vəşiliyin ən qorxunc şivələrinə əl atmışlar.**

Hamısı 40 dərəcəli enliyin Qüzeindən qalxınmış olan Vikinqlər, Franklar, Gəllər, Hanslar, Tutunlar, Hunlar, Qüzey steplərinin mühacir Slavyanları, Bulqarlar, Türklər, Tatarlar və Moğulların hücum və axınlarına nəzər salınırsa, onların nəinki «Hind-İran» və «Hind-Avropa» mədəniyyətinin doğuşunda qatqıda bulunmaları, əksinə, bu mühacirlərin axını üzündən Güneyin təbii və tarazlı mədəniyyətlərinin dayandırılması təsbit ediləcəkdir. Ən çətin, ən geniş, ən qanlı və mənfə əsərləri doğuran bu hücumlardan birisi Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətinin baş bəlası olmuşdur. Qüzey qövmələri Həxamənişilərin başlanğıcından Sasanilərin sonuna qədər 1200 il

müddətində bu ərazilərin tarixi mədəniyyətlərini uçurmaq və məhv etməklə məşğul olmuş və bu bölgələrdə iqtisadiyyatın, ictimai müdiriyyətin, kultürün və sənətin durdurulmasına və yıxılmasına səbəb olmuşlar. 10 dərəcədən 35 dərəcəyə qədər Güney enliyindəki insanların üçüncü birikim və toplaşma zolağı baxmayaraq ki, Afrikanın doğusu, Güney Amerikanın batısı və quzeyi və Okeaniyanın (Avstraliya) haşiyə zolaqlarında ən qədim yaşayış əlamətlərini özündə barındırır, ancaq Okianusiyə, Afrika və Güney Amerika arasındakı böyük coğrafi bölünmə və aralanma hadisəsi bir tərəfdən, yer dəyişməsi üzündən Güney enliyinin coğrafi şəraitinin uyğunluq və verimlilik cazibəsi digər tərəfdən, özəlliklə yerli sakinlərin coğrafi iqlimlərinin qeyri-sabitliyinə, sübatsızlığına görə bu nahiyə tarazlı inkişafdan məhrum olur və yer kürəsinin Güney yarımhissəsi sakinlərinin çalışmaları mühitlə savaq və uyğunlaşmaya həsr olunur. Bu hadisənin örnəklərini Avstraliyada, Mərkəzi Afrikada və Amazonda görmək mümkündür. Bütün bu təbii əlamətlər araşdırmanın sonunda bizi bu qənaətlərə vardırır:

A) Ta əski zamanlardan insanın yerləşmək üçün verimli və üstün iqlimləri seçmə qabiliyyəti olmuş, çox soyuq və isti enlikləri yerləşim məkanı kimi seçməmişdir. Çünki namünasib və uyğunsuz coğrafiyada inkişaf qeyri-mümkündür.

B) Mədəniyyət zolağında yerli millətlərin birlikləri, imperatorluqları şəkilləndikdən sonra 40 dərəcənin üstündə olan enliklərdə (vəhşilik zolağında) cəmiyyətin artışı məsələsi ortaya çıxmış və bu enliklər sakinlərinin Güneyə axın etməsi bütün mədəniyyət zolağı boyunca, o cümlədən «Iran»da da viranəliyə, durğunluğa və pozğunluğa səbəb olmuş, mədəniyyətin təbii təkamülünü əngəlləmişdir.

P.Əhuraşəzda

Daryuşun kitabəsinə istinadən rəvayət edilən Əhuraşəzda sözünün bugünkü biçimi süni və saxtadır. Hind Parsları onu Sanskrit dilinin fonetikasını əsasında ixtira etmişlər. Bisütun və digər kitabələrin müxtəlif sətirlərində təkrar edilən bu sözün tərkibində «**h**» və «**u**» mövcud deyildir.

ŞRIFTLƏR

a o r m z d ə

Şərqsünaşların Ərəb əlifbasında olan «o» səsinə «u» kimi tələffüz etmələri əski yerli dillərin tələffüz və anlaşılmasında bir çox xətalərin mənşəyi olmuşdur. Burada orientalistlərin əski mətnləri oxuma və tərcümələri ilə ilgili mövcud xətalərin ən ümdələrinə ixtisarla işarə etmək məcburiyyətindəyəm:

1. Orientalistlər əski mixi hecalı və ən kötüsü isə adları müzəkkər (kişi) və Müənnəs (qadın) olaraq cinsiyyətli fərz etmişlər. Bir halda ki, bu xəttin əlifba nizamı bugünkü əlifba kimi, hecasız və ünsüz hərflərdən oluşmuş və cinsi ayrıntısı yoxdur. Hələ də bu dilin yazılışı zamanı hecadan istifadə edilmir. Məsələn: «krm» yazılır və cümlədəki mənasına görə «Kərəm=bağış», kerm=sürüngən qurd», «korom=bir tür filiz» və «krem=bəzək və əl-üz yumşaldıcı» və yaxud «grm» yazılır və yenə də cümlədəki mənasına görə «gərm=isti», «gerəm=qram» olaraq oxunur. Bu üslub əski mixi xətt üçün də keçərlidir. Məsələn, kitabələrdə «b» və «q» hərfləri birləşdiyində «Bq» (Boq) Tanrı mənasında bir söz düzəlir. Göründüyü kimi kitabələrdəki bu iki hərf hecasızdılar. Kitabəni oxuyanlar öncə meyllərinə görə bu hərflərin hər birinə uzun səslə (a) hecasını artırmışlar və sonra da o iki hərfi bütün kitabələrin oxunuşunda müstəqil hərf olaraq sabit (a) kimi anlamışlar!

2. Beləliklə, 36 əski mixi hərfdən üç ilk hərfləri mücərrəd (belə bir yanlışlıqla ki, «ə» hərfini yanlış olaraq «a», «e» hərfini «i» və «o» hərfini də yanlış olaraq «u» kimi tələffüz etmişlər), 22 hərfi sabit «a» hecalı, 4 hərfi sabit «i» hecalı və 7 hərfi də sabit «u» hecalı təsəvvür etmişlər.¹

3. Bununla da əski mixi hərflərini hecalara bölərkən, «ünsüz»ləri, ümumiyyətlə, tanımamışlar və bu bölmədə «ünsüz heca» oluşdurmadıqlarından «samitin» Farsca tələffüzü öz-özlüyündə bir heca olduğundan bixəbər olmuşlar. Bu üzdən də

---

¹ Kont. Əski Farsca, s.12, mövzu 19, əsl mətn.

onların kitabəxanlıqları bolca samit hecaları olan bizim dilimizdən və dilimizin qaydalarından uzaqlaşmışlar. Eyni zamanda «vəzrəkə-bozorq (böyük), «posr=pesər (oğlan) kimi sözlərin oxunuşunda samit əlamətlərdən də yararlanılmışdır. Ancaq onlar «z» və «sər»ni «a» hecası ilə fərz etdikləri zaman bəlli olmur ki, hansı qayda ilə göstərilən örnəklərindəki hərfləri «samit» hecalı olaraq anlamışlar?

4. Ümumiyyətlə, orientalistlər və kitabəxanlar yanlış görüşləri üzündən «ə, e və o» hecalarının doğru məfhumunu anlaya bilməmişlər. Kontun kitabından götürülmüş bu təsvirdən də anlaşılır ki, onlar «ə»ni, «a», «o»nu «u» və «e»ni isə «i» olaraq nəzərə almışlar. Bu dəlilə görə də «Məzdə»ni «Məzda», «Or»u «Ur», «Ferdosi»ni «Firdosi», «Hafez»i «Hafiz» və «Çeşpeş»i «Çişpiş» olaraq oxumuşlar və hələ də bu yanlışlıq davam etməkdədir.

5. Əski mixi hərflərini hecalı olaraq fərz etdikləri üçün məcburun iki cür «k», iki cür «k», iki cür «g», iki cür «c», iki cür «t», üç cür «d», iki cür «n», üç cür «m», iki cür «r» və iki cür «v» əski mixi xəttinə sırımışlar ki, bu xəttin çətin strukturu ilə heç cürə bağlantılı görünməməkdədir.

Üstdəki söyləmələri nəzərə alaraq, aşağıdakı dəlillərə görə əski mixi hərflərini hecalı fərz etmək kökündən yanlış və əsassızdır:

A) «a» hecalı 22 hərfdən oluşan hərflər (Bə, Pə, Tə, Sə, Sərə, Cə, Çə, Xə, Də, Rə, Zə, Sə, Şə, Fə, Kə, Gə, Mə, Lə, Nə. Və, Hə, Yə) «O» və «e» hərfləri kənarında yerləşərkən səbəbsiz yerə samit hecaya çevrilmişlər.

B) Strukturunda sabit «u» hecası fərz edilən yeddi (To, Do, Ro, Ko, Go, No, Mo) hərflər «ə» və «e» səsləri ilə birgə gəldiklərində səbəbsiz yerə samitləşirlər!

T) Heç bir hərfin strukturunda samit yerləşdirməzəkən, ancaq müxtəlif hərflərin tələffüzündə samitdən də yararlanmışlar!

S) Fərz edək ki, hər bir hərf öz strukturunda bir hecanı qəbul etmişdir, bu, müxtəlif və mücərrəd hecaları olan bir xətt üçün qeyri-yetişkin və qüsurludur. Çünki, o zaman o xətdəki mücərrəd hecalar istifadəsizləşir və qeyri-zəruri olur. Demək ki, əgər əski mixi hərflər müxtəlif saitləri qəbul etməklə heca dəyişikliyinə uğrarsa, o zaman

bu xəttin strukturunda sabit bir hecanı təsəvvür etmək necə müyəssər ola bilər?

C) Daryuşun cəddi **XXXXXXXXXX Arşam** kəlməsində sabit «a» hecası ilə fərz edilən samit heca almış və sabit «ə» hecası ilə fərz edilən «ş» hərfinə bir daha da «ə» artırmışlar. Orientalistlər hecalandırma məntiqinə görə bu adı «**Araşəəm**» oxumalıyıq.

Ç) Müxtəlif hallarda tərkibində «o», «ə» və ya «e» hecaları fərz edilən hansısa hərflərdən sonra başqa bənzər hecalarda nəzərə almışlar: **Koroş XXXXXXX**

Sabit «o» hecası ilə fərz edilən «k», «r» üzərinə bir daha «o» hecası artırmışlar. Bu kəlmə ilə bağlı «Şarp, s 3», hətta «r» hərfini «ə» hecası ilə nəzərə almış və yazmışdır: «Koroş sözü belə yazılmalıdır: **Korəoş**»

Ancaq «r» hərfi Koroş sözündə «o» hecası ilə yazılmışdır. Anlaşılan odur ki, Orientalistlərin hecalandırma metodlarına görə bu söz «Kouroşə» kimi oxunmalıdır ki, bunun da əski İran dilinə heç bir bənzərliyi yoxdur.

H) **XXXXXXXX Zorə**, zur kəlməsində sabit «ə» hecası ilə fərz edilən «z» hərfi «o» hecası ilə birləşdiyində həm də «o»la tələffüz olunmuşdur.

X) Əski Fars mixi xəttində müstəqil olaraq istifadə edilən «s» və «r» hərfləri və bu hərflərin hər ikisini ifadə edən «sr» hərfini uydurmaq yanlışdır. Məlum deyil, hansı ehtiyac əski Fars mixi xəttinin bu biçim tələsik ixtirasını zəruri etmişdir. Şayəd də bu hərf «sr» deyil, məsələn, «j» hərfidir ki, kitabəxanlar, ümumiyyətlə, bu hərfi «j» kimi oxumağı unutmuşlar.

Mənim bütün bu işarələrim şərqşünasların saysız yanlış hecaxanlıqları, adlandırmaları üzərinə kiçik müqəddiməvari dəyərləndirmədir. Bu saysız yanlışlıqları düzəltmə və kitabələri yenidən oxuma gələcəyin işidir.* Lakin bu müqəddimdən parlaq bir nəticə hasil olur: Əski mixi xətt gündəlik işlərlə uğraşmaq üçün

---

* Bəzi ustadların və bilim adamlarının əski kitabələri yenidən oxuma təşəbbüsləri ilə ilgili bəzi məlumatlar eşitmişəm. Xoşbəxtlikdən əski milli kultürümüzə bağlı bəzi çalışmaları sürdürülməkdədir.

sifariş edilməmişdir. Məsələn, biz bu xətt vasitəsi ilə əski İran dilində ağaca, çörəyə, qartala nə deyildiyini qətiyyənlən anlaya bilmirik. Bu xəttlə, hətta əski dilimizdə necə hal-əhval soruşmağı belə, bilmirik. Mixi xəttin və əski «İran» dilinin lüğətnaməsi yalnız kitabələrin yazılışı ilə ilgili və yaxud yalnız kitabələrdə istifadə edilən əlifba və dil olmuşdur. Əslində, məsələni belə izah etmək mümkündür ki, bir çox alimlərin də təkid etdikləri üzrə Daryuşun tarixə xitabən yazmaq istədiyi xütbələrini öncə Babilcə və Elamca yazmışlar. Ancaq Şah imperatorluq üçün yeni bir xəttin düzəldilməsini əmr etdikdən sonra elamli katiblər məcburən və şahın əmrinə görə kitabədə mövcud olan hər Babil və Elam sözlərinə qarşılıq olaraq yeni mixi xəttlə Farsca bir söz ixtira edir, uydururlar. Beləliklə, yalnız «şah əmrlərinin» icrası üçün və Daryuşun kitabələrdəki əmrlərindəki sözlərinin miqyasına görə söz tərkibi və əlifba olaraq sınırlı, məhdud və qüsurlu olan bu xətt doğulur.* O zamandan da bu xətt yalnız kitabələrdə istifadə edilmiş və qətiyyənlən həyata və gündəlik kəltürə və ehtiyaclara girməmişdir. Bu işarəni isbat edən ən sadə dəlil odur ki, gündəlik həyatda işləyişi olan Təxti-Cəmsidin divan və rəsmi xəttinin daha geniş söz tərkibinə ehtiyacı varmış, bu da əski «İran» xətti və dili deyil, ancaq əski Elam xətti və dili ola bilirdi. Zahirən bu xətdən yararlanma miqyası o qədər məhdud imiş ki, bir neçə onillikdən sonra qəbiləvi kimliyi möhkəmləndirmə qərarına gəldiklərində «Arşam» və «Aryarmən» üçün saxta bir kitabə yazılması istənirkən, o saxta xətt əsasında yeni kitabə yazacaq kimsə bulunmamışdır. Çünki Bisütun kitabəsinin xətti o qədər qeyri-yayğınmış ki, ilk katiblərdən başqa kimsə o xətdə yazıb-oxuya bilmirmiş. Bu üzədən də sonrakı Həxamənsi kitabələri özəlliklə üç dilli kitabələrdə xüsusi fərd və allahlar adı ilə bir neçə yeni söz istina olmaqla Daryuşun Bisütundakı «ana kitabə»sindəki kəlmələrlə eynilik təşkil edir.* Demək ki, əski dilin mixi xətti milli xətt kimi, bir

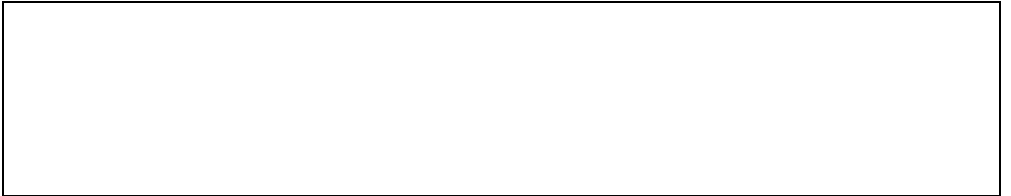
---

* Əski mixi xəttin 36 hərfdən ibarət olduğunu söyləyirlər, ancaq mən bu xətdə 21 hərfdən və 3 hecadan artıq bir şey görmədim.

* Ayrıca bir bölümdə isbat edəcəyəm ki, bu saxta kitabələr iki aşamada və iki Ərdəşirin zamanında ortaya çıxmışdır.

əhəmiyyətə sahib deyilmiş. Bu, nə yaşayış və insanların gündəliki ünsiyyəti, nə də milli kultürün genişlənməsi üçün yaranmışdır, yalnız Daryuşun məşğuliyyəti üçün düzəldilmiş bir xətdir. Bu qısa izahdan sonra Daryuşun kitabəsindəki «Orməzdə» sözü üzərinə qayıdırıq. Örməzdə sözü iki «or=ur» və «məzdə=məzda» tərkiblərindən ibarətdir. «or=ur» əski «İran»ın qərbində və Beynəlnəhrində ən məşhur sözlərdən biridir və «şəhər və ölkə» anlamındadır. Bu söz sadəcə «Orşəlim=Urşəlim, dostluq və sağlıq şəhəri», «Ormiyə-Urmiyə, bol sulu şəhər və ölkə», Oraman=Uraman, güvənli şəhər», «Ərbir=Urbil, dağlar arasında yerləşən şəhər» kimi tərkiblərdə deyil, Beynəlnəhrin və Orta Doğunun Qərbində ən azı 20 şəhər və ölkə adlarının əvvəlində dəyişik şəkilçilərlə birgə görünməkdədir ki, o şəkilçilərin mənası bu kitabın müəllifi üçün də məlum deyildir.

Urasno^{**}(Ermənistan), Urido, Uraş, Urkiş, Urtna, Urikato, Uryaki, Uratduş, Urbilom, Urzbaba, Urnaşə, Urğu, Urkaginə, Urartu, Urlar, Urido, Əriha, Ərzana və digər bu kimi, bir çox adlar şəhərlərə, coğrafi bölgələrə və ölkələrə işarə etməkdədir. **Güney Beynəlnəhrində yerləşən «Ər=Ur» şəhər və ölkəsi Tövratin rəvayətinə görə Hz. Əbrahim peyğəmbərin doğum yeri olmuşdur.**

Üstdəki nümunədə «Kont»un mixi hərflər qarşısına qoyduğu tələffüzlərə görürsünüz. Bütün «e»-lər «i»-lərə, «ə»-lər «a»-lara və «o»-lar isə «u»-lara çevrilmişdir.

---

^{**} Babil mətnlərində, o cümlədən Koroşun kitabəsində şəhərlərin və ölkələrin əvvəlinə «ər» artırımlar: «Əranşan, 11-ci sətir, «Ərşuka, 15-ci sətir», «Uraşno və Əzraban, 31-ci sətir» və s...

«Orməzdə» sözünün ikinci hissəsi, yəni «məzdə» yeni Farsçada «mozd» sözünə çevrilən kəlmədir ki, şərqsünaslar yanlış olaraq onu «muzd» yazırlar. Bu söz «Avesta»da «mijd» olaraq keçməkdədir ki, bugünkü «mojde-müjdə» sözünə çox yaxındır. Mənavi Farsçasında bu sözü heç bir hecası olmadan sadəcə «mzd» olaraq ödü anlamında keçmişdir. Bu söz hətta Qotik və Osetiya dillərində də ödü anlamında və mizd və mizdo olaraq tələffüz edilmişdir. Təxti-Cəmsidin arxivindəki lövhələrin Elam dilində olan 4-cü nömrəsində 50 qarşə muzd alan bir fəhləni «məzdəysnə» sifətilə xatırlamışlar. Kamerun «Arxeoloji reportajlar» adlı kitabının birinci cildində onu yanlış olaraq «Məzdapərəst» kimi anlatmışdır. Ancaq «Məzdapərəst»i, «məzdəysnə»ni və ya «Orməzd»u Zərdüşt adlı bir din və peyğəmbərlə bağlılığını isbat edəcək heç bir dəlilimiz yoxdur. Məsələn, bu kitabədəki «məzdəysnə»ni kinayə sifətli olaraq «işinin haqqını bilən və sevən» və ya «ödü sevən» fəhlə kimi anlamaq mümkündür.

«Həxaməniş dönəmində Arami Papiruslarda keçən məzdəysnə sifəti, Həxamənişlərin zərdüştçü olmalarına dəlil ola bilməz. Necə ki, daş yazılarda Əhura məzdə adının keçməsi də Həxamənişlərin zərdüştçü olmalarına dəlil ola bilməz. Necə ki, daş yazılarda Əhura məzdə adının keçməsi də Həxamənişlərin Zərdüşt ayinine inanmalı üçün dəlil deyildir».¹

Beləliklə, Daryuşun işarə etdiyi «orməzdə» mənası anlaşılır. Kök olaraq Asurca olan bu söz Daryuşun Allahının sifətidir: şəhərləri və ölkələri əsr və ödü olaraq bağışlayan Allah, yəni ölkələri bağışlayan Allah. Daryuş və digər Həxaməniş sultanları bu tanrını ən çox yeni ölkə fəth edib və düşməni məğlub etdiklərində xatırlayırlar:

«Daryuş şah söylər: budur mənim hökmranlığımın altında olan ölkələr: Sakalardan Soğdilərə, Kus (Nobiyə) və Sənddən Sarda qədər. Əhura məzdə bunları mənə bağışlamışdır. O ən böyük Allahdır. Mənim və sülaləmin qoruyucusu odur».²

---

¹ Denonist. İran dini, s.26.

² Dhp Pyer Deryandan nəqlən, Həxaməniş imperatorluğunun tarixi, s.386.

«Böyük şah Aryarmən, şahlar şahı, Pars şahı, Çişpiş şahın oğlu, Həxaməniş nəvəsi. Aryarmən söylər: mənim sahib olduğum bu Pars ölkəsində yaxşı atlar və adamlar vardır. Ulu tanrı Əhuraməzda onları mənə bağışladı. Əhuraməzdanın istəyi üzərinə mən bu ölkənin şahıyam».¹

Daryuşun şəhərləri və ölkələri savaşa fəth edərkən, Bisütun kitabəsinin üzərində israrla durduğu budur ki: «Örməzdə mənə yardım etdi». Daryuşu tanrısına məxsus olan bu dərin mənalı sifət orientalistlərin və Hind Parslarının batil təsəvvürlərinə görə «Əhuraməzda» olaraq «hur», «xur» (xorşid-günəş) kökənlidir və işıq anlamındadır. Nə var ki, bu söz vasitəsi ilə Zərdüştdinində div və qaranlıq qarşıtı olaraq «sənəviyyə» (ikilik) yaradıb və bu dinin qədimliyini Həxamənişlər dönməsinə qədər götürmək istəmişlər. Yeri gəldiyində bu bihasil və nəticəsiz çalışmalar barədə şərh verəcəyəm.

Bisütun Kitabəsində Daryuşun səyləri bu mətləb üzərində mərkəzləşmişdir ki, o, səltənətin ilk illərində qazandığı nailiyyətləri tanrısının lütfü, yəni ölkələr bağışlayan «Ormozd»un yardımı hesabına əldə etmişdir və bununla da bunu qəbul etməyənlər «Ormozd» iradəsinin müxalifi və düşməni kimi təqdim olunurdu. Daryuş digər qövmlərin istiqlalətəlb sərdarların müqavimətini şaha qarşı deyil, tanrı iradəsinə qarşı dirəniş və müxadifət olaraq dəyərləndirir, çünki ölkələrin əsil bağlayıcısı tanrı (Ormozd)dir.

«İndi Daryuş elan edə bilər ki: «Əhuraməzdənin bərəkəti üzündən mən şaham. Padşahlıq sahələrini mənə verən Əhuraməzdadır».

Bu təsvirlə görünən Daryuşu şahın tanrı olmadığıdır, ancaq allahın iradəsi hesabına padşahlıq gücünə sahib olduğu üçün tanrı ilə bağladığı əhd və peymanə görə şah Əhuraməzdanın yer üzündəki xəlifəsidir. Daha dəqiq söylənilirsə, Əhuraməzda yalnız şahın allahıdır. Bu, Daryuşun öz kitabəsində də açıqca elan etdiyi gerçəklikdir: «Mənim bir ilin içərisində yapıqlarım Əhuraməzdanın

---

¹ Aryarmən kitabəsi, Şarpdan nəqlən, s.21.

gücü və yardımını hesabına olmuşdur. Əhura məzdə məni öz himayəsi altına almışdır».¹

Bu, tanrı təsvirinin bir şah əsəri kimi inikası, əlamətdar olması və əbədi qalması o dönməm sənət adamlarının, ustadların dahiyənə zəkaları və çalışmaları hesabına olmuşdur. **Əhura məzdanın təsvirində iki qanad görünməkdədir ki, onun surəti, papağı istisna olmaqla bütünü ilə sultanın surəti ilə eynidir.** Bisütun kitabəsindəki Daryuşun papağı qeyri-rəsmidir. Çünki, o, savaş meydanında təsvir olunub, başındakı tac deyil, savaş papağıdır. Əhura məzdanın papağı Təxti-Cəmsid kitabəsindəki sultanın başında olan papaqla eynidir. Əslində, Daryuşu əks etdirən Bisütundakı kitabə bütün cəhətləri ilə Təxti-Cəmsiddəki Daryuşun təsviri ilə eynilik təşkil edir. Hətta onu sultanın rəmzi kimi də anlamaq olar ki, **iki qanadı ilə fəth etdiyi ölkələr üzəri ndə uçmaqdadır.** Bu gün zərdüştçülərin rəsmi icmaları bu təsviri tanrı Əhura məzdanın görüntüsü kimi qəbul edir və onun təsvirini atəşdanların və sənədlərin fəvqündə yerləşdirib, daşıyırlar.

Bu dinin Sasanilər dönməmində bütün İranda yaygınlaşmasına baxmayaraq, yuxarıda söylənilən görüntülər bu dönməmdə olmamışdır. Zərdüştilər tanrısının bu biçim xasiyyət və görüntüsünün itirilmə səbəbi bəlli deyildir.* Həxamənşilərdən sonra bu təsvir nə bir zərf, nə bir daş üzərinə həkk edilmişdir. **Sasani Sultanları, hətta iqtidar rəmzi olan həlqəni bu qanadlı tanrının hüzuru və vasitəçiliyi olmadan dəyişdirirlər və onların dönməmindəki Əhura məzda qanadları ilə uçar halda deyil, at üstündə oturmuşdur.**

«Şahpur at üstündə əlini «şəhriyarlıq həlqəsinə» tərəf uzatmış bir vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Əhura məzda da at üstündə təsvir edilmiş və «şəhriyarlıq» həlqəsinə Şahpura tərəf uzatmışdır. Şahpurun atının ayaqları altında Romanın məğlub imperatoru və

---

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.302.

* Sasanilər dönməmində sikkələr üzərindəki atəşdanların təsviri, Sasni sənədləri və ümumiyyətlə, atəşpərəstliyin və atəş quruculuğunun Zərdüşt dini ilə bağlı olduğuna inanmıram. Eləcə də Sasanilərin zorakılıqda təbliğ etdiklərinin zərdüştçülük olduğu inandırıcı deyildir.

Gerdyanus (?!) və Əhuraşmazdanın atının ayaqları altında isə Əhrimən görünməkdədir».¹

Məlum deyildir ki, nədən Lukonin Sasani kitabələrinin təfsirində hər yerdə bu süvari muğ, hətta kitabələrin əsil mətninə «əhura» sözünü artıraraq «Əhuraşmazda» oxumuşdur. Çünki Sasani kitabəsi yalnız «Məzdapərəst muğ» ifadəsini yazır. Bütün bunlara baxmayaraq əgər bu süvarini «Əhuraşmazda» olaraq anlasaq belə, hər halda Həxaməşilərin Əhuraşmazasına bənzəməkdədir.

Nədən Zərdüştçülər Həxaməşilərdən sonra Daryuşun seçdiyi Əhuraşmazda təsvirini dəyişdirmiş və digər bir görünüşü olan Əhuraşmazdaya tapınmışlar və nədən bugünkü Zərdüştilər Daryuşun düzəldiyi təsviri bir daha Əhuraşmazda olaraq səhnəyə gətirmişlər? Əcəba, hansısa bir dində tanrı təsvirlərini sultanların və ya o dinin tərəfdarlarının məsləhəti ilə dəyişdirmək mümkünmü? Məgər Zərdüştilər öz əski tanrı anlayışları müxtəlif dövrlərdə dəyişilirmiş? Əgər belədirsə, bu anlayışların hansı gerçəkdən də Zərdüşt və Əhuraşmazdaya aiddir? Hər halda ilk dəfə olaraq 400 il Daryuşdan əvvəl Asur daş yazılarına həkk edilmiş bu qanadlı rəmzin zərdüştçülük inancları ilə necə münasibətdə olması bəlli deyil.

Əgər bu təsviri zərdüştçülər tanrısının rəmzi kimi qəbul etsək, o zaman Asurları da bu təsvirin yaradıcısı olaraq qəbul etməliyik. Digər tərəfdən, Zərdüşt peyğəmbərin surəti fərz edilən bu qanadlı və süvari təsviri, cəmiyyətin iman və əməl rəmzi deyil, sarayda güc ünsürünün vericisi, dəyişdiricisi və təyin edicisi kimi görünməkdədir. Əgər bu təsviri zərdüştçülüklə ilgili sayarsaq, nədən bu rəmlər ən uyğun məkanında, məsələn, atəşgah mehrablarında deyildir, əcəba, öz, Əhuraşmazdanın mehriban surətinə möminlər ibadət törənlərini yaparkən daha çox möhtəcmişlər, yoxsa imperatorlar iqtidar dəyişdirirkən?

Hər bir ciddi maraq və araşdırma xanım Meri Boys kimi orientalistlərin və «İran»lı şagirdlərinin zərdüştçülüğü «İran»ın əski milli və rəsmi dini olaraq isbat etmə çalışma və fərziyyələrini batil edir. Çünki bu günə qədər heç bir

---

¹ Dukonin. Əski İran mədəniyyəti, s.331.

dövlət sənədində, milli, məzhəbi sənədlərdə və hətta Qatlarda belə, qətiyyənlər Zərdüşl peyğəmbərlin adına rastlanılmamışdır.*

* Bir qrup araşdırmaçılar (!) İslamdan öncə Həxamənlşl dönəmindən başlayan İranın parlaq mədəniyyətini və dinini isbat edən sənədlərlin olmamasını belə izah edirlər ki, «bütönl bu dəyərlər İskəndər və Ərəblər tərəfindən məhv edilmişdir!» Bu dəyərləndirmə başqa bir yerdə də görünməkdədir. Biz biliri ki, əsl «Avesta» 12 000 mal dərisinə yazılmışdır. Hər kəs söyləyir ki, bu, İskəndər tərəfindən yandırılan möhtəşəm əsas nüsxə olmuşdur. Hər zaman ölkənin başkəndi olmuş Pars və Urmu gölünün kənarında yerləşən əski muğlar mərkəzi Şiz şəhəri bu sənədlərlin iki barınaq mərkəzi olmuşdur. Səhlərdən arınmış bir baxışla əsl Zərdüşl tarixini nəzərdən keçirən hər kəs bu tarixi təxəyyünl gerçək olmadığını düşünəcəkdir. Kimsə Həxamənlşlərlin dönəmində «Avesta» yazılarından böyük kitabxanalar düzəldəcəkl bu qədər tərəfqqi səviyyəsinin var olduğunu gerçəkçi və inandırıcı təsəvvür edə bilməz. Əgər doğrudan da ədəbi inkişaf o dönəmdə bu səviyyədə imişsə, dini ənənələrlin cöhəri, əsil və əsas nümunələrlin yandırılması ilə dağılmaz, məhv olmazdı. Həxamənlşlərlin sonuna yaxın bir dönəmdə tamamlanan ilk Yəhudi Tövratı Miladdan 70 il sonra, Urşəlimdə daha çətin bir bəlaya məruz qaldı. Onu da xatırlatmaq gərəklr ki, «İran» İskəndərlin qələbəsidən sonra, dini böhran keçirmişdi, dinin durumu əskidən olduğu kimi davam edir və əski tanrıları dəyişdirəcəkl yeni bir din ortaya çıxmamışdı. Tarixini dəqiq bildiyimiz Yunan ədəbiyyatında (baxmayaraq ki, bu ədəbiyyatın bir qismi aradan getmişdir) «Avesta»nın Yunancaya tərcüməsi ilə bağlı heç bir kiçik əsərə belə, rastlanılmamışdır.

İskəndərlin öncə İrandə mövcud olan «Avesta» sadəcə xəyalın yaratdığı bir şeydir. Bu barədə mövcud olan rəvayətlər özəlliklə daha əskilərdə mövcud olan nağıllardan başqa bir şey deyildir.

(Henrik Samuel Niberq. Əski İran dirləri, s.424)

Beləliklə, bu qrup inanır ki, mədəniyyəti ondan əsər-əlamət qalmayacaq səviyyədə məhv edib, külə döndərib, küləyə verməklr olar. Bu sadələvhlük ciddi araşdırmadan yayınmanın ən asan yoludur. Mən onlardan soruram, fərz edəkl ki, İskəndər və Ərəblər bizim müxtəlif milli sənədlərlimizi elə yandırır – yaxmışlar ki, hətta onların adı belə, bu dünya insanlarının beynindən silinmiş və yaddaşlarda qalmamışdır (baxmayaraq ki, bu qrup digər tərəfdən də İrandlıların öz mədəniyyətlərlini qorumaq, yaddə saxlamaq üçün Avestanın hamısını əzbərdən biləcəkl səviyyədə geniş zehni dinamiklərə sahib olduqlarını iddia edirlər) o zaman Həxamənlşlərlin Başlanğıcından Sasanilərlin sonuna qədərki bir dönəmdə (1200 il) nədən bu qədər heykəltaraşlıq, həccarlar (daş yonan sənətçilərl) Zərdüştlün adını bir daşa, bir kitabəyə həkl etməmişlər? Bəlkə onlara da

«Zərdüştün həyatı və yaşadığı zamanla bağlı əldə edilən ən əski sənəd Herodotla həmzaman olan Lidiyalı yaşlı Kesantusa aiddir. Bu sənədə görə Zərdüşt, Xaşayarşanın Yunana ordu yeritməsindən 600 il əvvəl yaşamışdır. Bu biçim digər dəyişik xəbərlər Əflatunun akademiyasından gəlməkdədir. Əflatun həyatının sonlarında «Iran»ın mənəvi dəyərləri ilə ilgilənməyə başlayır, Şopenhauerin Hind fəlsəfəsinə heyranlığı kimi bir şey. Əflatunun yaxın arxadaşlarından biri olan və ondan öncə ölənlər İdeksus Kenides böyük Pelinusdan nəqlən söyləmişdir ki, Zərdüşt Əflatundan 6000 il öncə yaşamışdır (?!). Bu rəvayətin Aristotelin «Fəlsəfə barəsində» yazdığı, itirilən əsərindən qaynaqlanması zənn edilir. Orada filosof «Iran» sənəviyyət (ikilik) ayinindən söhbət açmış. Akademiyanın digər üzvləri də buna bənzər xəbərlər verməkdədirlər. Zərdüşt Troyalıların savaşıdan 5000 il öncə yaşamış (Hermders), İdeksusun rəvayəti bütün rəvayətlərdən daha əski kimi görünməkdədir».¹

Həqiqətən də birisi çıxmalı və orientalistlərin planladıkları bu «Iran» tarixinin müəmmasını açmalıdır ki, nədən biz əski dinin peyğəmbərinin adını, ən böyük imperatorların ölkələrinin, soylarının və sülalələrinin adını və tariximizə aid bir çox bilgiləri orientalistlərin düşüncəsizcə uydurduqları sənədlərdən aramalıyıq? Əcəba, «Iran» tarixi şərqşünasların və onların «Iran»dakı ardıcılıklarının kəsib, bir-birinə yapışdırıb, quraşdırdıkları parçalardan ibarət deyilmi?

«Zərdüşt barədə bir çox mübahisələr mövcuddur. Bir qisim onun miladdan 6000 il əvvəl yaşadığını söyləyirlər. Bir qisim də Zərdüşt ayininə iman gətirib ona tapınan Gəştasibin Həxamənşi padşahı Gəştasiblə adaşlığı üzündən Zərdüştün Həxamənşilər dönəmində yaşadığını fərz edirlər. Zərdüştü əsasən siyasətçi olaraq görən Hertsfeld deyir: «Soy və mənsubiyyət baxımından o, iki səltənət xanədanı; Midiya xanədanının və onun canişini olan Həxamənş xanədanının üzvüdür. Bu iki xanədan əski İran tarixinin hökmdarları olmuşlar... Doğulduğu şəhərdə onu inqilabçı adlandırır

---

İskəndər və Ərəblər mane olmuşlar! Ən çoxu da sırf məzhəbi təbliğat məqsədi ilə yazılmış bu qədər kitabələrdə nədən Zərdüştün adına rastlanılmır?!

¹ Henrik Samuel Niberq. Əski İran dinləri., s.27.

məhkəməyə verdilər. Məhkəmənin rəisi sonralar səltənəti qəsb edərkən, Daryuş tərəfindən öldürülən Geomate Muğ idi. Geomate Zərdüştü sürgün etdi(!)». Bu sürgündə Zərdüşt Tusa, Pasatrasın valisi Viştasibin dərbarına göndərildi.

Heninginin «ümumi görüş» və «sünnət doğrultusunda» adlandırdığı başqa bir qrup hesab edir ki, Zərdüşt İskəndərin həmləsindən 258 il öncə yaşamışdır. Riyazi hesablamaya yolu ilə də Zərdüştün ölümünü miladdan öncə 585-ci il olaraq sanırlar. Zərdüştün 75 il yaşamasını da nəzərə alaraq onun doğumunu milad öncəsi 660-cı il kimi, təsəvvür edirlər ki, bu da Midiya padşahı Huxştirə zamanına (585-633 m.ö.) təsadüf etməkdədir. Bu padşah çox güclü imiş və Məşkur onu «Midiyanın ən böyük padşahı» olaraq tanıtdırmaqdadır».¹

Üstdəki mətnə övhamın və xülyanın vüsəti tarixi gümanların nümayişi ilə birlikdə mif səviyyəsini də örtməkdədir. Maq ormanlarında çocuq Koroşun həyatını qurtaran çobandan xəbər verən Herodot nədən Arilərin əxlaq və digər özəlliklər olaraq borclu olduqları Zərdüşt kimi bir peyğəmbər barədə bilgi vermir? Əgər belə bir peyğəmbərin varlığı «İran» tarixində o qədər zəruridirsə (əzilərinə görə bu peyğəmbərsiz bizim mədəniyyətimizin bir və ya bir neçə sütunu uçurulmuş olur!) o zaman bu sütunların istehkam və möhkəmliyinin də ciddiliyi bir o qədər zəruridir. Dəvamiyyəti olmayan materialdan təmsillər və fərzi peyğəmbər surətindən tarix üçün bir arxalanma nöqtəsi düzəltməyə.

«Nə yunanlar, nə seryanilər və nə də erməni yazarlar, heç biri Zərdüştün «Avesta»sından və «Avesta» Gahlarında nəql edilən onun ayinindən xəbərdar olmamışlar. Bu həqiqəti hər zaman nəzərə almaq lazımdır. Bu işlə uğraşıb, araşdırmaq bu mövzunun çərçivəsi dışında olduğu üçün yalnız onu söyləməklə kifayətlənirik ki, bizdə əski zamanlarda zərdüştçülüynün qaynağını, yaygınlıq çevrəsini qabarıq və fövqəladə göstərməyə bir meyl vardır. Böyük ehtimala görə zərdüştçülük başlanğıcda Şərqi İranın bir

---

¹ Rəcai lüğətnaməsi. Əski Şərqdə siyasi düşüncələrin dəyişimi və gəlişimi, s.69.

yerlərində məhəlli bir hərəkət imiş ki, onun coğrafi sınırları hələ bəlli deyildir. Bu yeni ayın öncədən mövcud və yaygın olan inancların müqavimət və dirənişi ilə rastlandı və uzun müddət tam bir üstünlüyə və qələbəyə nail ola bilmədi, yaygınlaşdığında isə dəyişmə uğradı. Zərdüştçülük ayini, devirmək istədiyi inancların bir çox özəllikləri ilə tərkib tapdı və Məzdəysnə tam dəyişik bir biçimdə Şərqi İranda yaygınlaşmağa başladı».¹

Beləliklə də İslam öncəsi İran tarixinin heç bir dönəmində nəinki zərdüştçülük, ümumiyyətlə, heç bir rəsmi din və milli anlamda, nə də seçginlər inancı olaraq saraylarda hakim olmamışdır.

Sonrakı kitablarımda geniş surətdə izah edəcəyim bu mövzudan işarəvari bunu söyləyə bilərəm ki: İslamdan öncə «İran»lılar heç bir rəsmi, milli dinə bağlı olmamışlar* və İslam bütün iranlıların ilk milli dini, inancı və imanı olmuşdur.*

«Sasanilər dönəmində zaman irəllədikcə bu dinin iç dinamiklərinin azalması açıqca görünməkdə idi. Bu din öz yerini və dəvamiyyətini Sasani dövlətinin hakimiyyətinə və Sasani

---

¹ Benonist. İran dini, s.78.

* **Bu, Türklər üçün də keçərli kimi görünür, Şamançılıq kimi kitabsız, şifahi inanclar rəsmi və milli anlamda bir din ola bilməmiş və bu inanca dayalı kətbə bir mədəniyyət əsəri yaranmamışdır. İslam dini türklər tərəfindən rəsmən qəbul edildikdən sonra, İbn-i Sina, Fərabî, Füzulî, Nəsimi kimi mütəfəkkirlər yetişmişdir. İslamiyyətdən öncə belə şəxsiyyətlər Türk tarixində olmamışdır. Yalnız İslamiyyəti qəbul edən türklər dinamik millət olaraq qalmışlar. İslamiyyətdən kənarda qalmış türklər ya məhv olmuş, ya da iç enerjilərini itirib passiv duruma düşmüşlər. Türklərin yaşadığı qeyri-müsaid coğrafi iqlimdə yalnız İslamiyyət bu ulusu ayaqda tuta bilirdi. Bulqarlar kimi kimliyini itirmiş türklərin tərsinə olaraq, Çinlilər kimi qədim və kəmiyyət və keyfiyyət olaraq soylu bir millətin içərisində əriməyib, milli həyatlarını sürdürən Uyğur türkləri öz ölümsüzlüklerini İslamiyyətə və İslam qaynaqlı bəşərə, mənəviyyətə borcludurlar – Tərcüməçi.**

* Zərdüştçülüyə inanan həmvətənlərimizin borcu və vəzifəsidir ki, öz peyğəmbərləri ilə bağlı tarixi anlaşmazlıqları və qararıqları aydınlığa çıxarsınlar. Mənim bu müxtəsər və sonrakı kitabımda isə şərh ediləcək geniş izahım məzhəbi bir izhar-i nəzər deyildir. Sadəcə tarixi bir dəyərləndirmədir. Çünki tarixinin heç bir tarixi və milli ünsür və fenomenə xüsusi duyğusal münasibət göstərməyə haqqı yoxdur.

padşahlarının təzyiq və işkəncələrinə borclu idi... Məzdapərəstliyə ən ciddi inananlar dövlət və ordu idi. İslam İrana nüfuz etdikdən sonra Sasani sülaləsi uçuruldu və bütünü ilə dövlət gücünə arxalanan Məzdapərəstlik bir təkənla içini qurd yemiş bir ağac kimi yıxıldı və səssiz-səmirsiz yeni dinlər cərgəsindən dışlandı».¹

Niberqin zərdüştcülükə bağlı dəyərləndirməsi inamsızcadır. Ancaq bu peyğəmbərə inananlar da zərdüştcülüğün banisinin kimliyi barədə heç bir elmi bilgi ortaya qoya bilməmişlər. Zərdüş adlı zəkali insanla ilgili heç bir əski milli sənəd mövcud deyildir. Çürük «Arisentrik» baxış bucağından yazılmış xanım Meri Boysun üç cildli xam və dəyərsiz kitabını ciddiyyə almaq mümkün deyildir.*

Bu kitab son zamanlar Hindistanda Qosrat dilində əyarlanmış qaynaqdan yararlanmışdır. Bu xanımın kitabı adətən avam, cığal, saxtakar** və istisnai hallarda ağıllı və fazil görünən orientalistlərin «İran» tarixinin təməlini Həxamənşi Fütuhatına bağlamaq istəyən son hilələrindən birisidir.

«Əsi «Avesta» dilində Vaqların necə ifadə olunması ilə bağlı bizim qısaca və mücərrəd olaraq bilgimiz vardır. Çünki biz yalnız Hindistanın Pars sobidlərinin tələffüzü ilə «Avesta» barədə bilgi əldə

---

¹ Niberq. Əski İran dinləri, s.429.

* Kimsə zəhmətə qatlaşıb, diqqət və təhqiqlə xanım Meri Boysun kitabını təhlil edərsə, o zaman görünəcəkdir ki, bu «böyük» orientalist «İran» tarixinin həqiqətlərini ört-basdır etməkdə nə qədər israrlıdır. Hətta «İran» tarixi ilə bağlı Farsca kitabların tərcüməsində də qərəzli bir seçimin ortada olduğu məlum olacaqdır.

** Bir qrup şərqsünaslar barədə bu istisnalar çox ciddi, hətta hələ qeyri-kafidir. Onların saxtakarlıqlarının həddini bilmək üçün bayan Dyala Fuanın xatirələrinə və İzzətullah Nigəhbanın dəyərlı «Əlli illik İran arxeologiyasına bir baxış» kitabına müraciət edin. «Dünən son günlərdə tapılmış daş öküze təəssüflə baxırdım. 12 000 kilo ağırlığındadır! Bu ağırlığı tərptmək və aparmaq qeyri-mümkündür. Axır ki, özünü cilovlaya bilməyib, əlimə bir dəmir lüləsi alıb və daş öküzü vurmağa başladım. Ona vəhşicə zərbələr endirdim. Sütunun başı zərbələrimin nəticəsində yetişmiş meyvə kimi, qopub, düşdü. (Xan Dyala Fua. Səfərnəmə, s.280, Tehran universitetinin nəşriyyatı)

edirik. Deməli, onların Qocratca və bəzən müxtəlif İran ağızları olan ana dillərinin tələffüzləri «Avesta»nın dilinə təsir göstərmişdir.¹

İndi Koroşun və Daryuşun özlərinə şahənə bir kimlik tələfetmə tələşlərini dəyərləndirməyə dönə bilərik. Öncəki fəsilə söylədik ki, Daryuş iqtidara daşınıb və «İran»ı bütövlükdə işğal etmədən öncə mədəniyyət tarixi Pars və Parslarla bağlı heç bir əsər-əlamət xatırlamamaqda və «Pars» adlı bir coğrafiyanı tanımaqdadır. Həm də məlum oldu ki, əgər Asur salnamələri dilində tarixdə qalan «Parsva» və «Parsvaş» işarələrini sonrakı Parslara aid edərsək, o zaman Parsların əski «İran» coğrafiyasının sakinləri olmamaları öz-özünə isbat ediləcək uzun sürə sərgərdanlıqdan, yerli mədəniyyətlərə və qövmələrə hərbi qulluqçuluqdan sonra anidən və heç tarixi-mədəni müqəddiməsiz bu imperatorluğun təsisçisi kimi, meydana çıxmaları bəlli olacaqdır. Bu günə qədər Həxamənşilərin iqtidara yüksəlişi anlaşılmazlıq, nağıl, təsəvvür və möcüzə pərdələri altında örtülü qalmışdır.

«Bu şəxs, yəni Koroş tarixin heyvətli sirlərindən birisidir. «Hiti» qövmünün sirləri bir az açıqlığa qovuşmuşdur. Böyük dəniz, yəni Meditəranə sahillərində mövcud olan «Minusilər» mədəniyyəti təyin edilmiş və Koroşdan sonra genişlənən Həxamənşi dövləti barədə təfəsilatı ilə müxtəlif bilgilər əldə edilmişdir. Ancaq Koroşun özü və şəxsiyyəti sirr olaraq qalmaqdadır. Məchul bir mənşədən zühur etməsinə baxmayaraq, dünyanın ilk intizamlı və inzibatlı dövlətini qurmuşdur. O, yeni ideallı bir fikir yaratdı ki, istənilən səviyyədə olmaması fərz edilsə belə, hər halda tarixin istiqamətini dəyişdirdi və əski dünyanın; Ur, Kəldə, Firunlar, Asur və Babil dövrlərinə son verdi²».*

Koroş barədə təsəvvürlərin və nağılların təməlini qoyan Herodotdur ki, onun «Tarixlər» kitabının tarixi dəyəri

---

¹ Doktor Pərviz Natel Xanləri. Pars dilinin tarixi, birinci cild, s.180.

² Əli Sami. Pasaqrad., s.241.

* Əli Sami üşğdəki mətnin «Estər» kitabına mənsub olduğunu iddia edir. Mən o kitabda belə bir mətnə rast gəlmədim və işarə etdikləri digər qaynaşlarda da belə bir mətn görmədim. Bu mətnin Əli Samiyə aid olmaması bəllidir. Lakin, Tövrata da aid ola bilməz, çünki, Töratın dili və ifadə fərzli fərqlidir, bəllidir.

çayxana nağıllarından və çayxana söz-söhbəti səviyyəsindən də aşağıdır. Onun kitabı tərtibsiz və dağınıq şəxslərin və məkanların, zamansız və məkansız hadisələrin yığımindan ibarətdir. Yalnız, nağılbaz Helenist zehniyyətin məhsuludur. Özü də bir helenist olan Herodot Yunan əfsanələrinin; deryaların dərinliklərindən, dağların zirvəsindən, yerin dəliklərindən və mağaralardan baş qaldıran müxtəlif allahların təsiri altında olmuş və kitabını gələcəyi görən, tarixə müdaxilə edən kahinlərlə, hadisələrin istiqamətini dəyişdirən yuxularla və sonu bitməyən nağıllarla bəzəmiş və nağıl sevən yunanları fərağət və istirahət vaxtında məşğul etmişdir.

Əgər bir tarixçi 2500 il bundan öncə olsa belə, hansısa bir sərkərdənin bir nəhəngə minərək fitnəkarlardan öncə vəd edilmiş adaya çatmasına, qatırın adam çocuq doğurmasına, icab etdiyinə atların ilanları da yeyə bilməsinə inanırsa, onun yazdığı tarixi inkar etmək zəruridir və ya ən azından onu tarixi sənəd olaraq qeyri-məqbul saymalıyıq.

«Bir daha gəmi Korentə doğru getdi. Aryon bir nəhəngin belinə minib özünü Tnaryoma çatdırdı və burda nəhəngdən endi və yaraşlıq paltarları ilə şərqi söyləyə-söyləyə Korentə gəlib sərgüzəştini danışdı...

Nəhayət, mühasirənin 20-ci ayında Muğu devirən yeddi arxadaşdan biri Meqabiz oğlu Jupir üçün heyrətamiz bir hadisə baş verdi və onun yükdaşıyan qatırlarından biri bir adam çocuq doğurdu... ilanlar paytaxtın çevrəsindəki tarlalara axışmışdılar və otlamaqla məşğul olan atlar bu vəziyyəti gördüklərində ilanları yeməyə başladılar.¹»

Herodot elə bir Yunan tarixçiliyinin banisidir ki, Aşil o zehniyyətdən doğmuşdur. Elə bir tarix ki, yalnız komediyadan tragediyaya qədər müxtəlif dram əsərlərinin, pyeslərin mövzusu ola bilər.

D.H.Kar bu metod bərasində yazır: «Tarixin atası kimi, Herodotun önəmli övladları olmamışdır. Çünki ondan sonra gələn

---

¹ Herodot. Tarix, tərcümə Vəhid Mazəndərani, s.26, 48, 253.

«tarixçi»lərin də baxışı gələcəyə etinasız və keçmişə qeyri-dəqiq olmuşdur. Məsələn, Tusidid yazır ki, Ploponz savaşılarından öncə və sonra heç bir önəmli hadisə dünyada baş verməmiş və baş verməyəcəkdir¹».

Herodotun tarixi müxtəlif səhvlərlə doludur. Qara dənizin sahillərini Həmədan dağlarının Quzey ətəklərində fərz edir və dünyanın əcib-qəribliklərini öz müşahidələri kimi nəql etdiyindən hər bir ağılı başında olan təəccüb və heyrət edir ki, necə bu qədər ünlü müasir tarixçilər bu nağılbaz və yalançı tarixçinin əfsanələrini İranın tarixi kimi qəbul etmiş və Herodotun yazılarına istinadən Şərqi böyük qövmələrini tarixsiz və qeyri-tarixi sanmışlar?!

Məsələn, Daryuşun təməl qalxış səbəbini Urartu əfsanəsinə görə bir atın tam zamanında təkrar kişnəməsi ilə izah edirlər!

«Ərəbistanda Buto şəhərinin qarşısında bir yer vardır ki, uçan ilanları araşdırmaq üçün ora getdim. İlanların sümükləri orda üst-üstə qalanmışdı. Bəziləri böyük, bəziləri kiçik, ancaq çox sümük vardı. Bu sümüklərin qalandığı dağlıq yerdə dar bir keçid var idi ki, Nil çayının sahilinə gedirdi. Qanadlı ilanlar Ərəbistan səhrasından Misirə tərəf uçarkən, leyləklər yolda ilanlarla qarşılaşıb, onların uçarlarına mane olur və sonra da onları həlak edirlər. Bu leyləklərin hamısı qaradırlar, onların ayaqları durnaların ayağına bənzəyir. Maraqlı əyri dimdikləri var... Qanadlı İlan su ilanına bənzəyir. Qanadlarında pər görünür və bayquşun qanadına bənzəyir».²

Herodot iddia edir ki, bu əyridimdikli qara leyləkləri və uçan ilanları görmüşdür!

Bu nağıldan anlaşılan odur ki, Herodot səyyah olmamış və bu barədəki bilgiləri yanlışdır* və böyük ehtimala görə o, şəhərin

---

¹ D.H.Kar, Tarix nədir, s.145, əsl mətn, Nyuyork 1961.

² Herodot. Tarix, s.143.

* Herodotu necə tarixçi və səyyah adlandırmaq olar ki, aşağıdakı şərhədən də anlaşıldığı üzrə, o, ömründə dəvə görməmişdir!

«Burada mənim dəvəni tərif etməm lazım deyil, çünki Yunanlılar bu heyvanın şəkli və görünüşü ilə tanışdırlar, ancaq, bir incəliyi söyləməm gərək ki, onlar

meydanlarında Yunanların və İtalyanların zövqünə uyğun olan bu nağılları söyləməklə insanlardan para alır və keçimini sağlayırmış.

Herodotun kitabının yarısından çoxunu təşkil edən əfsanələrin quruluşuna diqqət edərkən, onun naqqal (nağıl söyləyən) zehniyyəti bəlli olacaqdır, sanki, dinləyicisinin hissələrini təsxir etmək, ələ almaq istəyir.

Herodotun «Tarix» kitabının böyük bir bölümü müsafirlərin və səyyahların söylədiklərinin tənzimindən ibarətdir ki, əski dünyanın bixəbərlilik ortamında, onlar hər cür qeyri-mümkün görünənləri uzaq dağların, səhraların və dənizlərin o tərəfində mümkün kimi təqdim edə bilirdilər. Herodotun helenist təsəvvürləri bütün bunları bəzəyib quraşdırmışdır.

«Yunan səyyahlarından biri olan Herodotun yazılarında bu keyfiyyət açıqca əks olunmuşdur. Hadisələrin illəri qat-qarışıqdır. Bir çox hallarda nağılcılıq tarixin yerini almış və nağıllar da nəsil-dən nəslə ötürüldüyü üçün elə təşvişli və anlaşılmazdır ki, məqsədin nədən ibarət olduğu çox çətinliklə dərk edilir. Bu qüsurə başqa bir şey də ayrılmaqdadır. Əski yunanlılar fəvqəladə və əcib-rəqib şeyləri sevirdilər. Misiri möcüzələr və xarüqələr ölkəsi bildikləri üçün adı şeyləri də xarüqəladə biçimdə söyləmək və eşitmək istəyir, fəvqəladəni adiyə tərcih edirdilər. Bu düşüncə tərzini Herodotun yazılarından da anlaşımaqdadır. Asur və Babilə ilgili Herodotun yazdıqları hələ bunlardan da bətdərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Herodot Şərqdə uzun müddət səyahətdə olmamış, şayəd 3-4 ay Misirdə qalmışdır. Özü yazır ki, Babilə olmuşdur, lakin bəzi yeni tədqiqatçılar onun Babilə heç olmadığı görüşündədirlər. O, yazır ki, xəbərləri və bilgiləri kahinlərdən almışdır, lakin onun tədqiqatının ilkin qaynaqlarını Babil və Misir kahinlərinin oluşturmaları güman edilmir... Herodotun yazdıqları əski zamanlarda necə qarşılanmış sualı ilə bağlı «Ber», «Kruqer» və «Stin» kimi araşdırmasılar belə cavab vermişlər: nəzərə almaq lazımdır ki, o, öz yazılarını Afinada «Olimp» oyunları zamanı yunanlı izdihama oxuyurmuş. «Olimp»lə

üçün yeni ola bilər. Dəvənin arxa qıçlarının hər birində iki büd və iki diz vardır!»
(Herodot, Tarix, s.227)

bağla bəziləri şübhə etmiş, ancaq Afinanı şübhəsiz qəbul etmişlər. Çünki miladın üçüncü əsrinin güvənilir vəqiənevisi «Uşyus» miladdan öncə 445-ci və ya 466-cı ilə bağlı deyir: Herodot Afinada öz kitabını toplanmış izdihama oxudu və böyük iftixarlara nail oldu» (83-cü fəsil, 3-4 bəndlər). Plutarx Afinanın ünlü tarixçisi «Diyel»ə (III əsr m.ö.) istinadən söyləmiş: Afinalılar Herodotun onları təriflədiyi üzündən ona nitq söyləmək üçün on böyük zal vermişdilər. Herodota verilən ənam və mükafatlarla bağlı mübaliğə edilmişdir, çünki Yunan Herodota bu qədər pul verəcək dərəcədə zəngin deyildi. Lakin tarixçinin söylədiyinə görə bir şeylər olmuş və bir şeylər olmuşlarla ilgili söyləmişdir. Dyun Xri Sestom da söyləmişdir ki, Herodot kitabına görə Krentlilərdən ödənilməyi istədi, onlar isə cavab verdilər: «Yaxşı ad, bazarda alınıb satılan bir şey deyildir». Herodot Selamin savaşının tarixini yazarkən, onları kötü olaraq xatırlamışdır»¹.

Böyük ehtimalla görə tarixin yunanlı naqqalı kimi, müştərilərinin sifarişi ilə tarix yazan Herodot öz başına bir tarixi şəcərənamə tədarük görmək üçün birinci Ərdəşirin diqqətini cəlb etmişdir. Bu, o Ərdəşirdir ki, öz şəcərəsinin qədimliyini isbat etmək üçün Aryarmənin və Arşamın saxta kitabələrini düzəltməyi öz üzərinə götürmüşdür. Biz, «Pars xəbərgiləri»nin Herodotla olan əlaqələrini bilirik.

Herodotun «Tarix»i birinci növbədə dörd padşahın (Koroş, Kəmbuciyə, Daryuş, Xaşayarşa) həyat və cahangirliklərini əfsanəvari şərhlədir. Herodotun söylədikləri Həxamənişiləri dövlət sənədləri ilə uyğunluq təşkil etməkdədir. Dünyanın o başında yaşayan Herodotun Yunan sənədlərinə «barbar» adlandırılan Həxamənişilərin tarixini bu qədər öyməsi «Tarix»lər əsərinin sifarişlə yazılma gümanını daha da gücləndirir. Xüsusən də o baxımdan ki, Herodotun Koroşun və Daryuşun şəcərəsini mötəbər sayması ilə Xaşayarşa barəsindəki bəyanı tamamilə fərqlidir.

«Herodotun bilgin adamlar vasitəsi ilə İranın vəziyyəti barədə məlumat əldə etmə fərziyyəsi bu məsələni isbat edir ki, o, yəqin ki, Yunanıstanda və ya Yunanıstanın qonşuluğunda bulunan bir iranlı ilə

---

¹ Pirniya. Əski İran., s.68-69.

ilişkidə olmuş və İranın durumu ilə bağlı xəbərləri ondan almışdır. Bu görüşün təsdiqi olaraq müəllif üçüncü kitabının sonunda yazır: «Zoporus (Zupir) Meqabuzus (Buğabuxş) oğlu vətəninə tərk etdikdən sonra Afinada məskunlaşdı. Bildiyimiz kimi, Xaşayarşa padşahlığı dönməndə Zupir saray adamlarından biri olmuşdur. Ən güclü ehtimalla görə Herodotun tarix kitabının əsas mündəricatını o, müəllifə təqdim etmişdir».¹

Herodotun yararlandığı qaynaq bir Həxamənşi sarayının mənsubudursa, Həxamənşiləri araşdırmaq üçün onun tarixini mötəbər sənəd kimi qəbul etmək olmaz. Açıqca görünən odur ki, meydanlarda naqqallıq edən, pərakəndə əfsanələr söyləyən Herodotun, ilk Həxamənşilər barədə verdiyi bilgiləri, Daryuşun Bisütun kitabəsindəki mətnini əks etdirməkdədir!

Şübhəsiz ki, Herodot birbaşa Bisütun kitabəsi ilə təmasda və tanışlıqda olmamışdır. Demək ki, onun nisbətən dəqiq olan Tarixinin bu kitabənin iddiaları ilə uyğunluq təşkil etməsi Pars xəbərçi və qasidlərinin «Tarix»in sonrakı mətnlərinin dəqiq Həxamənşilərin istəyi üzərinə yazılması ilə ilgili həssasiyyətlərini göstərməkdədir. Aşağıdakı mətndən də bəlli olduğu kimi, Herodotun Həxamənşilərlə maraqlanması tarixçilik marağı üzündən deyil, ödəm almaq üçün olmuşdur.

«Tərcümeyi-halı söylənən bütün Hind tayfaları ümumi yerlərdə, hər kəsin gözü önündə cinsi əlaqəyə girirlər. Onların dəriləri bir rəngdədir və Efiopiyalıların dərisinə bənzəyir. Onların döl suyu başqa canlılarınkı kimi, ağ rəng də deyil, bədənlərinin rəngi kimi, qara rəngdədir. Bu heyvətamiz durum Efiopiyalılarda da görünməkdədir...

Bu qumsallıqda köpəkdən kiçik və tülküdən böyük qarışqalar vardır. Bu qarışqaların ovlanmış örnəklərini Pars padşahının sarayında görmək olar. Bu heyvanlar yerin altında dəlik açıb, adi qarışqaların eynən torpağı yapıdığı kimi, onlar qumla uğraşırlar. Bu

---

¹ Herodot. Tarix. Tərcümə Vəhid Mazəndərani, s.4.

qarışıqlar görünüş və şəkil olaraq başqa qarışıqlara bənzəməkdədirlər».¹

Bu biçim sarsaq görüşlərin sahibini tarixçi adlandırmaq olmaz və o, fikri və maddi baxımdan elə bir durumda yaşamamış ki, Həxaməşilər barədə tədqiqi bir maraq sərgiləmiş olsun. Herodotun Ərdəşirin ölümündən sonra da yaşamasına rəğmən, onun əfsanələri öz dönəmində baş vermiş müxtəlif hadisələrə heç işarə etməmişdir. Bu, onun anlamındadır və açıqca göstərməkdədir ki, Herodot yalnız Ərdəşir məmurlarının Həxaməşilərin tarixi ilə bağlı verdiyi bilgiləri əks etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Həxaməşilər imperatorluğunun təməli və tarixi barədə Herodotun söylədiyi əfsanələr belə, bu imperatorluq kimliyinin batiliyi ilə bağlı digər bir dəlildir. Çünki, sənədlər göstərir ki, Herodot «Tarixlər»i 80 il Koroşun ölümündən sonra yazmağa başlamışdır. Asur və Babil torpaqlarında öncəki əsrdə baş vermiş hadisələr tədvin edilir, hazırlanırkən, Herodot qədər əski dünyanın ən böyük imperatorluğunun banisi olan Koroşun təvəllüdü və ölümü barədə əfsanədən başqa bir şey söyləmir? Cavab bəllidir, çünki, Ərdəşirin «Tarixlər»in yazılması yazılması ilə ilgili güvənləndirdiyi və Herodotla təmasda olan məmurun özü də bu barədə heç bir şey bilmirmiş, bu üzdən də imperatorluğun təməli və quruluşu ilə bağlı əfsanə uydurmağı Herodotun zehniyyətinə və təxəyyülünə buraxır, həvalə edirlər.

«Həxaməşilər tarixinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, Parslar əksər cahangir qövmlərin tərsinə olaraq, heç bir yazılı şahid və ya rəvayət özlərindən yadigapı buraxmamışlar. Xüsusən, bir incəlik nəzərə alınmalıdır ki, Asur padşahlarının əksinə olaraq böyük Həxaməşi padşahları onların savaş meydanındakı qəhrəmanlarını, ovçuluq əyləncələrini əks etdirən «salnamə»lərin yazılışına əmr vermişlər. Onların gündəlik həyat tərzləri, zövq anlayışları ilə ilgili heç bir sənəd mövcud deyildir».²

Həxaməşilər sarayında salnamənin olmaması onların Beynəlnəhrin mədəniyyətinə və ənənələrinə bigan olmalarını

---

¹ Herodot. Tarix, s.226.

² Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.49.

göstərir. Herodotun «Tarixlər»i sanki Həxamənşilərin şəcərə boşluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə yazılmışdır. Kitabələrin verdiyi bilgilərlə uyğunluq təşkil edən və Həxamənşilərin əskiliyini təsbitə yönələn bu diqqət Həxamənşilərin və Koroşun zühuru ilə ilgili yalnız gülünc əfsanələrdən ibarətdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, orientalistlər və tarixçilər bu əfsanələri mötəbər qaynaq və tarixi sənəd kimi anlayır və iranlıların öz əski tarixini öyrənməsinə mane olurlar. Bizi Herodotun əfsanələrinə inanmağa zorlayırlar.

«O, Parsları pisləmir və harda bir İran sənədi hansısa mövzudan danışır və Herodot onu xatırlayırsa, bu söyləntilərin orijinallığı təsdiqlənir və Herodot bir daha məşhurlaşır. Arxeoloji və özəlliklə Babil sənədləri, Bisütun kitabələri və Təxti-Cəmşidin daş yazıları onun söylədiklərini təsdiqləyir və onun dəyər və məqamını yüksəldir. Zaman keçdikcə Herodotun dəyər və əhəmiyyəti daha çox əyan olur. Xatırlayanda ki, bizim, Xaşayarşa ölümünə qədər Həxamənşilər haqqındakı bugünkü məlumatımız Herodotun verdiyi bilgilər əsasında, ona olan minnətdarlıq duyğularımız daha da qabarmış olur».¹

Sanki, bu tarix atasının indiki çocuqları da ciddi tarixə etinasızlığı və hətta tarixi satmanı öz tarix atalarından (Herodotdan) öyrənmişlər. Əgər Herodot öz etirafına görə Həxamənşi tarixini Pars dərbahları müşavirlərinin dilindən Koroşun mütləq itginliyini, soysuzluğunu, ölkəsizliyini, Orta Doğunun tarix və coğrafiyası ilə heç bir bağlantısının olmadığını, birgən birə və zahirən onlarca cadugəranə işlərin nəticəsində iqtidara sıçrayışını isbat edə bilərik. Bu, isbatı müyəssər olan bir hadisədir, fəqət, bu kitabın son fəslinlə şərh ediləcək bu məsələni diqqətlə oxumaq gərəkir.

«Nədən Koroşu (Kir)? Nizamlı və uzun müddətli sənədlər: Midiya və Babil güclərinin qarşısında Asur imperatorluğunun qəxəbli və qorxunc süqutu (612-610 m.ö. Neynəvanın süqutu) bəzən bir tarixi rüsvalıq olaraq təbir etmişlər. Bu fəsildəki Parsların Orta Doğu tarixində ani zühuru və böyük Koroşun-İkinci Koroş – ildırım sayığı savaqları elə bir fenomen hadisədir ki, üstdə söylənən qorxunc

---

¹ Ə.Şəhbəzi. Böyük Koroş, s.10.

dağılış kimi, tarixçinin qarşısında mürəkkəb və cavabsız suallar yaradır. Gerçək odur ki, Pars orduları iki onillik müddətində (530-550) İkinci Koroşun sərkərdəliyində Midiya padşahlığının, Lidiyanın və yeni Babilin hökm sürdükleri ölkələri ard-arda elə keçirmiş və bununla da Parsların İran fəlatına və Mərkəzi Asiyaya hökmran olmalarının müqəddiməsi sağlanmışdır. Məchul və tanınmaz bir qövm və dövlətin birdən-birə tarix ərsəsində peyda olmasını necə izah etmək olar? Necə şərh etmək mümkündür ki, bu qövm nəinki ilk mərhələdə heyrətəngiz və ani qələbələrə nail olmuş, həm də Koroşun padşahlığının başlanğıcından elə fənni və əqli alət və imkanlardan yararlanmışlar ki, Pasarqad kimi, möhtəşəm və əzəmətli bir əsər ortaya qoymuşlar?

Uzun müddətli bir işə başlayan bir tarixçi, yaxşıca anlamaqdadır ki, şövkətli bir padşah mühüm və tarixdə qalması gərəkən işə başlarkən, onun soyunun və mədəniyyətinin tarixdə kök salması, köklü olması lazım və zəruridir. Bu həqiqətə vaqif olan Yunan tarixçisi Polip yazdığı «Tarix» kitabının girişində bu bənzəri olmayan vaqiəni dərk etmək üçün oxucuya xatırladır ki, necə oldu «təqribən 53 il müddətində Roma dövləti öz iqtidarını bütün çevrə ölkələrə yaygınlaşdırdı»? İqtidarın bu yaygınlaşmasından öncəki şərtləri nəzərə almaq lazımdır. Polip davam edir: «Oxucunu mənim yazdığım mətnləri oxuduqda Romalıların necə planlar hazırladıklarını, hansı hərbi alətlərdən və maddi qaynaqlardan yararlanıb bu böyük macərəyə girib və öz qanunlarını dənizlərə və bütün ölkələrə götürmələrini anlamaqda zorluq çəkməyəcəkdir». Bu əsasa görə Parsların da tarixinə girmək üçün oxucu anlamalıdır ki, Koroşun zəfərləri mütəşəkkil və hərbi təchizatı və istiqrarlı padşahlıq nizamı, padşahın müxtəlif Beynəlnəhrin və «Ege» qövmləri ilə münasibətlərini tarazlayan bir dövlət sistemi olmadan, qeyri-mümkündür. Bu geniş miqyaslı qələbələri yalnız Koroşun məğlub etdiyi dövlətlərin zəifliyi və iç enerjilərindən boşalmaları kimi birtərəfli baxışla şərh etmək olmaz. Bu «zəiflik» və onun ortaya çıxış prosesi də araşdırılmalıdır. Eləcə də Koroşun cahangirliyini «köçərilər zətən oturaq qövmlərdən daha çevik və güclü olurlar» kimi, aşağılayıcı fərziyyələr üstündə qurmaq olmaz. Xülasə, hər tür tarixi

təfəkkür və düşünmə, bizi bu inancı qəbul etməyə məcbur edir ki, İkinci Koroşun zühuru nəinki siyasi cəhətdən Ege dənizindən Send sahillərinə qədər bu ölkələri birləşdirən ilk dünya imperatorluğunun yüksəlişidir, həm də bu hadisə eyni zamanda uzun müddətli bir prosesin məhsuludur ki, onunla bağlı biz sadəcə naqis bilgiler, informasiyalar, qeyri-ciddi xəbərlərdən başqa bir şey bilməməkdəyik».¹

Hər ehtimala görə Ege dənizi ilə Send sahilləri arasında yerləşən qövmələri Koroş bir «bütün» halına gətirmiş, lakin, sonrakı təkrar qalxınmalar üzündən bu qövmələrin «bütünlüyü» pozulmuşdur. Beryanın bu səhvini nəzərə almazsaq, onun əsərinin şah beyti sayılacaq hissə kitabının proloqudur. Berya bu proloqda müxtəlif bucaqlardan baxaraq Koroş və Həxaməniş imperatorluğunun «heç»dən meydana çıxışı ilə ilgili öz təəccüblərini ortaya qoymaqladır. Bu fəslə çox ustadlıq səviyyəsində təlif edən Berya, nəhayət, nəslin sonunda öz heyrət və təəccübünü biruzə verərək yazır:

«8. Nəticə: Bütün bu olanların hamısına rəğmən, bu fəslin başlanğıcından sorduğumuz «nədən Koroş?» sualı lazımı cavabı tapa bilməmişdir. Əldən gələn yalnız qeyri-kamil və ziddiyətli bilgiləri toplamaqdır ki, bu bilgilərlə də həqiqətin zahiri sınırlarına qədər getmək mümkündür. Əlbəttə, Koroşun fütuhət mərhələlərini araşdırmaq yeni aydınlatmalar ortaya qoya bilər, lakin bu surətdə də Dyodor Sisilinin hadisələr baş vermədən öncəki öngörüləri kimi xətər meydana çıxacaqdır ki, yazır: «Koroş, Kəmbuciyə və Midiya padşahı Astiyaqın qızı Mandanın oğlu idi. Dilavərliyinə, zəkasına və digər fəzilətlərinə və xislətlərinə görə seçilirdi. Çünki, atasın onu şah xasiyyətli tərbiyə etmiş və onu böyük istəkləri həyata keçirmək üçün hazırlamışdı, açıqca bəlli idi ki, o, fəzilətlərinə və yaşından daha irəli düşünmə bilməsinə görə gələcəkdə böyük işlər görəcəkdə (doqquzuncu kitab, 22)». Biz Diyodor Sisili saydığı hadisələri öncədən qabaqlamayaq, öncədən dəyərləndirmədə bulunmayaraq, qəbul etmək məcburiyyətindəyik ki, Koroş taxta çıxdıqdan sonra

---

¹ Pyer Beryan. Həxamənişlər imperatorluğunun tarixi, s.65.

onun planları ilə ilgili heç bir dəqiq və aydın bilgimiz yoxdur. Eləcə də onun Astiyaqla savaşa girmədən (padşahlığa vardığından on il sonra) öncəki səltənəti zamanında baş vermiş hadisələrlə bağlı heç bir bilgi mövcud deyildir. Əcəba, o, savaşda öncülmü olmuş? Bu suala da müsbət cavab vermək olmaz. Çünki müxtəlif sənədlər göstərir ki, savaş təşəbbüsü 550-ci (m.ö.) ilin sonlarında öncə Astiyaq və bir neçə il sonra da Koroş tərəfindən olmuşdur. Əcəba, onun ölkələr fəth etməsi əvvəlcədən hazırlanmış və hər cəşətdən ölçülüb, biçilmiş plan üzrə imiş və ya bu fütuhətin mərhələləri ilk fəthlərdən də anlaşıldığı kimi düşmənci* qərarların ard-arda qazandığı müvəffəqiyyətlərdimi? Bu açılmayan və həll olunmayan bir məsələdir ki, Iskəndərin cahangirliyini, Roma imperatorluğunun yüksəliş proseslərini və hədəflərini mövcud möhkəm sənədlər əsasında incələyən tarixçilər də onun həllində və çözülməsində aciz qalmışlar».¹

Şübhəsiz ki, yalnız və yalnız mənim təltif etdiyim bu kitabda Koroşun möcüzəsi sıçrayışı ilə ilgili cavab bulunmaqdadır. Tarix Koroşu Babil devrildikdən sonra tanımağa başlamışdır. Lakin, o, bu qədər savaş büdcəsinin, locostik savaş tədarükünün, planlayıcıların, gərəkli hərbi kadrların və Beryan söyləmişkən; «fənni və əqli alət və imkanların öhdəsindən necə gəlmişdir?»

Sərvət toplamaq üçün hətta heç bir torpağı və ölkəsi olmayan, adlarına bir tarlanın, şəhərin, bir gəmi və istehsal imkan və alətlərinin olduğu belə, təsdiqlənməyən, səltənətə gəlmək üçün heç bir vergi alma şansı olmayan birisinin bu yüksəliş səbəbi nədir?

Hansı yolla Midiyaya, Lidiyaya, Elama, Asura, Babilə və bütün Orta Doğuya hakim olma imkanını sağlamışdır?

Koroşun saydığı şəcərənaməsi Daryuşun Bisütun kitabəsindəki soynaməsindən daha məhdud və təvazökaranədir. Tarix Koroşun adı ilə onun iqtidara gəlişindən sonra tanış olur. Onun tarixdə peyda

---

* Müəllif bu mövzunu kitabın son fəslində hər yönü ilə açmışdır. Kitabın son bölümündə siri pərdələri aralanacaq – Tərcüməçi.

¹ Piyer Deryan. Həxamənşi imperatorluğunun tarixi, s.96-97.

olması Babil darvazalarının astanasına gəlməsi ilə başlar. **Onun iqtidarının (559-529) doğruluğunu təsdiqləyən heç bir sənəd mövcud deyildir.** İstiqrar əldə etmiş bu imperator, bölgənin ənənələrinə görə özünə şəcərənamə oluşturmaq istəyir. Onun Babildə bulunmuş kitabəsində oxuyuruq:

«Mən Koroş, dünya padşahı, güclü şah, Babil şahı, Sumer və Akkad şahı, dünyanın dörd tərəfinin şahı, Kəmbuciyə oğlu, böyük şah, Ənşan şahı, böyük şah Koroşun nəvəsi, Ənşan şahı, böyük şah Çişpişin nəbirəsi (nəvəsinin oğlu). Əbədi şahlıq dölündən olan Koroşun padşahlığını Tanrı və Nəbu sevərlər və öz könüllərinin sadlığı üçün onun padşahlığını istərlər».¹

Öncə söylədik ki, Ənşan Elam ölkəsinin bir bölgəsi olaraq indiki Farsda mövcud olmuşdur və Həxamənsilər soyunun bu əraziyə hakim olmaları qətiyyənlə mümkün və müyəssər olmamışdır.*

Koroşun, Ənşanın böyük şahları olaraq əcdadları ilə bağlı oluşturduğu soy hiyerarxiyası (silsilə məratibi) bu kitabədən başqa bir yerdə görünməmişdir və bu qədər böyük şahların səltənətləri ilə bağlı söylənən sənədlər riyazi baxımdan da doğru deyildir. Bütün tarixçilər bu şahların səltənət illərinin qarşısında ancaq sual əlaməti qoymuşlar.** Nədən milad öncəsi birinci minilliyin bütün cüziyyəti və

---

¹ Əbdülməcrid Ərfəi. Böyük Koroşun fərmanı, s.17-18.

* Karl Mayslez, «Mədəniyyətin bulunması» adlı kitabının 194-cü səhifəsinin 18-ci ayaq yazısında yazır: «Ənşan, tarım ünləri (əkin məhsulatu) ilahəsinin adı olmuşdur».

Maraqlı olan budur ki, indiki Ənşan, yəni Fars bölgəsi hələ də «İran»ın ən önəmli tarım bölgəsidir.

Kembricin «İran» tarixi kitabının ikinci cildinin 19-cu səhifəsinin dipnotunda yazmışdır: «1969-cu ilə qədər Ənşanı Şuşun şərq çevrəsində bir məkan olaraq təsəvvür edirdilər, lakin o ildə doktor Con Hanzman Ənşanın doğru yerini Şuşun şərqinin 550 kilometrliyində bir bölgə, indiki Fars olaraq təyin etdi».

** Bəzi şərqşünaslar Daryuşun iddia etdiyi Arşamın səltənət zamanını 615-ci il Miladdan öncə təsəvvür etmişlər. Daryuşun səltənətinin Başlanğıcını Miladdan əvvəl 522-ci il olaraq bildiyimiz üçün bu iki başlanışın arası 93 ildən ibarətdir. Xatırlayaq ki, Daryuş Şuş kitabəsində iddia etmişdir ki, onun səltənəti zamanı cəddi Arşam diri imiş!! Bu tərtiblə Aryarmən birinci Koroşla, Ərşam birinci

incəlikləri Misirdə, Beynəlnəhrində, Midiya və Elmada bəlli ikən, heç bir mötəbər qaynaq Koroşun soynaməsini təsdiq etmir?

Görək, Koroşun və Daryuşun dəbələrini Ənşan və Parsda şah olma barədə iddiaları tarixçilərin sualları qarşısında nə qədər dirənə biləcəkdir. Bizim əsas sənəd olaraq götürdüyümüz, yəni Qrişmənin kitabı Koroşun şəcərəsini təhlillə ilgili heç bir girişdə bulunmamışdır və ümumiyyətlə, **Həxamənişilər tarixi ilə uğraşanlar bu soy məsələsindən vaz keçməyə çalışmışlar. Çünki Həxamənişilərin şəcərənaməsinə giriş və araşdırma hər cəhətdən Həxamənişi kimliyinin batil və saxta olduğunu isbat edir.**

«Çişpiş (640-675 m.ö.), Həxamənişin oğlu və canişini, öncə «Ənşan şəhərinin padşahı» adını almış və bu nahiyəni Parşumaşın Quzey doğuşuna qədər işğal etmişdi. Onun Elam təbəəliyini tərk etməsinə baxmayaraq – əgər Herodotun söylədiklərinə inanarsaq – o, Ferutiş-Xəşşəritənin padşahlığındakı Midiya səltənətini tanımaq məcburiyyətində idi. Bildiyimiz kimi, bu ərəfədə Asura hücum məqsədi ilə bir birlik oluşturmuşdu. Bu çalışmaların uğursuzluğu və Xəşşəritənin (653) ölümü və Sakaların hücum edib Midiyanı 28 il özünə tabe etmələri üzündən Çişpiş Midiyalıların təbəəliyindən çıxdı. Elamın zəifləməsi üzündən o daha da gücləndi və Parseni (indiki Pars) öz hökumətinə qatdı. Anlaşılan odur ki, onun dözümlü çalışmaları bu gənc dövlətin gələcəyi baxımından çox önəmli idi. Çişpiş ehtiyatla iç-içə olan cəsartəli bir siyasətlə bir çox ölkələri özünə tabe etdi və başardığı qədər böyük dövlətlərlə müharibəyə girməkdən çəkindi. Beləliklə, Çişpiş ağıllıcasına Elamın istədiyini rədd etdi. Elam, qardaşı Asurbanipalın devirdiyi Şeşmiş Şumikini himayə edirdi».¹

Bu, bölgə ilə ilgili ən qarışıq və anlaşılmaz dəyərləndirmədir. Tarixi məntiqi yoxdur və əsasən Qrişmənin söylədiyi kimi,

---

Kəmbuciyə ilə və Viştasib Koroşla həmzaman imişlər. Şəcərələrin iddiasına görə, Ənşan və Pars kimi, kiçik bir ərazidə bu ölkədə iki böyük şah və dünyanın padşahı hakim imiş!

¹ Qrişmə, Başlanğıcından İslama qədər İran, s.125.

«Həxamənişin oğlu və canişini» «Çişpişi iqtidara daşımaq məqsədi ilə düzenlənmişdir. **Koroşun öz kitabəsində «Həxaməniş» sözü keçməmişdir, ilk dəfə olaraq Daryuşun kitabəsində tələffüz edilən bu sözü Koroşun soynaməsi ilə bağlama səyi yanlışdır və siyasi məqsədlərə xidmət edir.** Əgər Çişpişin zühurunu söylənənlər kimi, miladdan öncə 675-ci il olaraq nəzərə alsaq, o zaman Daryuşun və Qrişmənin söylədikləri Həxaməniş ən azı miladdan əvvəl 700-ci ildə Ənşanda bir sülalənin banisi kimi təsəvvür edilməlidir. Ancaq bundan öncə oxuduq ki, Qrişmənin kitabının başqa bir yerində yazmışdır: «Parslar barədə söyləmək gərəkir ki, təqribən miladdan 700 il əvvəl onlar Bəxtiyari sıra dağlarının uzantısı, Şuştərin Doğusu, Karun çayının iki sahilində vəqə olan nahiyədə və bu çayın dənizə töküldüyü yerə yaxın Parsumaşda Güneyə getmədən öncə yerləşməyə başladılar».¹

Qrişmənin yazır ki, Həxaməniş adlı birisi «kiçik Parslar sülaləsini» Elam müstəmləkəsi olan və Şuştərin Doğusunda yerləşən «Parsumaş»da təsis etdi, ancaq bu dəyərli məlumatı hansı qaynaqdan götürüldüyünü söyləmir.

«Asur və Elam müharibəsi ardıcıl olaraq, Elam sultanlarının Babil məsələsi ilə ilgili davranışlarından qaynaqlanırdı. Bu səbəbdən də Babil əmirinin qanuni iddialarını təsdiq etmək üçün güclü ordu düzenləyən Huban-İmnənin (688-692 m.ö.) zamanında ilk dəfə olaraq Parsumaş parslarının adı peyda və tələffüz olunmağa başladı».²

Əgər tarix Parsumaş adını ilk dəfə hökumətinin başlanğıcı 692-ci il (m.ö.) olan «Huban-İmnənin» dilindən eşidirsə, cənab Qrişmənin necə bəlli etmiş ki, Huban-İmnənin zühurundan 15 il öncə Daryuşun tarixə tanıtdığı Həxaməniş Parsumaşda öz imperatorluğunu təməlləndirmişdir? Bu tərtiblə onun Həxaməniş oğlu Çişpişin 675-ci ildə Parsumaşdan Ənşana qədər, yəni bütün Elamı işğal etməsi iddiası batil olur. Çünki, güclü asurla savaşıyan o zamankı Elamlılar məntiqən izn verməməli idilər ki, kimliksiz və kiçik bir qövmlər

---

¹ Eyni qaynaq, s.124.

² Eyni qaynaq, s.124.

Parsumaşdan Ənşana qədər bir ərazini işğal edilməsini sağlaya bilməsi üçün Elamların iç savaşlar üzündən zəifləmələrini zəruri bilir.

«Asur öz düşməni Elama qarşı bütün hərbi və siyasi gücünü kullanmışdı. Bir tərəfdən parçalama siyasətini təqib edir, digər tərəfdən isə Asur tac-taxtına vəfadar qalacaqlarına, sadıq olacaqlarına əmin edən əmirləri himayəsi altına alırdı. Asur sultanları elam şahlarını istədikləri zaman şahlıqdan alır və ya şahlığa yüksəldirdilər. Elamların da müvafiq və müxaliflərə bölündükləri bir mühitdə və iç savaşlar üzündən ortaya çıxan və ölümlərə səbəb olan qarışıq bir ortamda kiçik Pars hökuməti öz təcridi genişlənmələrini sürdürməyə başladılar».¹

Elamların iç uyğunsuzluqlarını təcridatına qədər şərh edən Qrişmən düzəltdiyi bu tarixdə Həxaməşi (Əhəməni) imperatorluğunun genişlənmə necəliyi ilə ilgili ən kiçik və mötəbər bir ip ucu verməməkdədir. Elə anlaşılmaqdadır ki, Şuştərdən Ənşana qədər Çişpişin işğalçı savaşları sanki tam bir tarixi səssizlik içərisində baş vermişdir. Çünki, Qrişmənin Elamın içini istiqrarsız göstərmə fəaliyyətindən başqa, tarixdə bu iddianın doğruluğunu təsdiqləyən bir sənəd mövcud deyildir. Digər sənədlər Elamın miladdan əvvəl 700-cü ildən 645-ci ilə qədər ən güclü və iqtidarlı olduğunu isbat edir. Elam, Babil birliklərini himayə edərək, onu əski Beynəlnəhrinin ən güclü iqtidarına, yəni Asurla savaşağa təhrik edirmiş.

Babil salnamələrinə görə birinci Humban-Nikeşin ölümündən sonra onun bacısı oğlu ikinci Şutruk-Nəhinte (716-699 m.ö.) şahlıq taxtına oturdu. Əldə edilmiş Elam mətnlərində o özünü «Ənşan və Şuş şahı» və «Elam ölkəsini genişləndirən» adlandırır. Bu iddia bir o qədər də mübaligəli görünür. Çünki mətnlərdən biri onun Krin-Daş həmləsindən danışmaqdadır».²

Beləliklə, Qrişmənin tarixi nəinki Koroşun və Daryuşun iddia etdikləri şəcərənamənin doğrulduğunu isbat etmə fərziyyəsi əsasında yazılmışdır, həm də o, tarixin zahiri vəziyyətində və görünüşündə dəyişikliklər yaparaq bu şəcərənamənin uyşmazlığını,

---

¹ Eyni qaynaq, s124.

² Yusif Məcidzadə. Elam mədəniyyət tarixi, s.29.

həmahəngliyini və qüsurlarını təmir etməyə çalışmışdır. Hətta Koroşun kitabəsinə belə, diqqət etməmişdir ki, şəcərəsini Çişpişə bağlayır və öz əcdadını Ənşandan qalxmışlar kimi anladır ki, bunun da görəcəyimiz kimi qətiyyətlə tarixi və coğrafi ehtimalı və imkanı mövcud deyildir.

«Ancaq bizim bu uzun müddət ərzində Ənşan tarixinə aid bir bilgimiz yoxdur və onun hüduqlarında baş vermiş hərbi əməliyyatların nəticələrindən bixəbərlik. Bu əsrdə Ənşan padşahlarının bölgə dövlətlərinin iç işlərinə qarışa biləcək güclərinin olub-olmaması tartışmaya açıq bir mövzudur. Bu yolla İkinci Koroşun (Böyük Koroşun) babasının və sonra da atasının hökumət sürdüyü ölkənin əhəmiyyətini dərk edə bilərdik. 553-cü ildən öncə heç bir Babil mənbələrinin Ənşan hökumətlərinə işarə etməməsini nəzərə alaraq bu mövzunun qeyri-mümkünlüyünü qəbul etmək zorundayıq».¹

Ancaq Pirniya bu barədə Qrişməndən də mühafizəkardır və Herodotun nağıllarının çərcivəsindən kənara çıxmaqla qəralı kimi görünür.

«Herodotun yazdığına görə bu ailə Pasarqadilər tayfasından doğuldu. Həxamənşilər böyük Koroşun qiyamından öncə Midiyanın son padşahının təbəələri idilər. Silsilənin başçısının kim və böyük Koroşdan öncə kimlərin əmir olduğu barədə bilgi Herodotun Koroş, Daryuş və Xaşayarşa haqqında yazdığı soynamədə verilmişdir: silsilənin başçısı Həxamənş idi, ondan sonrakılar bu tərtiblə gəlməkdədirlər: Birinci Çişpiş, Birinci Kəmbuciyə, Birinci Koroş. Buradan başlayaraq Həxamənşi silsiləsi iki boya ayrılırdı. Bir şaxə Koroşun babaları idi, biz bu şaxəni dirək (əsas), o birisini isə fəri (qeyri-əsas) adlandırırıq. Dirək boy Herodota görə bunlarmış: İkinci Koroş, İkinci Kəmbuciyə, Üçüncü Koroş (Böyük Koroş), Qeyri-əsas (fəri) boy da bunlarmış: Aryarmən, Arşam, Viştasib, İkinci Daryuş. Budur Herodotun verdiyi bilgilər».²

---

¹ Piyer Beryan. Həxamənşi imperatorluğunun tarixi, s.87.

² Həsən Pirniya. Əski İran, s.228.

«Iran» tarixi ilə bağlı əski sənədlərin toplanışında Pirniya nəinki Qrişmənlə müqayisədə daha mühafizəkardır, həm də özünü bu tarixi «düzənə» soxma açısından görəvli kimi sanmaqdadır. Bəzi işarələrlə Koroşun, Daryuşun və Herodotun Həxamənsi tarixi ilə ilgili verdikləri bilgilərin uyusmazlıqlarından xəbərdar olduğunu da göstərir.

«Deməli, xanədanın silsilə başçısı Həxaməniş idi və sülalənin şahları böyük Koroşa qədər söyləndi. Problem başqa bir məsələdədir. Herodot deyir: Koroşun atası Parsda iqamət etməirdi və Koroş Midiya dərbarından sürgün edildiyində, Parsa, öz valideyninin yanına getdi, bir halda ki, öncədən şərh edildiyi kimi, Babil padşahı «Nəbunid» Koroşu Ənşanın şahı sayır və Koroşun özü Babilə yayımladığı bəyaniyəsində atası, cəddi və İkinci Çişpiş, yəni cəddinin atasını böyük şahlar və Ənşanın şahı adlandırmış və bu da bilinməkdədir ki, Ənzən və Ənşən Elamın bir parçası idi. Herodotun, Nəbunidin və böyük Koroşun yazdıqları arasında ixtilaf və uyumsuzluq meydana çıxır. Əlbəttə, Nəbunidin və Koroşun yazdıqlarını daha doğru saymalıyıq. Çünki, bu yazılar hadisələrin öz əsrinə aiddir, ancaq Herodotun «Tarix»i təqribən yüz il sonra yazılmışdır. Deməli, inanmalıyıq ki, böyük Koroş Astiyaqa qarşı qiyam etmədən öncə Ənşanın padşahı imiş. Burada bir sual meydana çıxır: Parsda iqaməti olan Həxamənsi silsiləsi Ənzənə necə intiqal etdi? Bu günə qədər bu hadisə ilə bağlı bir sənəd tapılmamış və problem çözülmədən qalmaqdadır. Lakin güman etmək olar ki, Elam dövləti Asur Banipal tərəfindən devrildikdən sonra Elam məmləkəti zəiflədiyi üçün Parslar Asurlarla Midyalıların savaşından yararlanıb, Ənzənə və Ənşənə işğal etmişlər. Elam, itgin və adı bəlli olmayan Midiya müstəmləkəsi Parsla müqayisədə daha qədim olduğundan böyük Koroş «Pars şahı» yerinə özünü «Ənzən şahı» adlandırmışdır. Bu güman daha doğru nəzərə çarpır, ancaq yenə də bir problem yerindəcə durur: əgər bu güman doğrudursa, o zaman Daryuşdan öncə 12 Həxamənsi soyu mənsublarından şah və əmir olmaları gərəkdir. Daryuş isə Bisütun kitabəsində yazır ki, 8 nəfər

mənim nəslimdən məndən əvvəl şah olmuşlar və mən iki şəxəli Həxaməniş soyundan olan doqquzuncu şaham».¹

Daryuşun öz xanədanını iki boydan olmasını söyləməsi heç yerdə görünməmişdir. O, Koroşu öz xanədanından sayır: «Bizim xanədandan olan Koroş oğlu Kəmbuciyə burda padşah idi».²

Göründüyü kimi, Həxamənişlər tarixinin təməli ilə bağlı şəcərənamələrdə gözə çarpacaq dərəcədə «sənədlər uyumsuzluğu» mövcuddur. Bu günə qədər kimsə məqbul bir izahla bu məsələyə aydınlıq gətirə bilməmişdir. Pirniya da yazır ki, Parslar Elamın zəifliyindən yararlanıb Ənşanı işğal etmişlər.

Amma nədən Elamın Asura təslim olmasını xəbər verən tarix, Ənşanın Parslara təslim olması ilə bağlı heç bir şey söyləmir?

Bu gün biz bilirik ki, Ənşan və Pars eyni məkan və bölgədir. Təsəvvür edin ki, bu biçim araşdırmalar nə qədər dəyərsizləşir.

Bir tarixçiyə xas olan diyarlılıqda əski sənədlərin söylədiklərinə təslim olmayan Beryan, Koroşun və Daryuşun şəcərənamələrinin dərin təhlilinə girişməmişdir. Çünki o, bilir ki, mövcud sənədlərlə Həxamənişlərin şəcərənaməsini müdafiə etmək hər bir dəqiq tarixçi üçün qeyri-mümkündür.

«3. Ənşan (Ənzən) padşahı: Parslar öz Tarixi ildə bağlı heç bir yazılı şahid miras buraxmamışlar. Bu dövrə ilə ilgili yeganə rəsmi tarixyazarlıq şəkli padşahlardan qalan şəcərənamələrdir. Daryuş məşhur Bisütun kitabəsində Həxaməniş xanədanına mənsub olmasını öyünərək şərh edir: Mən, Daryuş, böyük şah, şahlar şahı, Pars ölkəsinin şahı, ölkələrin şahı, Histasib oğlu, Arşam Həxaməniş oğlunun oğlu böylə söylər: mənim atam Histasib, Histasibin atası Arşams, Arşamsın atası Aryarmən, Aryarmənin atası Tespes, Tespesin atası Həxaməniş. Daryuş şah söylər: mənim xanədanımdan səkkiz kişi öncələr padşah olmuşlar, mən doqquzuncusuyam. Doqquz, biri digərindən sonra biz şah olmuşuq (D.B., birinci bənd 2-3).

---

¹ Pirniya. Əski İran, s.230.

² Daryuşun Bisütun kitabəsi, birinci sütun, 26-cı sətir.

Əslində, belə bir şəcərənamə bizə imkan verir ki, Həxamənşi tarixinin ta başlanışına, Parsların Pars ölkəsində olduqları dönəmə qədər irəli gedək. Artırmaq lazımdır ki, Herodotun (yeddiinci, k, 11) padşahlıq şəcərənaməsi Daryuşun təqdim etdiyi şəcərənamə ilə dəqiq üst-üstə düşür. Çünki onun şəcərənaməsində canişinlik tərtibi Xaşayarşadan başlayaraq belədir: Həxaməniş, Tespes, Kəmbuciyə, Koroş, Tespes, Aryarməniş, Arşams, Histasib, Daryuş, Aryarmən və Arşams adları ilə kitabədə mövcuddur ki, Daryuş, Aryarmən və Arşams adları iki kitabədə mövcuddur ki, Daryuş onları tərtiblə öz cəddi və böyük cəddi kimi təqdim edir. İki kitabının məzmunu belədir: «Böyük şah Aryarmən, şahlar şahı, Pars şahı... Mənim idarəmdə olan bu Pars ölkəsində yaxşı at və igid ərlər vardır, bunları Əhuraməzda mənə həvalə etmişdir». (ASH; AMA). Lakin bunlar bir o qədər də əmin sənədlər deyillər. Bir tərəfdən bu sənədlərin əsaləti və doğruluğu barədə ciddi şübhələr mövcuddur, digər tərəfdən Daryuşun söylədikləri də çox məşuk nəzərə çarpır».¹

Beryanın «Parsların Pars ölkəsində olduğu dönəm» cümləsindən məqsədinin nə olduğu bəlli deyil və hansı Parsı da nəzərdə tutduğu məchuldur: Urmiyənin çevrəsindəki «Parsva»nı, Kirmənşahın çevrəsindəki «Parsumaş»ı və ya Daryuşun sonrakı «Pars və Parse»sinimi nəzərdə tutur? Bəlli deyil.

Beryanın yazdığı tarixdə bu neçə sətir və digər işarələrdən başqa (yeri gəldikcə onlara işarə edəcəyəm ki, onlarda da qətiyyətsizlik və əminsizlik mövcuddur) Həxamənşilərlə bağlı ciddi araşdırma mahiyyətli mövzu mövcud deyildir və onun işarələri bunlarla da məhdudlaşır. Həxamənşilər barədə araşdırmaların bəlli bir sınırı aşı bilməməsinin səbəbi məlum deyildir. Məncə, Beryan bu məsələyə ciddi olaraq yanaşmaqdan hürkmüş və qorxmuşdur. Çünki, əgər bu şəcərənamə barəsindəki şübhələri izləyəcək olsaymış, o zaman Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi ilə bağlı araşdırmalarını sürdürə bilməsi zor və qeyri-mümkün olurdu.

---

¹ Heç bir tarixçi bu əsas mətləbə diqqət etməmidir ki, tarixi və coğrafi anlam olaraq Pars kəlməsi Daryuşdan öncə heç bir mənə ifadə etməmişdir.

«Açıqca görünən odur ki, Daryuşun məqsədi bir **fətrət (iki zaman arasındakı boşluq)** dövrünün sona varmasından sonra Pars padşahlığı və Həxaməniş istilasını üçün yeni təməl oluşturmaq istəyirmiş. Həxaməniş adlı «ad qoyan» böyük bir səddin seçilməsi də bu istək əsasında olmuşdur. Hər ehtimala görə belə bir mövqedə yeni bir təsisçi əfsanəsi planlanır ki, bu əfsanədə Həxamənişin bir qartal (Eliyen, HA k 12-c, 21) tərəfindən qidalanması və böyüdülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sonra da bu quş Pars padşahlığı qüdrətinin rəmzinə çevrilmişdir. Ancaq Daryuş «Həxaməniş» sözünü məhdud bir məfhum anlamında işlətməmişdir. Burada Herodotun Yunansayağı ailə vahidlərində təsəvvür etdiyi bir xanədan nəzərdə tutulmur. Bu, sadəcə bir anlandırma ibarətdir ki, Daryuş ata tərəfindən ailə üzvlərini öz inhisarında bulundurmaqdadır. Bu üzvdən yeni padşah riyakarcasına bu adın Pasaraqada özü tərəfindən deyil, Koroş adına həkk olunmasını əmr edir (CM a-b-c Dm a-b-c). Əgər bu kitabədə Koroş ancaq «şah» və Həxaməniş olaraq təqdir olunmuşsa, o ona görədir ki, Daryuş saxtacasına oluşturduğu padşah əcdadlarının cərgəsinə Koroşu da soxmaqla özünün soynaməsini təməlləndirmək və möhkəmləndirmək istəyirmiş. Burada Həxaməniş sözünün xanədanın səltənətinə işarə etməsi bəllidir. Çünki Daryuş (Yunansayağı) Koroşu bir xanədan olaraq Həxamənişlərə bağlaması ilə bir şey əldə edə bilməyəcəkmiş». ¹

Beryan öz şübhələrini konkret nəticə almayaraq saymaqda, ortaya qoymaqdadır.

«Iran tarix mafiyacılığında mövcud edilən qorxu fəzası kiməsə «Iran» tarixinin təməlini araşdırmağa imkan verməmişdir. Beryan, Həxaməniş kimliyinin batıl olmasına səbəb olan əldə etdiyi məntiq və sənədlərlə bu kimliyin ibtalinı elan etməkdən imtina etmişdir. Nədən?

Əcəba, bu şədid və sərt mühafizəkarlıq kitabın son bölümündə şərh edəcəyəm səbəblər üzündən ola bilərmi?

Umsted də «Həxaməniş imperatorluğunun tarixi» adlı kitabında Koroşun və Daryuşun şəcərənamələrini şərh etməkdən çəkinmişdir.

---

¹ Beryan. Həxamənişlər imperatorluğunun tarixi, s.269.

Ancaq onun bu çəkinməsi Beryan kimi diyarlılığı üzündən deyil, bilgisizliyi üzündəndir. Umsted öz təxəssüs sahəsi olmayan Həxaməşilər barədə belə dəyərsiz kitabı təlif etməsinin səbəbi bəlli deyildir, Umstedin əski Həxaməşi əfsanələri üzrə yazdıqları şərhlər özü də başqa yeni bir əfsanədən ibarətdir.

Dəndamayev, Amili Kurt və Visthofer kimi digər araşdırmaçılar da şəcərənamələrin təhlilinə yaxınlaşmamışlar. Şəhbazinin «Böyük Koroş» kitabı Pəhləvi rejiminin sifarişi ilə 2500 illik şahənşahlıq münasibəti ilə yazılmış və Pəhləvi universiteti tərəfindən yayınlanmışdı. Bu kitabın yazılış səbəbini şahənşahlıq mərasim və törənlərinin hay-küylü hədəfləri ilə uyğun olaraq yozumlarsaq. Heç də yanlışlığa yol verməmişik.

«Beş min il bundan əvvəl İran fəlatının (dənizdən yüksəkdə olan yaşayış yeri, ovalığın əksi) quzeyi olan Ukraynada və Qara dənizin haşiyələrində cəngavər fatehlər yaşamışlar ki, onlara «Hind və avropalılar» söyləyirmişlər. Bu insanlar əkinçilik və maldarlıqla yaşayır və topluqlarına isə patriorxat hökm sürürmüş. Sürətlə yürüyən çarxlı arabaları minib və çoluq-çocuqları ilə o tərəfə, bu tərəfə gedirmişlər (!!!). Onlar mahir kamandar və qorxmaz süvarilərdilər».¹

Cənab Şəhbazinin öz kitabına yazdığı müqəddiməsində onun mədəniyyətin təməli və tarix barədə görüşləri bəlli olur: 5000 il bundan öncə (yeni daş dövrünün təqribən əvvəlləri olur), hətta İkiçayarasında hərəkətilik başlamadan, mədəniyyəti bütün təfərrüatı ilə Rusiya steplərinə götürmək, steplərlə bağlamaq. Ancaq qeyri-elmi və qeyri-tarixi bir zəkanın ürünü ola bilər. Çünki, Şəhbazi cənablarının hansı tarixi sənədlər və əlamətlər əsasında 5000 il bundan öncə Rusiya steplərində sürətlə yürüyən çarxlı arabaların var olduğunu isbat etməsi bəlli deyildir!*

---

¹ Ə.Şəhbazi. Böyük Koroş, s.19.

* Ümumiyyətlə, Şəhbazinin tarixi düşüncələrini düzənləmək üçün bir yol tapmaq qeyri-mümkündür. Sadəcə, onun Həxaməşilərlə ilgili, məsələn, Həxaməşi gəclərinin dadlı yeməkləri ilə bağlı söylədiklərini ancaq bir «kəşf» və «buluntu» adlandırmaq olar: «Onların idman və məktəbdən (!!!) sonra, gündəlik yeməkləri, çörək, şirin çörək, su, duz və qaynanmış bal idi. İnsanların əsas yeməyi

Qara dənizin haşiyələrində bu cür əski mədəniyyətin olması inancı Şəhbazinin Arilərə müəyyən etdiyi köç istiqaməti ilə uyğun gəlməməkdədir.

«Bütə tapınmırdılar, ancaq təbii gücləri tanrı adlandırırdılar. Allah sözünü (Dav) div olaraq təsəvvür edirdilər. Ən ümdə allahları bunlardı: Misər-Aydın və təmiz göy allahı, Vagni-atəş allahı. Bu allahların da yer üzündə yaşayan insanlar kimi, ata-anaları vardı və göy bütün tanrıların atası və sərvəri idi. Hind və avropalılar bəzi filizləri tanıyırdılar və əyoş onların dilində filiz demək idi. Atı, Ekevas adlandırır və onu çox sevirdilər. Böyük ehtimala görə bu gözəl və vəfalı heyvanı əhilləşdirib və dünyaya tanıdan onlar olmuşlar. Onlar atalarına və ağsaqqallara hədsiz sayqı göstərir və hər bir ağsaqqalı bir boyu gözətçisi və rəhbəri kimi, sanırmışlar. Saysız qəbilələrdən oluşan Hind və avropalılar miladdan əvvəl ikinci minilliyin başlarından qalxınmağa başlayıb, hərəkətləndilər və bütün Avropanı və Şərqi Asiyanın yarısını işğal etdilər»¹(!!!)

Şapur Şəhbazi iki il öncə «Ərcname-i Iran (İranın dəyərnəməsi)» adlı məcmuədə «Parsların tarixə girişi» adlı bir məqalə çap etdirmiş və bu dəfə hadisələrə Quzye səmtdən təqib etməyə başlamışdır. Demək, onun tarixi düşüncələri elmi bir üslubdan məhrum olduğu üçün tarix sahəsində nəzər sahibi bir şəxs kimi sayıla bilməz.

Ancaq toplum təməlsünaslığı və Şərq mədəniyyəti ilə ilgili bütün zehni-fikri yoxsulluğuna rəğmən, çox böyük bir ehtiyatla Həxamənşilər şəcərənaməsinə yaxınlaşır: «Böyük Koroş Parslar içindən qalxdı (!). Ana tərəfindən Midiya şahənşahlarının soyundan idi. Soy olaraq Midiyalılarla qohum olan Parslar özlərini Ari adlandırırdılar. Miladdan öncə birinci minillik başlarkən İrana gəldilər və miladdan öncə VIII əsrin sonlarında bugünkü Parsda

---

qadınların buğdanı dartıb, undan düzəldikləri çörək idi. Qoyun, keçi və toyuq əti də onların yaygın yeməklərindən idi. Zəruri və istisna durumlarda dəvə, at və eşşək əti də yeyilirdi. Bəzək küftə və döymə lülə də yeyirmişlər». (Ə.Şəhbazi. Midiya və Həxamənşi, İran özəl universitetinin tarix dərsi cüzvələri, il 12549 (h.ş). s.55).

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Böyük Koroş. S.19.

məskunlaşdılar və yavaş-yavaş məhəlli dövlət təşkil etməyə başladılar. Onların tarixdə adı keçən ilk hökmdarları Həxaməniş olmuşdur. **Həxaməniş sözü iki hissədən ibarətdir. Həxa-dost və mənəş-fitrət, xasiyyət. Həxaməniş, yəni dost xasiyyətli.** Həxamənişin kimliyi barədə onun Pasarqad qəbiləsinin ünlü və özgür bir üzvü olmasından başqa bir şey bilmirik. Pasarqadlılar parsların ən cəngavər qəbiləsi olmuşdur. Aeliyan qaynaq göstərmədən yazmışdır ki, Həxamənişi bir qartal tərbiyə etmiş, yetişdirmişdir. Bu rəvayəti Zal və Simurğ əfsanəsinin dəyişik bir forması kimi də anlamaq mümkündür».¹

Parsla ilgili heç bir şey bilməyən Həxamənişin Parslar içindən qalxması məlum oldu!

Şəhbazi israr və şücaətlə bu sərkərdənin sələfləri üçün bir tarxə giriş, bir ölkə, bir sülalə başçılığı, bir leksik məfhum, özgürçü və cəngavərlik dosyası hazırlayır və sonunda da yazır ki, bu barədə heç bir şey bilinməməkdədir, sadəcə, bu qədər bildgiləri vardır ki, sülalə başçısının qartal tərəfindən böyüdüldüyünü və qorunduğunu eşitmişlər!

Ümumiyyətlə, bizim tarixçilərimiz əski rəvayətlərə tənqidi baxmağı təcrübə etməmişlər, adətən, eşitdikləri nağılları olduğu kim qaynaq olaraq istifadə edir və Herodotun, Harold Lembin və Alber Şandorrun rəvayətlərini təkrar etməkdən usanmazlar. Eynən onlar kimi, bizim tarixçilərimiz də heç bir dəlilə güvənmədən iddia edirlər ki, Parslar miladdan öncə birinci minilliyin əvvəllərində «Iran»a gəlmiş, o dönəmlərdə özlərini Pars adlandırmış, miladdan öncə VIII əsrdə indiki Farsda məskunlaşmış və tarix onların ilk hökmdarlarını «Həxaməniş» olaraq tanımışdır. Böyük ehtimalla görə Şəhbazinin tarixdən məqsədi Daryuşun Bisütun kitabəsidir, yoxsa başqa bir tarix mövcud deyildir ki, Daryuşdan öncə, Həxaməniş, Pars və Ari sözlərini xatırlamış olsun.

---

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Böyük Koroş, s.28.

Onlar Həxamənşilər şəcərənaməsinin, yəni Koroşun və Daryuşun kitabələrində keçən soynamənin doğruluğunu isbat etmək üçün elə israr edirlər ki, onların Həxamənşilər təməlinin kimliyi barədə araşdırmaları bu inşaf Ari işarələrlə nəticələnir.

«Koroşun doğuşu və tərbiyəsi barədə danışmadan öncə, onun adı və adı ilə bağlı dəyərləndirmələri gözdən keçiririk. Həxamənşi dölü olaraq ilk şahənşah Koro və ya Koroş olmuşdur. Bu adın bugünkü tələffüzdə olduğu kimi, əski Pars dilində Pasarqad kitabələrinə həkk olunmasını görürük. Lakin bu isim Elam dilində Ko-reş və Babil dilində isə Ko-rə-əş olaraq yazılıb oxunurmuş. Yunanlılar arasında Iskulus «Parların yas törəni» yazısında və Herodot ilk şəxslərdilər ki, o məşhur hökmdarın adını Kros olaraq yazmışlar. Öz azadlıqlarını Koroşa borclu olan Yəhudilər Tövrat kitabı vasitəsi ilə bir neçə müsəlman alim yazarlar o iradəli kişini sayqı ilə xatırlamışlar».¹

Pasarqad qaynağı saxtadır. Elam və Babil qaynaqları araşdırma üçün təqdim edilməmişdir və «Tövrat vasitəsi ilə» Koroşu «İradəli kişi» adlandıran müsəlman alim yazarların adı və kimliyi verilməmişdir. Bütün bu sitayişnamələrə baxmayaraq, məlum olur ki, tarix, Koroşu Imperator olmadan öncə tanımayırmış. Çünki, Aşil, Herodot, Pasarqad kitabəsi, **Tövratin Həxamənşilərə həsr edilmiş bölümləri** və müsəlman alimlər hamısı Koroşdan sonrakı qaynaqlardır. **Əcəba, heç bir fənni, əqli, qövm və ya qəbilə olaraq iqtisadi təmələ sahib olmayan mütləq məchul və tanınmaz bir adam əski Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun imperatorluqlarını devirməyi necə başarmışdır?**

Cənab Şəhbazi bəlkə də onun üçün bihüdə və yersiz görünən bu suallara cavab vermək, bu əsas mövzuya girmək yerinə «Koroşun doğuşu və tərbiyəsi» nağılına başlayır və Herodotun uydurduğu əfsanələrin, bu dəfə «milli» rəngdə üzünü köçürür. Sanki «Iran»ın bu ünlü tarixçisi onları təkrar etməkdən başqa bir şey öyrənməmişdir. Həxamənşilər şəcərənaməsinin təhlilinə girmədən əvvəl Pirniyanın da görüşlərinə bir nəzər salmaq zəruridir.

---

¹ Eyni qaynaq, s.41.

«Birinci Daryuşun, İkinci və Üçüncü Ərdəşir Həxamənişinin kitabələrinə görə Viştasib, Arşam və Aryarmən şah olmamışlar. Həxamənişi böyük Koroş kimi şah və Birinci Daryuş kimi, ailə başçısı saymaq doğru deyildir. Demək ki, Birinci Daryuşun (Daranın) söylədiyi «mənim səkkiz ulu babam şah olmuşdur» doğrudur. Nəticə budur ki, Həxamənişi xanədanı Pasarqadlar tayfasının içindən çıxmış və Parsda məskunlaşmışlar. Sonra da, Elam zəiflədiyində Həxamənişi şahlarından birisi Ənzani öz iqtidarına qatmış və özünü Ənzani şahı adlandırmışdır. Burada belə bir sual meydana çıxır ki, Koroşun dəbələrinin hansının dönəmində bu hadisə baş vermişdir? Bu suala cavab vermək üçün bir sənəd yoxdur, ancaq Koroş Babilə yayımladığı bəyaniyəsində öz soyunu İkinci Çişpişə bağlayır və özünə qədərki Ənzani (Ənşani) şahlarını böyük şah adlandırır. Demək, bu hadisə İkinci Çişpişin zamanında baş vermiş və Ənzani və ay Elamın ehtişamına görə o, özünü böyük şah adlandırmış. Birinci Daryuşda Koroş kimi, öz soyunu sıralayıb ikinci Çişpişə çatdığında dərhal xanədanın başçısı Həxamənişi xatırlamağa başlamışdır».¹

Həxaməniş xanədanı barədə bir az da tənqidi yanaşan Pirniyanın bütün dəyərləndirməsi ancaq bundan ibarətdir. Əgər Pirniyanın bu «Birinci Daryuş (Dara) da Koroş kimi, öz soyunu sıralayıb, İkinci Çişpişə çatdığında dərhal xanədanın başçısı Həxamənişi xatırlamağa başlamışdır» kimi, diqqətsizliyini nəzərə almazsaq (çünki Koroş öz kitabəsində Həxaməniş ləfzini yazmamışdır), onun 8 (Daryuşun sıraladığı soynamə) və 3 (Koroşun atası, babası və babasının atası) rəqəmlərinin uyumsuzluğu üzərinə diqqət etməsi təqdirəlayqdır. Pirniyanın Həxamənişlərin şəcərənaməsi üzərinə 70 illik şübhəsi bu sahədə öncül iftixarını ona qazandırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Pirniya özündən də bəzi şeylər sənədlərə artırmışdır ki, bu da araşdırılmalıdır. O, Daryuşun iddia etdiyi 8 rəqəminə bəraət qazandırmaq üçün nəinki bir çox adları və rəvayətləri uçurmaqdan çəkinmir, həm də yazır ki, Birinci Daryuşun, İkinci və Üçüncü Ərdəşirin kitabələrinə görə Viştasib,

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran tarixi, s.230.

Arşam və Aryarmən şah olmamışlar. Pirniyanın bu görüşü adı çəkilən kitabələrə müraciət edilərək sağlanılmamışdır və o, Aryarmən və Arşamın müstəqil daş yazılarında özlərini şah adlandırdıqları kitabələrin saxta olmadığını qəbul edərək, məlum olur ki, nəyin bahasına və hansı dəyişikliklərin hesabına olursa olsun, böyük Daryuşun iddialarını təsdiqləmək istəyir və bu üzdən yazır: «Birinci Daryuşun söylədiyi «mənim səkkiz ulu babam şah olmuşdur» ifadəsi doğrudur».

İranşünasların və «İran» tarixçilərinin Həxamənişlərin soysünaslıqlarından qaçmaları göstərir ki, onlar Həxamənişlərin əski «İran» mədəniyyətinin baniləri olmaları üzərinə israr edirlər.

Visthoferin 1993-cü ildə çap etdirdiyi «Əski İran» kitabı Həxaməniş soysünaslığı ilə ilgili Gezenfondan gətirdiyi bixasiyyət örnəyi istisna etməklə yeni baxışlar zümərəsində sayıla biləcək bir əsərdir.

«Koroşun hər türlü sitayişə layiq olduğuna inanaraq, onun soyu barədə araşdırma aparmışıq. Onun nə kimi təbii istedadları varmış və necə tərbiyə edilmişdir ki, hökmdarlığında bu qədər məşhur olmuşdur? Onun barəsində bulduqlarımızı və düşüncələrimizi bəyan edəcəyik. Koroşun şahənşahlığı bütün Asiyada ən böyük və möhtəşəm padşahlıq idi. Bu gerçəyi doğrulayan Həxaməniş imperatorluğunun özüdür. Çünki onun sınırları Şərqdə Hind okeanına, Qezeydə Qara dənizə, Qərbdə Kıbrıs və Misirə və Güneydə Həbəşyə dayanırdı. Bu böyük imperatorluq yalnız Koroşun iradəsi ilə idarə olunurdu. O, öz təbələrinə atalıq qayğısı göstərir və təbəələr də Koroşu öz ataları kimi sevirlər və hörmət edirdilər. Ancaq Koroş öldükdən sonra oğulları bir-birlərlə savaşağa və müxtəlif dövlətlər və qövmlər üsyan etməyə başladılar. Hər şey ziyanla nəticələndi».¹

Gezenfon Koroşun (Kirin) kimliyini, işğal etdiyi coğrafiyaların miqyasına görə dəyərləndirir və Həxaməniş şəcərənaməsi üzərində heç durmur. Öncəki fəsildə söylədim ki, Koroş və Daryuş (Dara) Bisütun və Babil kitabələrində yazdıqları kimi, bir soya sahib

---

¹ Yuzef Visthofer. Əski İran, s.63.

olmamışlar və onların Ənşanda, hətta əcdadlarının belə, şah olaraq istiqrar bulmaları yəqin və dəqiq deyildir. Bizim keçən fəsildəki araşdırmalarımız göstərdi ki, Koroşun Şərqi böyük imperatorluğu səviyyəsinə sıçrayışı, sanki, bir gecənin içində baş vermiş və vəd etmişdim ki, bu imkanın necəliyini kitabın son fəslində izah edəcəyəm. İndi isə 8 Pars səltənət pilləsindən üzüyuxarı yüksələn Daryuşun sülalə pillələrinin tərsinə olaraq onun fərziyyəsinin doğruluğunu və yanlışlığını sezmək üçün bu pillərdən üzüaşağı enmək məcburiyyətindəyəm. Ən yüksək pillə Həxamənişdir ki, cari gümana görə 700 il miladdan öncə qeyri-müəyyən bir məkanda imperatorluğun təməlini qoymuşdur. Bu baninin adına ilk dəfə olaraq Bisütun kitabəsində rastlanırıq. 80 il əvvəl 1920 də Daryuşun cəddi və babası olan Aryarmən və Arşam adlarına iki lövhə kəşf edildi. Bu iki lövhə yalnız əski Pars dilində yazılmış və mətnləri isə belə olmuşdur: «Böyük şah Aryarmən, Şahlar şahı, Pars şahı, Çişpiş şahın oğlu, Həxaməniş nəvəsi, Aryarmən şah söylər: «Mənim sahibi olduğum bu Pars ölkəsinin yaxşı atları və ərləri vardır, ulu Tanrı Əhuraməzda bu ölkəni mənə bağışlamış və Əhuraməzdanın istəyi üzərinə mən bu ölkənin şahıyam».

Arşamın da lövhəsi eyni mətnin təkrarından ibarətdir, yalnız, birinci sətirdə Aryarmən yerinə Arşam və Çişpiş yerinə Aryarmən qoymuşlar. Bu iki lövhə Daryuş kitabəsinin üç anlaşılmaz incəliyinə təkid edər biçimdə hazırlanmışdır: Daryuşun əcdadının ölkəsi olaraq **Pars**, silsilə başçısı olaraq **Həxaməniş** və Daryuşun düzəltdiyi Tanrı olaraq **Əhuraməzda**. Kitabə düzəldən və kitabəxanlar qəsdən, Daryuşun bu üç böyük iddialarına tarixi qədimlik qazandırmağa çalışmışlar. Bundan əlavə Pasarqadda da əski Parsca, Elamca və Babilcə qısa bir mətn yazılmışdır: «Mən Koroş, Həxaməniş şahı».

Ojen Flanden iddia edir ki, 1841 də Pasarqadda qanadı insanın üstündə bu mətni eyni xəttlə görmüşdür. Beləliklə, Aryarmənin, Arşamın və Pasarqadın iki kiçik daş yazısının kəşfindən öncə yalnız Bisütun kitabəsində görünən **Həxaməniş** adı daha əski bir tədiyyə və təsdiyyə buldu və sülalənin cəddinə heç bir işarə etməyən Koroş kitabəsinin nöqsanı da aradan qaldırıldı. Ancaq **maraqlı bir incəlik vardır: Koroş, Aryarmən və Arşam zamanında hələ**

əski Pars mixi xətti mövcud deyildir ki, onlar bu xəttlə kitabə yazsınlar. Tarixçilər bu xəttin ortaya çıxışını Daryuşun yaptığı təməl işlərdən birisi kimi dəyərləndirirlər:

«Bundan əlavə, əsirlər kitabəsinə də Elam xətti və dili ilə yazılar artırdılar. Ancaq Babil də imperatorluğun bir parçası idi. Daryuş fərman verdi ki, yazının sol səmtinin səthində, qayanın gövdəsində Babilcə bir mətnin yazılışı və həkk olunması üçün bir yer ayırsınlar. Əsirlərlə bağlı bir daha, ancaq bu dəfə Babil xətt və dilində daş yazısı nəzərə aldılar. Lakin, şah hələ razı deyildi. Mürəkkəb vəziyyət idi. Dünya imperatorluğunun ərbabları hələ yazı xəttindən məhrumdular və öz tabeliklərində olan yeni millətlərin əlifbalarından yararlanırdılar*. Daryuş katiblərinə əmr etdi ki, dərhal imperatorluq üçün bir xətt icad etsinlər. Bu katiblər Elamlı, Babilli və Aramı idilər. Bunların dili əski Pars dili ilə eyni ailədən deyildi. Babil və Aram dilləri Sami (Semit) kökənli və Elam dilinin isə başqa dillərlə Ortaq calaq nöqtələrini tapmaq hələ mümkün olmamışdır.* Ancaq əski Pars dili Hind və Avropa dillərindən biridir. Katiblər bu dil üçün 37 mixi əlamət ixtira etdilər. Bu xətt əlifba və hecanın tərkibindən ibarət idi. Yeni xətt, bu xətti icad edən katiblərin öz dillərinin özəlliklərini daşıyırdı. Bu yeni xətt və dillə Daryuşun sərgüzəşti Bisütuna yazılmalı idi. Amma mətn üçün daha yer qalmamışdı! Bu üzdən Daryuş əmr verdi ki, yazıların alt fəzasını hamarlaşdırıb və əski Fars yazılarını oraya həkk etsinlər. Bu fəzanı daş yonan usta əvvəldən düşünmüşcəsinə işləməmişdi. Çünki, kiçik su axıntıları daşın dəliklərindən bu tərəfə axırdı. Bu səbəbdən əski Fars dili yazıları bu günə qədər çox zədələnmişdir. O bölümdən başqa yazılacaq bir yer

---

* Bu, türk milləti üçün də keçərli olan bir qüsurlu kimi görünməkdədir. Türklər Kültür imperatorluğu heç qurmadıqları üçün qurduqları dövlətlərin xətti və dili Türkcə olmamışdır. **Kamal Karpaz; «Türöklərin qurduqları dövlət milli kimlik və milli şüurdan məhrum olduğu üçün milli dövlət sayılmazlar»** söyləmişdir – Tərcüməçi

* Bəzi tarixçilər, o cümlədən **Yusif Yusifov** və **Məhəmməd Təqi Zehrab** Elam dilini iltisafı özəlliklərinə görə Türk dili ailəsinə mənsub bilmişlər – Tərcüməçi.

qalmamışdı. Daryuş daş yazısında söyləyir ki, yeni bir xətt icad etmişdir.¹

Əsirlər yazısının haşiyələrindən də anlaşılır ki, gerçəkdən də Pars mixi xətti mətni son mərhələdə bu üç dilli dosyaya artırılmışdır. Çünki yazı fəzasının məhdudluğu açıqca görünməkdədir. Xüsusən, dördüncü əsirə aid olan Farsca yazı ki, Fərəortesin (əski Farscada Xəşşeritə) paltarının üstü, qayışının aşağısı, bədənin sağ səmti bütünü ilə yazılmışdır. Bu da göstərir ki, yazı üçün yer qalmamışdır».²

Bisütun kitabəsində əski Fars mixi xəttiini yerləşdirərkən ortaya çıxan fəza darlığı xanım Koxun şərhini mötəbərləşdirir. **Şübhəsiz ki, Daryuşdan öncə mixi xətt mövcud olsaydı, imperator ən yaxşı yerləri Elam və Babil xətti ilə yazdırmazdı.***

Müxtəlif yönlü araşdırmalar əski Pars mixi xəttinin peyda olmasını Daryuşun iqtidarının əvvəllərinə bağlamaqdadır. Bu günə qədər heç bir araşdırmaçı Aryarmənin, Arşamın və Pasarqadın kitabələrinin əski Pars mixi xətilə yazılmasının doğruluğunu (bu xətdən rəsmi sənədlərdə deyil, yalnız kitabələrin yazılışında yararlanmışdır) təsdiqləməmişdir.

«Aryarmən və Arşam adlarına iki kitabə mövcuddur ki, Daryuş onları tərtiblə öz cəddi və böyük cəddi kimi təqdim etmişdir... Lakin bunlar bir o qədər də güvənili sənədlər deyillər. Əslində, bir tərəfdən, onların soy doğruluqları barədə ciddi şübhə mövcuddur, digər tərəfdən isə Daryuşun söylədikləri çox məşuk nəzərə çarpır».³

Eyni zamanda Daryuşun özünün babası adlandırdığı Aryarmən və Arşam kitabələri (ki, bu kitabələrdə özlərini «Pars şahı» adlandırmışlar) nədən Həmədanda bulunmuşdur?

---

¹ DB, 70.

² Hayd Mari Kox. Daryuşun dili iəl, s.23-25.

* Necə ki, üç dilli Təxti – Cəmşid və həтта saxta üç dilli Pasarqad kitabəsində və sonrakı üç dildə yazılan kitabələrdə hər yerdə əski Fars mixi başqa xətlərə tərcih edilmişdir. Bu xəttin Bisütun kitabəsində görünən və hiss olunan önəmsizliyi isbat edir ki, Bisütun kitabəsi yazılmağa başlarkən bu xətt hələ mövcud deyilmiş.

³ Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.73.

Qrişmən yazır: «Aryarmənin canişini oğlu Arşam idi ki, ondan da altun bir lövhə bulunmuşdur. Zahirən bu lövhə də Həmədana Arşamın atasına aid olan lövhə ilə birlikdə bulunmuşdur. O da özünü «böyük şah, şahlar şahı, Parse (Pars) şahı, Aryarmən oğlu» olaraq təqdim edir. Bu mətn onun atasına aid olan mətnlə fərqsizdir. Bu iki kiçik sənəd səltənət sənədlərinin təfərrüatından olsun gərək ki, böyük Koroş özü ilə Həmədana gətiribmiş. Biz bu mövzunu Tövrətin şahidliyi dolayısıyla kəşf etmişik».¹

Qrişmən izah etmir ki, nədən Koroş Parsda səltənətin iki iddiaçısının lövhələrini (Babil kitabəsinə görə Koroş bunları təsdiq etmir və onlardan Koroşun şəcərənaməsində ad çəkilmir) «səltənət sənədləri» olaraq özü ilə Həmədana gətirmişdir? Əgər bu iki lövhə Koroş üçün o qədər önəmli və mötəbərmişə, nədən öz ailə şəcərənaməsində bu iki böyük şahı işarə etməmişdir? Eyni zamanda Tövrətdə Qrişməninin iddia etdiyi kimi Koroşun bu iki lövhəni Həmədana gətirməsilə bağlı aydın bir iddia yoxdur. Qrişmən qaynaq olaraq Tövrətin hansı bölümünə müraciət etdiyini yazmır. Ancaq hər ehtimala görə onun məqsədi Tövrətin bu işarəsi imiş: «O zaman kral Daryuş əmr verdi və Babilə xəzinələrin saxlanılmış olduğu kitabə evi araşdırıldı. Ekbatanda, Malar vilayəti olan sarayda bir tumar bulundu və onun içində bu təzkürə yazılmışdı: Kral Koroşun birinci ilində kral Koroş əmr verdi ki, Urşəlim də Allah evinə daırdır: Bu ev, qurbanlar ərz edilən bu yer yapılsın və onun təməlləri atılsın».²

Ancaq hətta bu rəvayətdə də görürük ki, Tövrət Həmədanı deyil, Babil sənədlərin saxlanıldığı mərkəz kimi tanıtdırır. Həmədanı səltənət sənədlərinin saxlanıldığı mərkəz fərz etsək belə, o zaman belə bir sual yaranır: nədən bu iki altun lövhə ilə birgə bu böyük arxivin digər sənədləri tapılmamışlar? Əgər söyləyəcək olurlarsa ki, zaman içərisində bu xəzinədən çox şeylər götürülmüşdür, o zaman, bəlkə, oğrular bu «altun lövhələri» saxta olduqları üçün aparmamışlar!

---

¹ Qrişmən. Başlanğıcından İslama qədər İran, s.131.

² Əhdi-Ətiq, Əzra, 6:1-3.

Nədən Daryuş Bisütun kitabəsində şah adlandırdığı əcdadına aid bu lövhələri öz mərkəz şəhəri Təxti-cəmşidə aparmamışdır?

Koroşun Babildəki kitabəsi Babil mixi xəttində olduğu üçün əski Fars mixi xətt ilə tanış olan birisi üçün (əgər Pasarqad kitabəsini Koroşun dönməsinə aid edərsək) qalib bir imperatorun öz fütuhətinin şərhini məğlub millətin xətti və dil ilə yazması inanılacaq deyildir. Və nəhayət, Daryuş söyləyir ki, atası və babası Viştasib və Arşam onun səltənəti zamanında diri imişlər: «Əhuraməzdanın istəyi üzərinə mənimi atam Viştasib və babam Arşam hər ikisi yaşayırdılar, çünki Əhuraməzda mənə bu ölkədə şah etdi».¹

Daryuş miladdan öncə 522-ci ildə 30 yaşında səltənətə vardı. O zaman şah olaraq təqdim etdiyi atası Viştasib diri imiş.

«Daryuş şah söylər: Mənim 8 soyum şah olmuşlar. Mən doqquzunçusuyam. Biz 9 nəsl olaraq ard-arda şah olmuşuq.»²

Necə olur bir sultanın həyatı dönməndə onun oğlu da sultan xitab edilir? Əgər Daryuşun atasının atası Arşam da eyni zamanda diri və şahdırsa, demək ki, üç sultan Sədinin təsəvvürünə rəğmən bir iqlimə sığımışlar! Bir sultanın sultanlığı özü, oğlu və nəvəsi arasında paylaşması heç bir dəlilə və məntiqə uyğun gəlmir. Bu hadisənin tarixdə ola bilməsi qeyri-mümkün olduğu üçün demək ki, Daryuşun Bisütundakı «Mən doğruluğu sevirəm» kimi iddialarının tərsinə olaraq, qətiyyənlə doğru danışmadığı bəlli olur. Pirniya «Əski İran» kitabının 522-ci səhifəsində Herodotun Daryuşa istinadən söylədiyi bir ifadəni gətirmişdir: «Yalanın lazım olduğu yerdə yalan danışmaq lazımdır. Çünki yalanın və doğrunun hədəfi eynidir!»

Başqa bir incəliyə də diqqət etmək gərəkir: əgər miladdan əvvəl 522-ci ildə Daryuş şahdırsa, məntiqən, atası Viştasib təqribən 55 və babası Arşam isə 75 yaşındadır. Bu surətdə «Arşam, böyük şah, yaxşı atları və adamları olan Pars şahı»nın səltənət etdiyi dönmə Koroşun səltənətinin əvvəllərinə və Viştasibin səltənət

---

¹ Daryuşun Şuşdakı kitabəsi DSr IV bənd

² Bisütun kitabəsi, birinci sütun, 4-cü bənd.

zamanı isə Koroşun iqtidarının sonlarına təsadüf edir ki, özünü Ənşan şahı olaraq təqdim edir. Ənşan, Parsın çevrələri kimi tanındığı üçün özünü dünyanın dörd tərəfinin şahı sayan Koroş kimi bir Sultan (söylənildiyinə görə anasının babası Astiyaqın Midiyadakı iqtidarına dözməz olmuşdu) öz yanındaca, Parsda iki «böyük şah və dünya şahı»nın mövcudluğunu, hətta öz soyundan olsa belə, sultanlıq iradəsinə necə sığdırmışdır?!

«Astiyaq ordu düzənləyib və qələbə əzmi ilə Ənşan padşahı Koroşla savaşa yürüdü. Ordu Astiyaqa qarşı çıxdı və Astiyaq həbs edildi. Onu Koroşa təslim etdilər. Koroş şahlıq şəhəri Ekbatana doğru yürüdü. Gümüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları hərbi qənimət olaraq alıb Əşana götürdü».¹

Əgər mən Herodota istinad edəcək dərəcədə qeyri-ciddi bir araşdırmaçı olsaydım, o zaman daha qarışıq və mürəkkəb vəziyyətlərlə ratslanmış olardıq. Çünki Herodot Daryuşun atası Viştasibi sultan deyil, Koroşun ordusu içərisində Massagetlərlə savaşa birisi kimi tanıtmaqdadır. Herodot yazır ki, Koroş öz yuxusunda Viştasibin oğlu Daryuşu görür və buna görə də onun haqqında soruşdurma acağıdır.

«Ceyhun çayından sonra Koroş Massagetlər diyarında yuxuya daldığında Viştasibin oğlunu yuxusunda gördü ki, onun çiyinləri üstündə var idi, bir qanadı Asiyaya və digər qanadı isə Avropaya kölgə salırdı. Viştasibin oğlu, Arşamın nəvəsi Həxamənşi xanədanından idi və adı Daryuş idi. Daryuş o zaman 29 yaşında idi və hələ hərbi olma yaşına çatmamışdı. Koroş oyandığında gördüyü yuxuya görə çox pərişan oldu və böyük bir uğursuzluğun baş verəcəyini düşündü. Viştasibi çağırıb, bir köşəyə çəkib dedi: Ey Viştasib, mənə əyan oldu ki, sənin oğlun mənim tac-taxtımın göz dikmiş və fitnəli xəyallara düşmüşdür. Heç şübhə götürməyən xəyalımın mənsəyini sənə söyləyirəm. Keçən gecə yuxuda ikən, ki, tanrılar hər zaman məni qoruyurlar, böyük oğlunu çiyinlərində iki qanad olaraq yuxumda gördüm. Bir qanadı ilə Asiyaya və digər qanadı ilə də Avropaya sayə salmışdı. Şübhəsiz ki, bu yuxu sən

---

¹ Piyer Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi, s.102.

oğlunun mənə qarşı bir üsyan planı hazırlaması ilə bağlı bir xəbərdarlıq mesajıdır. Bu üzdən sən İrana getməlisən və mən bu savaştan uğur qazanıb döndükdən sonra oğlunun haqqında soruşdurma açmaq üçün onu mənim yanıma göndərməlisən».¹

Beləliklə, **Daryuşun şəcərənaməsi Koroşun şəcərənaməsi ilə qarşılaşdığında batil olur.** Bu gün müxtəlif səbəblərə və əski «İran» mixi xətti ilə yazılmış Aryarmənin, Arşamın və Koroşun kitabələrindəki imla yanlışlıqlarına görə artıq, Aryarmənin və Arşamın iki lövhələrinin və Koroşun Pasarqad daş yazılarının doğruluğu barədə danışılmır. Daryuşun Bisütunda yazdığı şəcərənaməni təsdiq etmək məqsədi ilə oluşturulmuş bu sənədlərin saxtılığına heç şübhə qalmamışdır və **istisnasız olaraq yeni tarixçilər bu sənədlərin nadürüst və saxta olduqlarını qəbul edirlər.** Bununla da özünü 2500 illik saxta şahənşahlıq tarixinə mənsub bilmənin batiliyi və Koroşun heç bir yeri, iqlimi olmayan bir qövmün içindən qalxması ifşa edilir.

«Daryuşun özünü Həxamənşi xanədanın doqquzuncu şahı adlandırması daima problem yaratmışdır. Çünki, bu iddia doğru olarsa, o zaman babası Arşam və cəddi Aryarmən də bu «doqquz nəfər» zümrənin içərisində yer alırlar. Bir halda ki, bu iki nəfər İkinci Koroşun (Böyük Koroşun) və Birinci Kəmbuciyyənin müasirləri olmuşlar. Koroşun daş lövhəsinə görə Aryarmən şah olmuşdur. Illər boyunca sağdaş tarixçilərin tədqiqat obyektinə olan bu ziddiyyətin həlli üçün belə qərara gəlməklər ki, zahirən Çişpiş ölümündən öncə öz ölkəsini iki oğlu birinci Koroş və Aryarmən arasında bölmüşdür. Onlar tərtiblə Ənşan və Parsda səltənət etmişlər. Bu fərziyyəyə görə padşahlıq bu iki xanədanın timsalında böyük Koroş və birinci Daryuş zamanına qədər davam etmişdir. Hərçənd bu fərziyyə cazibəli görünür, ancaq tarixi gerçəklikdən daha çox ağıllıca planlanmış bir oyuna bənzəyir. Həmədanda Arşam və Aryarmənə aid olan iki altun lövhə bulunduğundan sonra bir qrup bu fərziyyəni isbat etməyə çalışdılar, amma dərin araşdırmalar bu iki lövhənin saxtılığını təsdiq etmişdir. Son zamanlara qədər Ənşanın dəqiq məkanı bəlli deyildir

---

¹ Herodot. Tarix, tərcümə6 Vəhid Mazandarani, s.101.

və sadəcə bir gümana görə onun yerini Kərxə çayının sahilində bir məkan olaraq təsəvvür edirdilər. Ancaq bu gün onun yeri Mərvdəşt ovalığında, bugünkü Telmanyanda təsbit edilmişdir ki, Təxti-Cəmşidin 100 kilometrliyində Xuzistandan uzaqda yerləşməkdədir. Bu üzdən də Ənşanı Həxamənşi kitabələrində Pars adlanan ərazilərin bir parçası kimi, anlamalıyıq. Böyük ehtimalla görə Ənşan bugünkü Fars nahiyələrinin Elamca və ya Beynəlnəhrincə adı olmuş və yalnız Həxamənşilərin bu yerlərdə məskunlaşdıqlarından sonra Pars adlandırılmışdır. Ancaq Babil lövhələri Koroşun padşahlığının ilk dövrlərində bu ərazini Ənşan olaraq sənədə almışdır. Hətta Koroş məşhur Ostuvaneyi lövhəsində özünü Ənşan şahı adlandırır və Pars adı yalnız sonrakı illərdə imperatorluq qurulduqdan sonra tələffüz edilməyə başlayır. Bu üzdən də Daryuşun məqsədinin «doqquz kişi»dən kimlər olduğu bəlli deyil. Çünki Ənşan və Pars Birinci Koroşun və Aryarmənin səltənət etdikləri iki ayrı ölkə deyildir. Eləcə də əksər tədqiqatçılar Asur-Bənipalın kitabəsində keçən Parsvaş padşahı «Korəş» ismini böyük Koroşun cəddi olan birinci Koroşa aid edirlər. Ancaq bizə görə bu baxışın da özünəməxsus qüsurları vardı: nədərsə Asur mədəniyyətində Korəş Parsvaş padşahı adlandırılmışdır? Bir halda ki, Həxamənşi imperatorluğunun təsisçisi Babilə özünü «Ənşan şahı» kimi təqdim edir? Deməli, onun ciddi də eyni ünvanı daşımaları imiş. Son onilliklərin tədqiqatında ortaya çıxan digər bir problem də odur ki, adıkeçən mətnlərdəki «Parsvaş» sözünü Həxamənşilərin ölkəsi olan Parsə ilə eyniləşdirir. Ancaq Asur mətnlərinin yeni araşdırmaları isbat edir ki, işarə olunan Parsvaş Mərkəzi Zağrosun qərbində və Midiya ölkəsində yerləşirmiş. Nəhayət, əgər Asur mətnindəki «Korəş» birinci Koroşdan ibarətdirsə, Asura rəhin olaraq göndərilən böyük oğlu Urukunun nə Pars və nə də iranlı olmaması çox təəccüblüdür. Nəticə olaraq nisbi bir əminliklə iddia etmək olar ki, ilkin Həxamənşilər kimliyi, o cümlədən Koroş və Daryuş kitabələrində oxuduqlarımız qəti və kəsin deyildir və üstdəki iki sənədin məlumatları da bir-birilə uyğunluq təşkil etmir. Bu

ziddiyyətli sənədlərə görə padşahlığı qeydsiz-şərtsiz təsdiq edilən ilk Həxamənşi soyundan olan şəxs Böyük Koroş olmuşdur».¹

Beləliklə, Daryuşun saydığı silsilə başçıları və onun səltənət boyu, tarixi əlamətlərlə uyğun gəlməməkdədir. Digər tərəfdən, Daryuş öz kitabəsində bu sülalənin doqquzuncu padşahı olduğunu iddia edir, ancaq onlardan yalnız beş kişinin adını çəkir. Sülalənin başı olan Həxamənişə çatdığında, üç sülalənin adı keçməmişdir. Bunların Həxamənişdən öncə olduqlarını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Şayəd, Daryuş o üç sultanın adını unutmuşdur, biz bilmirik ki, onları hansı adla tanımalıyıq. Bəzi orientalistlər və iranlı tarixçilər iddia edirlər ki, Daryuşun məqsədi Həxamənşilərin digər boyundan, yəni Koroşun saydığı şəcərənamədən ibarətdir. Bu surətdə Kəmbuciyənin oğlu və Birinci Koroşun nəvəsi olan Koroşun törəmələrinin əlindən imperatorluğu qapan Daryuşa, Koroşun adını çəkməsinə mane olan nə idi?

Belə bir məntiq irəli sürmək olar ki: Daryuşun Koroşun kitabəsi ilə bağlı ilgisi olsaydı, öz şəcərənaməsini onun soynaməsi ilə tətbiq etməyə çalışardı. Bununla da Daryuşun Koroş qəbiləsi ilə heç soy bağlantısı olmayaraq imperatorluğu ələ keçirmə məsələsi ortaya çıxır. Çünki onun öz qəbiləsi ilə ilgili verdiyi məlumatlar Koroşun verdiyi bilgilərlə uyğun gəlmir. Bununla belə, orientalistlər Çişpişin həyatını və tarixdəki mövcudluğunu isbat etmədən bu qədər geniş bir ərazini ona bəxş etmişlər ki, gələcəkdə iki kəbirə (böyük) çevriləcək oğulları arasında bölüşdürsün!

Eyni zamanda bu iki ölkənin adı (Ənşan və Pars) bircə məkana işarə etməkdədir. Zahirən bu kiçik ərazidən qalxışan bir sülalənin iki qeyri-müəyyən boyundan qeyri-müəyyən bir zamanda neçə «böyük şah və dünya şahı» zühur etmişdir!!!

«Bir çox cəhətdən Daryuşun iddiaları mötəbər görünməkdədir. O, qətiyyənlə Koroşa işarət etmir, bir halda ki, Tipisi (Çişpişi) öz ailə şəcərənaməsinə salmış və onu ulu cəddi kimi, təqdim etmişdir. Koroş da öz növbəsində Çişpişi ulu cəddi kimi, saymaqdadır. Bu iki

---

¹ İxtisarla alınmışdır: Tumas Kuyler Yanq. Əski Kembric tarixi, V cild, birinci fəsil. S.24-26.

ailəvi şəcərənaməni bir-birinə uyğunlaşdırmanın yeganə yolu ondan ibarətdir ki, fərz edək Çişpiş öz padşahlığını iki qismə bölmüşdür və bu zamandan etibarən də bu ailədən iki boy vücuda gəlmişdir: birincisi; Çişpiş və ikincisi; Histasip və oğlu Daryuşla sonuclanmışdır. Lakin, Herodotun yazmasına baxmayaraq (7-ci, k.11), ikipadşahlıq Pars fərziyyəsinin əsası yoxdur. Ancaq belə bir ehtimal olsa belə, Daryuşdan öncə səltənət etmiş 8 padşah harda olmuşlar... Heç bir mətn göstərmir ki, Histasib oğlunun təsəvvür edilənlərdən əlavə, başqa bir şəcərənaməsi də olsun. Həm Əflatun (Qanunlur, üçüncü, 695) həm də Eliyin (vh, 12-ci 43) təkid edirlər ki, Daryuş padşah oğlu olmamışdır və bu, Justinin də üzərində israrla durduğu mövzudur»¹.

Beləliklə, hansısa bir tarixçi tarix elminə sadıq olaraq xəyalları həqiqət yerinə qoymaz, Həxamənişilər şəcərənaməsinə çox diqqətlə yanaşsın və yalnız güvənən sənədlərə arxalanarsa, o zaman tarixdə yox olub, itirilən sadəcə bu silsilənin banisi sayılan Həxaməniş deyil, həm də Həxamənişlər tarixinin, ancaq Koroşdan (Koroşun Babil darvazasının astanasında görüldüyü zamandan) başlanma gerçəyi ortaya çıxır.

«Pars-Mad qaynaqlı olan Astiyaq və Koroş əfsanələrindən başqa, Koroş barədə İran və digər bölgə kökənli rəvayətlərə rastlanmaq qeyri-mümkündür. **Lakin, Yəhudi və İran ədəbiyyatında Koroşdan mümtaz bir sima olaraq söz edilməkdədir.** Əslində, Koroşun mənəvi nüfuzu ənənəvi İran sərhədlərinin (Bəlxdən Midiyaya qədər) xaricində, onun hökumətinin geniş sahəsinin Qərb hövzəsində, Yəni Babildə, Fələstində və Yunanıstanda şəkillənmişdir. Hətta bu bölgələrdə məskunlaşan sonrakı xalqlar belə, onunla bağlı heç bir xatirə və rəvayət əzbər bilmirlər. Dolaysız və ya dolayısı ilə Koroşu xatırladacaq heç bir Əşkani (Arşak), Sasani qaynaqlarına; əfsanələrə, rəvayətlərə, nağıllara rastlanmaq mümkün deyildir. Sədr-i İslamda onunla ilgili dağınıq bilgilərin bəzi tarixdə keçməsi də Sasanilərin Xüdaynaməsi kimi mənbələrdən deyil, Yunan və Yəhudi qaynaqlarından gəlmə

---

¹ Piyer Beryan. Həxamənişilər imperatorluğunun tarixi, s.268.

olsun gərək. **Bu gün də bizim, Həxamənsilərlə, ancaq orientalistlərin Yunan əv Yəhud qaynaqlarına istinadən ortaya çıxardıqları bilgilər əsasında tanış oluruq. Yüz il bundan öncəyə qədər iranlılar bu adda bir sülalə qətiyyəv tanıdırdılar.** Niberg işarə edir ki, Koroş və atası Çişpiş ümumiyyətlə, Ari deyillər. **Bələmi də Danial vasitəsi ilə Koroşun Yəhudi olmasından danışır:** «Danial böyümüşdü və ulu Tanrı ona peyğəmbərlik vermişdi. Mər Kiyurşu (Koroşu-Kiri) Tanrıya dəvət etdi, Kiyurş onun dəvətini qəbul edib, atəşpərəstlikdən əl çəkdi... və Danialı bütün padşahlıq ərazisinə hakim etdi ta hər kəsi Tövratin hökmlərinə dəvət etsin. »¹

Bütün bunlara rəğmən, «Iran» tarixinin Həxamənsilərdən başlanması üzərində israrla təkid və onları iranlı kimi təqdim edən bir qrup tarixçilərin başqa güvəncələri vardır ki, o da öncəki nümunələr kimi möhkəm dəlil deyildir.

«Daryuşdan öncə yeganə «şahlıq» Pars örnəyi bir «möhür»dür ki, Daryuş zamanında da Perspolisdə ondan istifadə edilirmiş. Bu möhürə «Ənşan Kuraşı, Tispis (Çişpiş) oğlu» sözləri həkk edilmişdir. Tispis elə bir şəxsiyyətdir ki, böyük Koroşun babası Birinci Koroşu onun xələfi kimi təqdim edirlər, baxmayaraq ki, Tispisin padşahlıq ünvanı yoxmuş. Bu möhürdə həkk olunan təsvir Elam mənşəli bir savaşı səhnəsindən ibarətdir. Sonralar bu möhür Həxamənsi həkk etmə sənətində məhdudiyyət qazanır. Ənzandakı Koroşun möhürü (PFS 93) yerə yıxılmış iki cəngavərin üstündən tullanaraq bir piyada savaşıni təqib etməkdə olan bir süvarini göstərməkdədir».²

Həxamənsilər şəcərənaməsindən qalan bu «yeganə» şahlıq nişanəsi də şəcərənamələrin doğruluğunu isbat etmək üçün qəti dəlil deyildir. **Orta Doğuda bütün imperatorluqlarda salnamə yazma ənənəsi mövcud ikən, Yəhudilər öz tarixlərini Tövratda tədvin və tərtib etməkdə ikən, böyük bir**

---

* 1100 il bundan öncə Bələminin bu işarəsi oxumaqda olduğumuz bu kitabın son fəslində isbat ediləcək mövzu ilə ilgili ta əskilərdən bəzi sənədlərin və əfsanələrin var olduğuna bir isbatıyyətdir.

¹ Müvəzzəin Cami. Pəhlivanlıq ədəbi, s.91.

² Beryan, Həxamənsilər imperatorluğunun tarixi, s.225.

imperatorluğun əskiliyini isbat etmək elə çətin bir işə çevrilir ki, Herodotun əfsanələrinə, üç saxta kitabələrə və «yeganə» səhliq nişanəsi olan bir möhürə sığınmaq, güvənmək məcburiyyətində qalınır!!!

«Son zamanlarda Birinci Koroşa işarə etməsi zənn edilən digər bir şahid də bulunmuşdur. Təxti-Cəmşid İstehkamının divan lövhələrində Elam xətti ilə təlif edilən «Ənşan Koroşu Çişpiş oğlu» ibarəsi yazılmış 5 lövhə peyda olmuşdur. Nərcənd bir çox tədqiqatçılar bu Koroşun qeydsiz-şərtsiz böyük Koroşun babası Birinci Koroş olduğunun qərarına varmışlar, ancaq bu ad Doğuda yaygın olan adi insanların səhliq ləqəbindən iftixarduyma ənənəsi ilə bağlıdır və böyük ehtimala görə bu ad Təxti-Cəmşid divanındaki vəzifəlilərin ləqəbidir».¹

Ancaq Təxti-Cəmşidin lövhələri sarayın təsisindən öncə ola bilməzdi. Koroşun Babildəki kitabəsinə görə Təxti-Cəmşidin tikilişindən 150 il əvvəl Ənşanda böyük şah adlanan böyük Koroşun babası öz möhürünün əsərini Təxti-Cəmşidin hansısa bir lövhəsinə həkk etməsi necə mümkün ola bilər?!

Əgər böyük bir imperatorluğun şəcərənaməsinin isbat və etibarını 150 il sonra adaşı tərəfindən Təxti-Cəmşiddə istifadə edilən bir möhür kimi kiçik və etibarsız bir sənədə bağlıdırsa, ən doğru və şərəfətməndənə görünən odur ki, bu imperatorluq şəcərənaməsinin doğruluğunu israr və isbat etməkdən imtina etmək lazımdır.

Beləliklə, mən Koroşu tanırmaz, məchul və ölkəsiz bir qəbilənin içindən qalxıb və sonrakı fəsildə şərh edəcəyim səbəblər üzündən səltənət ünvanı alan və bir imperatorluğun təsisçisinə çevrilən ilk adam adlandırırım.

**Ancaq Beryan söyləmişkən, nədən O?
Və daha önəmlisi, bu iş necə olmuşdur?**

---

¹ Tumas Koyler Yanq. Əski Kembric tarixi. Əsl mətn, 197, s.27.

Nəticə:

1. Ənşanda, Farsda və ya hansısa bir ölkədə bir səltənətin və xanədanın əskiliyini isbat etmək üçün Koroşun və Daryuşun iki şəcərənamədəki iddiaları (birinci kitabədə Həxaməniş adına heç işarə də edilməmişdir) keçərli deyildir və müdafiə ediləcək bir məntiqə əsaslanmamaqdadır. Nəinki onların əlamətləri və adları təzad təşkil edir və bir-birinə girir, həm də bu iki şəcərənamənin saydığı belə uzun ömürlü sülalə hökumətlərinin maddi təzahürlərinə heç bir ərazidə rastlanmamışdır.

2. Beynəlnəhrin (İkiçayarası) sənədləri, özündə barındırdığı iki Parsva» və «Parsumaş» adlı ölkəyə etdiyi işarələrlə bir yerdə, Həxaməniş kimliyindən söhbət açılarkən tam bir səssizliyə və sükuta qərq olur. Nəbunid salnaməsinin Babilin işğalı ərəfəsində Koroşun xatırladığı zamana qədər, Beynəlnəhrin sənədləri tam səssizlik içərisindədir. Öncələrdə oxuduq ki, yeni araşdırmalar «Parsva» və «Parsumaş»ı Həxamənişlərlə bağlantılı saymır. Eyni zamanda Daryuşdan əvvəl kimsə, hətta Koroş belə, Pars adlı bir qövme və ölkəyə işarə etməmişdir, Pars sözü ilk dəfə olaraq Bisütun kitabəsində keçmişdir.

3. Miras qalmış milli sənədlər belə bir sülalənin həyatı ilə bağlı qətiyyətlən ip ucları verməməkdədir. Sanki, Həxamənişlər güclü bir hay-küylə tarixin dərin sükutu içərisindən sıçrayıb çıxmışlar. Heç bir qövme, tayfa, millət, hətta tarixə girməmiş və içlərindən tarixə bir imperator təqdim etməmiş qəbilələr belə, Həxamənişlər qədər əsər-əlamətsiz və kimliksiz yaşamamışlar.

4. Belə açmaz və anlaşılmaz bir qövme üçün bir ölkə bulmaq, geniş Orta Doğu coğrafiyasında axtarış və dəyişik millətlərin sənədlərinə baş vurma gərəkdir. Bu qövme mənsub olanların adlarının tarixi kökünü anlamaq, tarixçini nəticəsi olmayan müxtəlif millətlərin dillərini araşdırmağa zorlayır. Bu imperatorluğun şəcərənaməsini isbat etmək səmərəsiz çalışmalardan başqa heç bir nəticə ortaya qoymur. Bu qövme barədə mövcud olan informasiyalar bu imperatorluğunun ərazisindəki əsatirlərdən və əfsanələrdən gəlmir, yalnız Yunan əsatirlərindən, əfsanələrindən və Yəhudilərin

müqəddəs kitabından qaynaqlanır. Onların tarixi kimliyini isbat edəcək açıqca bir bilgi əldə edilməmişdir. Belə bir qövm tarixinin məntiq ölçüsünə görə məchul və tanınmazdır və bu imperatorluğun «heç»likdən yaranması tarixçini heyretləndirir.

5. Bu gün Aryarmənin, Arşamın və Pasarqadın qısa yazılarının saxta olduğuna heç şübhə qalmamışdır. Orta Doğu və Həxamənsilər tarixini araşdıran bütün yeni sənədlər, bu kitabələrlə qarşılaşdıqda imla yanlışlıqları kimi, müxtəlif səbəblər üzündən bu sənədlərin Daryuş və Ərdəşir zamanında saxtalaşdırılmasını istisnasız olaraq etiraf etmişlər. Beləliklə, məlum olur ki, Koroşun və Daryuşun şəcərənaməsi həmən başladığı zamandan etirazlarla qarşılanmışdır. Imperatorluq, tarixi və etiraz edənləri çaşdırmaq, qəflətə soxmaq üçün bu biçim tədiyələr və təsdiqnamələr uydurmaq zorunda qalmışdır. Bir imperatorluq tarixi doğuşundan sonra öz mövcudluğunu isbat etmək, əsaslandırmaq üçün bir məntiq tapmırsa bu cür saxtılıqlara sığınmaq məcburiyyətindədir.

6. Həxamənsilərin tarixi kimliklərinin yanlış və saxta olmasını isbat etmək üçün Herodotun «Tarix» kitabına diqqətlə yanaşmaq şərtidir. Heç bir müəyyən tarix yazma meyarı olmayan və daima millətlər içində mövcud olan əfsanələrə güvənən Herodot, sanki, Bisütun kitabələrini təsdiqləmək missiyası ilə görəvlənmiş birisi kimi, təliflər etmişdir. Məncə, hansısa bir silsilənin xələfləri öz tarixi mövcudluqları ilə ilgili saxta milli sənədlər düzəltmək istəyirlərsə, Herodot kimi, nağılbaz birisinin qələmini satın almaqda çətinlik çəkməzlər. Herodotun «Tarixlər»inin nisbətən dəqiq görünən bölümü, ancaq Həxamənsilər şəcərənaməsinə həsr olunmuş hissəsidir. Açıqca görünür ki, Herodot, Həxamənsilərin rəsmi dövlət sənədlərini öz «Tarixlər»ində təkrarlayaraq onlara təsdiqiyyə və vəsiqə oluşturmağa çalışmışdır. Bu gün Daryuşun kitabəsini doğrulayan yeganə şahid kimi, Herodotun «Tarixlər»ini göstərirlər. Ancaq Fityusun yaddaşında qalan bir neçə parçanı istisna etməklə Ketzyas Koroşun atasının sultan olmadığını, yol kəsən və quldur olduğunu söyləyir və anasını isə keçi sürüsünün çobanı kimi, təqdim edir.

«**Ketzyas rəvayəti:** Adikeçən tarixçi söyləyir: Çoban oğlu olan Koroşu şiddətli ehtiyac quldur olmağa məcbur etmişdi. Koroş (Kir) gənclik zamanlarında alçaq işlərlə uğraşdığı üçün daima şallaqla cəzalanırdı. Onun Midiyanın sorn padşahı Astiyaqla heç bir bağlantısı yox idi. Nilə və riya ilə səltənət məqamına yüksəldi».¹

7. Koroş və Daryuş arasında heç bir xanədan, şəcərənamə və hətta qövm və qəbilə bağlantıları, ilişkiləri mövcud olmamışdır. Daryuşun Kəmbuciyə ordusunun içərisində nizədar (süngüçü) sərkərdə olduğunu söylərlər. Bu üzdən hər hansı bir qəbiləyə mənsub olması mümkündür, ancaq adlarla bağlı diqqəti cəlb edən bir şey var. Daryuşun (Daranın) öz adının yanısıra saydığı Aryarmən, Arşam, Vidarne, Utana, Urdüməniş, Həxaməniş, Arya (Ari) və Ormozd kimi adlar heç biri bölgə dillərinə mənsub olan, bölgə dillərinin özəlliklərini yansıtan sözlər deyillər və Kəmbuciyə, Berdya və Tispis (Çişpiş) kimi adlarla irtibatlı görünür, uyğunluq təşkil etmirlər. Daryuşla eyni zamanda «Iran» tarixinə girən adlar Həxamənişlərin rəsmi məktublalarının adlarından qaynaqlanmışdır, bu, mütəfəkkiranə bir müdaxilənin öyküsüdür. Bu, sözlərin tərkibini və yeni sözlərin ixtirasını başaran bir bilginin və ya bilginlərin qüdrətini sərgiləməkdədir. Bisütunun uzun mətni də bu cür dəyərləndirməsi təsdiqləyir. Bu yeniliklərin hansı költürəl qaynaqdan qidalandığını sonrakı fəsildə bütün incəliyi ilə şərh etməyə çalışacağam.

8. Eyni zamanda orientalistlər müxtəlif cəhətlərə görə Həxamənişlərin şəcərənaməsinin doğruluğu üzərinə israr etmiş və edirlər. Onların tarixçilərinin ömrü 150 il qədər qısa bir müddətdən ibarətdir. Şərh edəcəyimiz kimi, bu tarix zehniyyətinin var olmasında müəyyən dünya siyasətinin müdaxiləsi olmuşdur. Öz zamanlarında «Parse» ləqəbi alan Həxamənişlərdən 2200 il sonrakı uzun bir zaman axışı içərisində onlar heç xatırlanmamışlar. Bugünkü hay-küy Orta Doğu və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) tarixini dövrlərin gerçəklərinə görə deyil, orientalistlərin öz səliqələrinə görə düzəltmə və oluşturma çalışmalarından qaynaqlanmaqdadır. Bu biçim şərqşünaslar öz tarix kitablarını Yəhudilərin mülahizələrinə görə və

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, 1-ci cild, s.240.

Orta Doğu millətləri arasında iğtişaş, qarşıdurma və çatışma yaratmaq amacı ilə yazmışlar. Bu biçim tarix yazarlığının bir hədəfi də bu ölkələrin zənginlik qaynaqlarını rahatca işğal və istismar etməkdir. Sonrakı fəsildə Orta Doğu və Beynəlnəhrin tarixi ilə bağlı bu biçim yanlış tarix oluşturmağın təməl səbəblərinin şərhinə çalışacağam və ölkəmizin doğru tarixinə işarə edəcəyəm.

9. Babilin devrilməsindən öncə, tarix Koroş (Kir) adı ilə Elam şahı, Midiya şahı və ümumiyyətlə, «İran» fatehi kimi, birisini tanımır və onun iqtidar tarixini 529-559 (m.ö.) illər arası kimi bəlli edəcək heç bir dəlil mövcud deyildir.

«Koroşun padşahlığını zamanlandırma ilə bağlı ən azı o söylənə bilir ki, inandırıcı və inanılası deyildir. Anlaşılmaz olaraq qalan Ekbatanın işğalı istisna olmaqla onun padşahlığı ilə ilgili iki hadisə tarixi baxımdan diqqətə dəyərdir: Babilin işğalı (539) və Mərkəzi Asiyadakı ölümü (530). Sar şəhərinin işğal tarixi də ixtilafdır. «Nəbunid salnaməsi»ndə (2-ci, 13) doqquzuncu ilə aid bir bənddə (547-546) birinci mərtəbədə Nəbunidin anasının Dur-Karışudakı ölümü xatırlanmış və ikinci mərtəbədə isə salnamə işarə edir ki, eyni ilin may ayında Koroş ordu düzənləyən Ərdəbilin aşağı tərəfi bir yerdən Dəclə çayından keçdi və davamında Koroşun, lövhədə oxunaqlığı itirilmiş bir diyara ordu yeritməsindən söhbət gedir: «Koroş o mülkün padşahını öldürdü, onun var-dövlətini özünükü etdi. Şah və ordusu orada yerləşdilər».

Uzun müddət qəbul görmüş dəyərləndirmələrin əksinə olaraq, «Nəbunid salnaməsinin Mətni Koroşun Lidiyaya qarşı savaşına işarə etmir. Bu arada Sardin işğalı bəzən 546 və bəzən də 542-541 illəri olaraq zikr edilmişdir».¹

Üstdəki mövzu Orta Doğuda baş verən hadisələrlə bağlı Beynəlnəhrin salnamələrinin həssasiyyətini göstərir. Sonrakı fəsildə isbat edəcəyəm ki, Yəhudi qövümü Babil yıxmaq üçün Koroşu Rusiyanın Orta steplərindən və ya hər ehtimala görə «Paradəya Sakaları» arasından mızdur savaşçılar olaraq gətirmişlər. Əgər Koroşu 539-cu ildə Babildə görürüksə, təbii və dəqiqdir ki, 542-ci

---

¹ Piyer Beryan. Həxamənsilər imperatorluğunun tarixi, s.108.

ildlə Sardla savaşı halında imiş. Çünki, Sard onun önündə Babil devirməsi üçün Qafqaz və Beynəlnəhrin arasında mövcud olan yeganə maneə imiş. Tarix, Koroşu 542-ci ildən əvvəl tanımır. 559-cu ili onun imperatorluğunun Başlanğıcı olaraq nəzərdə tutmaq, həm də onun Babildəki peyda olunuşundan öncə Midiya, Elamı və ... devirib istilaya uğratması heç bir tarixi sənədlərə əsaslanmır, sadəcə tarixi təməli olmayan təsəvvürlərdir. Bunlar Herodotun təsəvvürləridir ki, Həxamənsilər barədəki bilgisizliyinin yerini xəyallarla doldurmuşdur. Hələ də ardı olan bu xəyalilik, orientalistlərin və daxili tarixçilərimizin qərəzli fəaliyyətləri hesabına daima genişlənməkdədir.

Yəhudilərin Qurtuluş planları*

Sözün əsil mənasında Həxamənşilər (Əhəmənşilər) tarixi Yəhudilər tarixinin yeni bir səhifəsidir. Əgər Həxamənşiləri Yəhudilərin bir «boyu» kimi adlandırsam, heç də yanılmamışam. Bu fəsil barədə heç cürə bənzər bir nəzəriyyə mövcud deyildir. Bu üzdən mövzunu daha da doğru dəyərləndirmək üçün Yəhudi ədəbiyyatın arxalanmaq məcburiyyətindəyəm. Ancaq zahirən Beryan, Koroş və Yəhudi məsələsinin sirrini açmaqda bir addım irəliyə götürmüşdür. Onun işarələri anlaşılmaz bir biçimdə bu ilişkilərin siyasi olması üzərinə israr etməkdədir. Ancaq bu dəfə də Beryan ortaya qoyduğu bir sıra suallardan müəyyən tarixi bir nəticə ala bilməmiş və mövzu tam həssas bir mərhələyə çatdığı bir məqamda araşdırmalarını davam etməkdən çəkinmişdir.

«Yəhudilərin mətnlərini oxuma oxucuda belə bir hiss yaradır ki, sanki, Koroşun (Kirin) bu qövmünə verdiyi imtiyazlar və üstünlüklər Yaxın Şərq padşahının yaygın qövmi-məzhəbi münasibətlər çərçivəsinin fəvqündə durmuş və Orta Doğu qövmləri içərisində yəhudilərə daha fərqli və xoşgörülü davranmışdır. Koroşdan mövcud

---

* **İrçilik, dinçilik, kultürçülük və hətta ifrat vətəncilik qaynaqlı savaqlar insan cəhalətinin özəllikləridir. Dinin inanclar dıřındakı mədəni dünya anti Yəhudi deyildir. Yəhudilər, onlara edilən tarixi zülmərə baxmayaraq, öz əski kimliklərini, inanclarını möhkəmcə qoruyub saxlayan əski Orta Doğu qövmlərindən birisidir. Kimsə mənim kitabımın bu fəslini antiyəhudi olaraq dəyərləndirərsə, bu, onun düşüncəsizliyi üzündəndir və ciddi məsələləri cəzb etmək istedadından məhrum olması anlamındadır. Mənim nəzərimcə, Həxamənşilər dönəmində Yəhudi qövmünün Orta Doğu tarixinə müdaxiləsi, Yəhudi qövmü öncüllərinin tarixi fürsətdən yararlanaraq öz qövmlərini qurtarmaq üçün uzaqgörənliklərini və zəkicə, ağıllıca davranışlarını isbat etməkdədir. Yəhudilərin böyükləri və liderləri heç tərəddüd etmədən öz qövmlərinin mənafeyi doğrultusunda ələ düşən fürsət doğruca dəyərləndirmişlər. Bu gün Orta Doğu xalqları və hətta bir çox Yəhudilər Sionizm ideolojisi ilə savaşırlar. Bəzi antiyəhudilərin, Yəhudilərə həyat haqqı tanımadıqları kimi, Sionist firqə də Orta Doğunun əski mədəniyyətlərən, o cümlədən ərəblərə və fələstinlilərə heç bir həyat və insan haqqı tanımırlar.**

edilən surət və simada Babilin «vəhşi və qəddarca» rəftarından fərqli olaraq dünya fatehi Həxamənşi başçısından sülhsevər və hər kəslə dil tapan bir padşahın davranışları təsvir edilməyə çalışmışdır. Bu, o Koroş deyilmi ki, bizim çağımızda da onu insan haqlarının banisi olaraq adlandırırlar? Koroşun bütün davranışlarını, sanki gerçək bir zərdüştçü imiş kimi dəyərləndirməmişləmi? Və nəhayət, onu bütdən və bütperəstlikdən bezib, tək tanrılı Yəhudi ayininə tapınan birisi kimi görmürləmi? Bundan da belə bir nəticə almaq olmazmı ki, Orta Doğuda Həxamənşi və Yəhudi münasibətləri geniş miqyasda fitnəli «neçə allahlı» dinin islahına yönəlibmiş? Əslində isə Koroş və Yəhudi liderlərinin münasibətlərini bu ifadələrlə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Əski Orta Doğu toplumlarında məzhəb və siyasət bir-birləri ilə sıx münasibətdə olduğundan Yəhudi qaynaqlarının tarixi, məzhəbi bir görüşlə dəyərləndirmələri məntiqi nəzərə çarpır, lakin hər «məzhəbi» qərar da öz növbəsində siyasi hədəfləri və vasitələri təqib etməkdədir. O əsrdə hər şəhərin və qövmün qoruyucu bir allahı olduğu üçün o qövmün öz tanrı və tanrılarına məbəd tikmələri təbii bir haldır... Bu üzdən də bir padşahın, bir fatehin və bir sərdarın şəhəri fəth etdikdən sonra məğlub şəhərin səltənət ailələrinin, hərbi və siyasi seçginlərinin yanısıra tanrıları da özü ilə aparması gərəkirdi. Bununla da ehtimal edilən hər türlü üsyanların yardım, yataqlıq, güvən və inanc qaynaqları dəf edilmiş, məhv edilmiş olurdu. Bu mövzunun əksi də keçərli idi. Yəni bir şəhərin və ya bir toplumun siyasi və məzhəbi sabitliyi hansısa fateh tərəfindən aparılan tanrıların geriyə qaytarılmasından asılı imiş... Demək, Koroş tərəfindən Urşəlimin nəfinə yapılan tədbirlərin «istisna» özəlliyi bu gün də əldə olan mənbələrin ifrat «Yəhudi sentrik» görüşündən qaynaqlanmaqdadır. Əgər hadisəni o əsr Orta Doğusunun anlayışı, ideoloji və siyasi ortamı içərisinə yerləşdirsək, mövzunun araşdırılmasına həsr edilən bir fəsildə əsl doğru olan mahiyyət ortaya çıxacaqdır. Ancaq bu mövzu Asru və Babil iqtidarı və istilası dönəminhdə bir çox Şərq qövmləri üçün tanış olan bir hadisədir».¹

---

¹ Beryan. Həxamənşilər imperatorluğunun tarixi. S.136-137.

Tarixçilərin fərziyyəsi daima belə olmuşdur ki, Koroş «azad xarakterinə» görə Yəhudiləri Babilin əsarətindən qurtarmışdır və bunun da sirrini açmaq mümkün deyildir. Mənim fərziyyəmə isə budur ki, Yəhudilər maddi və əqli himayələri ilə Koroşu kimliksiz və yerli olmayan qanıçən bir qəbilənin içərisindən çıxarıb və Babil əsarətində bulunan Yəhudi əsirlərini və sərvətlərini qurtarmaq və Beynəlnəhrində Yəhudi kimliyinə əngəl olaraq mövcud olan «neçə tanrılığı» məhv etmək üçün onu imperatorluq səviyyəsinə qədər yüksəltdilər. Koroşun bölgə kultür və inanclarına mənsubiyyətsizliyi söyləyəcəyim dəlillərə görə Yəhudi istəklərinin sürətlə icrasını müyəssər və mümkün etdi.

Bu ilk dəfə olaraq tarixin və tarixçinin araşdırmasına sunulan bir fərziyyədir. Bu fərziyyənin isbatı Orta Doğu tarixinin və xüsusən də müasir tarixin dərk olunmasında bir inqilab yaradacaqdır.

Bu barədə tarixçilərin ənənəvi görüşləri üzərinə bir baxış iki fərziyyə arasındakı fərqi aydınladacaq və məsələnin ilkin anlaşılmazlıqlarını aradan qaldıracaqdır. Məsələn, cənab Şəhbazi bu haqdakı araşdırmalarında maraqlı ideyaya varmışlar: «Bu qələbənin ən önəmli nəticələrindən biri Cuhudların Fələstinə dönüşləri idi. Bunun iki nəticəsi var idi:

1 – Bu sərgərdan və kinli qövm ilk dəfə olaraq özgür xarakterli və kübar insanlarla rastlandılar. Koroş və canişinlərinin onlara bəxş etdiyi özgürlük, azadlıq hələ onlara anlaşılmamış, göstərilməmişdir. Tarixin də bəlli etdiyi üzrə onlar yalnız İranda, hökmdarların yardım və himayələrindən bərxurdar olmuş, faydalanmışlar. Bu üzəndə də söyləmək olar ki, onlar öz azadlıqlarını Həxamənsilərə borcludurlar. **Tövrati Yəhudilərin «rəsmi ana yasası» olaraq elan edən Həxamənsilər idi. (!!!)**

2 – İsrail oğullarının dini, Məzdisna dini ilə təmasa girdiyində çox dəyişikliyə uğradı. Tövratdakı «dünyanın qurtarıcısı» inancı zərdüştcülük suşyanlarının görüş və inancından alınmışdır (!) Musa ardıcıllarının pərəstiş etdikləri allah kinli, tez qızan və bəzən viranedicisi idi. Ancaq Zərdüşt allahı ilə qarşılaşdıqda kindən, küdurətdən boşalıb və əhliləşməyə başladı. Musa dinində gözə

görünməyən firiştlər Zərdüştçülüğün Əmşaspəndlərindən təqlibən götürülmüş və Mikayıl, Rafayıl, Cəbrayıl və bu kimi adlarla anılmışdır. Divlər və Divlərin başçısı şeytan Zərdüştçülüğün divlər və Əhrimənindən mayalanmışdır. Hətta Cuhudların böyük divi olan Asmudə İran terminində Eşmdivədən (qəzəb divi) başqa bir şey deyildir. Gələcək dünya, cənnət, cəhənnəm, diriliş günü, günahların dəyərləndirilməsi və mükafatlar, sirat (doğru yol) körpüsü (Zərdüştçülükdə Çinut) və digər bu kimi etiqadlar iranlıların ayinindən Cuhudlara keçmiş və Tövratda dolayısıyla digər Semit (Sami) kökənli dinləri təsirləndirmişdir. Bütün bunların hamısı Koroşun Babil imperatorluğu üzərinə verdiyi qələbənin nəticələridir».¹

Üstdəki mətnə tarixi mövcudluqları Koroş dönəmində bəlli və dəqiq olmayan Zərdüşt inancının güclü daşıyıcıları ilə rastlanırıq ki, atəşin məzac Yəhudiləri əhliləşdirməyi başarmırlar və Koroşun azad xarakterliyi və kübarlığı Yəhudilərə Tövrəni sevməyi öyrətmişdir!*

«Koroşun Babil sənədlərindən və bəyanılarından da anlaşıldığı kimi, onun bütün millətlərə sayğı ilə yanaşması bəllidir, lakin gizlin hadisələrin və Tövrənin ifadələrinə görə onun Yəhudilərə xüsusi diqqət göstərməsi bir gerçəklikdir. Bu incəlik tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş və hər bir araşdırmaçı bu məsələ ilə ilgili dəyişik istiqamət təsəvvür etmişlər: Bəzilərinə görə **Babilin devrilməsində bu gövmün xidmətləri olduğu üçün Koroş onlara daha özəl ilgi göstərmişdir.** Bəziləri hesab edirlər ki, Yəhudi milləti Misir

---

¹ Ə.Şapur Şəhbazı. Böyük Koroş, s.319-320.

* Möhtərəm tarixçi Tövrənin «Avesta»ya nisbətən, daha əski olmasının (Avestanın İslam öncəsi möhtəməl mətni nəzərə alınsa belə) fərqi də deyildir. Şayəd, onun fərziyyəsinin bütünü, ancaq, əksinə olaraq doğru sayıla bilər.

«Şpigel isbat etməyə çalışdı ki, Yəhudilər İranlılara yalnız tanrı düşüncəsini deyil, həm də heçdən yaranma düşüncəsini, xilqətdə altı ədədinin əhəmiyyətini və tufan təxəyyülünü də verdi...

D.Harlz və onun həmənin ardından Retanzoni ilə bağlı mənbələri Bəniisrail peyğəmbərlərinə mənsub bilməmişlər ki, bu Yəhudi peyğəmbərlərinin məsəlləri dolayısı yollarla Zərdüştə təsir göstərmişdir (X.Duşən Gimən. Zərdüşt və Qərb dünyası, s.49).

hüduduna yaxın olduğu üçün Koroş siyasi baxımdan özünə minnətdarlıq duyğusu daşıyan bir milləti o çevrələrdə yerləşdirmək istəmiş.

Bəziləri isə Koroşun yəhudilərə qarşı yumşaq davranışı Bəniisrail məzhəbinin İran məzhəbinə daha yaxın olması ilə bağlayırlar, çünki əski dünyada Bəniisrail və İran məzləbi bütün məzləblərdən üstünmüş. Bu iki məzhəbin mücərrəd, laməkan, əbədi və bir olan tanrını sitayiş etmək və qiyamətə inanmaq baxımından bir-birinə bənzər yönələri varmış. Bəlkə, bu özəlliklər Bəniisrailə münasibətdə olan Koroşun diqqətini çəkmişdir. Ancaq onun Babildəki bəyaniyəsində görünən odur ki, o, başqa millətlərə də Bəniisrailə yaptığı davranışları sərgiləmişdir. Yəni onların inanclarına sayqı göstərmiş. Onların Babilə gətirilən mallarını özlərinə qaytarmış və onların asayişini və rahat yaşamalarını təmin etmişdir. Fərq, problem odur ki, Babillilər istisna olmaqla əksər millətlərin Koroşa olan hörmətləri yazılmadığı üçün bu hadisə tarixdə qalmamış, bizə gəlib çatmamışdır, lakin Yəhudi millətinin razılığı və Koroşu öymələri Tövratda əks olunduğu üçün günümüze qədər gəlib çıxmışdır».¹

Pirniya Babilin devrilməsi zamanı Yəhudilərin Koroşa etdiyi yardımlara və planlara heç işarə etmir. Hərçənd ki, Pirniya «bəziləri söyləmişlər» ifadəsini tələffüz etməkdən məqsədinin nə olduğunu müəyyən etməmişdir. Ancaq mən əldə etdiklərim və bulduqlarım qədər ilə bu rəvayətlərə işarə edəcəyəm. Üst-üstdə götürəndə Pirniya Koroşun Yəhudilərlə münasibətini Həxamənşi padşahının «zehniyyəti», «mehribanlıığı» və «azad xarakterliliyi» əsasında dəyərləndirir və bu əlişiklərin başlanışı Babilin süqutu zamanından sonrakı dönəmə bağlayır.

«Koroş Babilin hökmdarı olduqdan sonra Babilin Suriyyə kimi müstəmləkə ölkələri də Koroşa tabe olmuşdu, o, orada da öz xeyirxahlıq siyasətini təqib edirdi. Finikiyyə padşahları onun hüzuruna gəlib və öz bilgilərini ona verdilər və dəniz təchizatlarını Koroşun ixtiyarına buraxdılar. Koroş, səltənətinin həməən ilk ilində Babilə əsir olan Yəhudilərin yurdlarına dönüb və Beyt-ül

---

¹ Pirniya. Əski İran tarixi, s.397.

Müqəddimə təxrib edilmiş məbədlərini yenidən əvvəlki kimi bərpa etmələri üçün fərman imzaladı. Həm də Babilə gətirilmiş Yəhudilərin bütün altun və mis əşyalarının geriyyə qaytarılması üçün buyuruq verdi. 537-ci ildə 40 000 Yəhudi əsir Zeribabilin nəzarətində vəd edilmiş torpaqlara geri dönmək üçün Babili tərk etdilər. Bir ali rütbəli Pars məmuru səltənət fərmanlarının icrasına nəzarət etmək üçün onlarla birgə hərəkət edirdi. Burada da Koroşun böyük inancıl xarakteri müşahidə edilməkdədir. Lakin Koroş həm də bir siyasətçi olduğuna görə hələ fəth edilməmiş Fələstin ərazilərinin Misirin alınması üçün bir səngər olduğunun fərqində idi. Unutmamaq gərəkir ki, onun zamanında siyasət dinlə eynilik və həmahənglik içində idi. Əgər Koroş və ondan sonra da Daryuş (Dara) Yəhudilərlə mehribanca davranışlarsa, bu, sadəcə öz imperatorluqlarının mənafeyini təmin etmək üçün olmamışdır, həm də Yəhudilərin məzhəbi hədəfləri (Yəhudilər məzhəbi hər şeyin üstündə tuturdular) onların nəzərində Kəldanilər və Misirlilər etiqadlarından daha olumlu, faydalı və sərfəli görünürdü».¹

Qrişmən özü Yəhudi olduğu üçün Koroşun, onun qövmünə diqqət və təvəccühünü padşahın Yəhudiliyi Orta Doğunun dinlərinə tərcih etməsi ilə izah edir. Söyləyir ki, Koroş Yəhudi inanclarını digər Kəldani və Misir inanclarından üstün bilməmişdir. Ancaq Koroşun kitabəsi başqa şey söyləyir və Mərdukun ən ali Tanrı, əmr sahibi, hidayət edən və Babili fəth edərkən onu gücləndirici, qüvvət verici olaraq təqdim edir! Beləliklə, Həxamənşilər barəsində mövcud olan 4 sənəd Koroşun Yəhudilərə yönəlişinin səbəbini bəyan etmə baxımından (Beryandakı cüzi istisnaları nəzərə almaq şərtilə) hamısı övham və xülyaya qapılmışdır. Bu bilgilərin və verilərin doğruluğunu 2550 il öncə öz imperatorluğunu şəkilləndirməklə uğraşan bir sərkərdə barəsində necə ölçmək və dəyərləndirmək olar?

Bu üzdən də mənim üçün əldə olan Tövratin mətnləri və Yəhudilərin Tarixi digər tarixçilərin dəyərləndirmələrindən daha üstün və önəmlidir.

---

¹ Qrişmən. Başlanğıcdan İslama qədər İran, s.141-142.

«Və Fars Kralı Koroşun birinci ilində Yeremyanın ağzı ilə olan Rəbbin sözü yerinə gəlsin deyərək, Rəbb Fars kralı Koroşun ruhunu oyandırdı və bütün ölkəsində belə deyərək elan etdi, həm də yazdı. Fars kralı Koroş belə deyir: Göylərin allahı Yehova dünyanın bütün krallıqlarını mənə verdi və Yəhuda da olan Urşəlimdə ona ev yapım deyərək, mənə əmr etdi. Onun bütün qövmündən aranızda kim varsa, allahı onunla bərabər olsun və Yəhudada olan Urşəlimə çıxsın və İsrailin allahı (Allah odur) Yehovanın Urşəlimdə olan evini yapsın. Müsafir olduğu yerlərdən hər hansında geri qalan kim varsa, Urşəlimdə olan allahın evi üçün könüllü təqdimələrdən başqa, olduğu yerin adamları gümüşlə və altunla və əşya ilə və heyvanlarla ona yardım etsin».¹

Tövrət Əzranı Babil əsarətində olan əsirlərdən birisi kimi tanıdır. Əzra, Koroşu Pars padşahı olaraq təqdim edir. Nəzərə alanda ki, Koroş yalnız Ənşandan ad çəkmiş və Koroşun zamanında kimsə Pars adında bir ölkəni tanımır və Pars sözünü ilk dəfə olaraq Daryuş tələffüz etmişdir, o zaman belə bir məsələ ortaya çıxır ki, Əzranın kitabı məntiqən Daryuşdan sonra Tövrətə girdirilmişdir. Yavaş-yavaş ifşa və aşkar edəcəyəm ki, nədən «İran» tarixini yazan Qrişmən, Şpuler, Visthofer, Darmstter kimi Yəhudi müəlliflər və dəyişik bir biçimdə Qoldziher, Astronax və başqaları bizim tariximizi elə formalaşdırmağa çalışmışdır ki, onun Başlanğıcı Həxamənsilərdən uzağa getməsin və nədən bu yanlış Başlanğıcı bu qədər iftixarlı və güvənverici olaraq bəzəyir, təbliğ və təlqin edirlər.

Bunlar elə bir tarix yolu müəyyən etmişlər ki, Tövrətin «tanrı elçisi» adlandırdığı Koroşun tanrı tərəfindən göndərildiyi isbat etmək üçün tarixi tanıqlar, şahidlər və sənədlər əldə etsinlər.

«Midiya zürriyyətindən Xaşayarşa oğlu Daryuşun birinci ilində, o Daryuş ki, Kəldanilər ölkəsi üzərində kral edilmişdi, onun krallığının birinci ilində, mən, Daniel Urşəlimin xərəbəlik müddətinin dolması

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Əzra, 1:1-4.

üçün Rəbb tərəfindən peyğəmbərə sözü gəlmiş illərin sayısını kitablardan anladım: 70 il».¹

Sonra da Daniel tanrıya iltimas edir ki, Yəhudi qövmünü cəzalandırmaqdan vaz keçsin. **Tarixi baxımdan bu mətn tamamilən yanlışdır. Çünki Dary uş Midiyalı və Xəşayarşanın oğlu deyildir.** Onun səltənətinin ilk ilində Babil sürgünlərinin azad olunmalarından müddətlər keçmişdi və Danielin onların əsarətdən qurtarmaları ilə bağlı dualar etməsi əsassızdır. Səbəblərini aydınlaşacağım bu səhvlərə göz yumsaq, Həxaməşilərin iqtidara sıçrayışlarının ilk əsrinin hadisələri ilə bağlı Tövrətin təsvir etdikləri, tarixi baxımdan təqribən dəqiq kimi nəzərə çarpır və Herodotun «Tarix»lərindəki əfsanələrlə müqayisə olunması deyildir.

Bundan belə, mən Tövrətin mətnlərindən ilk səmavi kitab, ilk səmavi din kimi deyil, bir tarixi sənəd kimi yararlanmağa çalışacağam. Bu təzəkkürü də verməm gərəkdir ki, bütünü ilə səmavi vəhy və Tanrı ifadələri olaraq Hz.Məhəmmədə xitab edilən Qurani-Kərimin tərsinə olaraq, Tövrətin və İncil Hz. Musa və İsanın söylədikləri üzərinə dəyişik şərhçilər tərəfindən yazılmış qeyri-səmavi ifadələrlə də doldurulmuşdur. Bu kitabların bir neçə mətnləri istisna olmaqla, səmavilik iddiaları ola bilməz. Bu üzdən də bu kitablara artırılan mətnlərin tarixinin müəyyən və dəqiq olmaması təbii. Bir halda ki, Quran ilahi vəhylərin məcmuəsindən ibarətdir ki, Besət (peyğəmbərliyə yüksəliş) və rehlət (peyğəmbərin ölümü) arasındakı 23 ildə yalnız Hz. Məhəmmədə irsal edilmişdir. Tövrətin müraciətlərini etina ediləcək tarixi bir hökm kimi anlamağa çalışmışam ki, digər aydın və izlənilməsi mümkün olan bənzər hadisələr onunla uyumluluq içərisində olsun. Bu bəhtdən və xoşbəxtlikdən, demək olar ki, Tövrətin Həxaməşilərlə bağlı əksər işarələri digər örnəklərlə, rəvayətlərlə və tarixi sənədlərlə uyğunluq və uyumluluq içərisindədir.

«Qulunun sözünü dinləyən və qullarının öyüdünü tamamlayan Urşəlim üçün içində oturulacaq və Yəhuda şəhəri üçün yapılacaq və onun viranəliklərini yenidən quracağam deyən; dənizə: quru və

---

¹ Tövrətin. Əhdi-Ətiq. Daniel, 9: 1-2.

sənin çaylarını qurudacağam deyən; Koroş üçün: çobanımdır və bütün muradımı yerinə yetirəcəkdir deyən və Urşəlim üçün: tikiləcəkdir və məbəd üçün: təməlin atılacaqdır deyən Rəbb mənəm».¹

Tövrətın, Korşu belə öyməsi, onu Yəhudi peyğəmbərlərindən biri kimi təqdim etməsi bir qrup tarixçilər üçün böyük problem icad etmişdir. Onlar əgər Tövrətın Koroşla bağlı Tanrı elçiliyi iddiasını qəbul edərlərsə, o zaman tarixçilərin Koroşu zərdüştçülüyün təbliğatçısı kimi göstərmə iddiaları batil ediləcəkdir və əgər qəbul etməzlərsə, o zaman nədən Koroşu insan haqlarının banisi kimi bilməliyik?

«Önümdə millətlərə baş əydirmək və kralların belini əymək və qapılar qapanmasın deyə önündə qapı qanadlarını açmaq üçün əlini tutduğu Koroşa, məsihinə, Rəbb belə deyir: Mən sənin önündə yürüyəcəyəm və çıxıntılı yolları düz edəcəyəm, tunc qapıların qanadlarını qıracağam və dəmir maneələri parçalayacağam, səni adınla çağırən Rəbb, Israilin allahı mən olduğumu biləsən deyə qaranlığın xəzinələrini və gizlin yerlərin məxfi zənginliyini sənə verəcəyəm. Sən məni tanımaqən, qulum Yəqub və seçdiyim Israil üçün səni adınla çağıracağım, sənə ad taxdım».²

Koroşun Orta Doğu və Beynəlnəhrinin (İkiçayarasının) bir sıra millətləri və mədəniyyətləri üzərinə ildirimsayağı qələbəsi ilə «Yəhvə»nin (Yəhudilərin allahı) vədləri bütünü ilə yerinə yetirilmişdir. Çünki sənədlər və şahidlər göstərir ki, Yəhudilər bu mədəniyyətlərin başkəndinin darvazalarının dəmir qapılarını arxadan kəsməklə Koroşa böyük yardım etmiş və bu ilahi vədəni, sanki, Koroşun zəfər hadisəsi gerçəkləşdikdən sonra yazmışlar! Tövrətın bu mesajını qəbul etmə nəinki Koroşu Zərdüşt dininin yavəri və təbliğatçısı kimi göstərən xanım Meri Boysun və onun İrandaki ardıcılarının çalışmalarını bərhad edir, həm də Koroşdan yeganə sənəd olaraq qalmış kitabənin də mətni ilə uyumsuzluq içərisindədir, təzad təşkil edir.

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, 44: 26-28.

² Tövrət. Əhdi-Ətiq. Əşiya, 45:1-4

«Mərduq bütün ölkələrdə araşdırmaya və axtarışa başladı. Öz istəyinə uyğun olan ədalətli bir şah arayırdı, bu şahın əllərini əlinə aldı. Mərduq Ənşan şəhərinin padşahı Koroşu adı ilə səsəladi: Bütün dünyanın padşahlığı... Böyük Tanrı Mərduq mənim əməlimdən şad oldu və onun pərəstişkarı olan mən padşah Koroşu, məndən törəyən oğlum Kəmbuciyəni və bütün ordumu sayğı ilə yüksəltdi».¹

Bu tərtiblə Koroşun məzhəbi inancı nəzərə alındığında üç Koroşla rastlanırıq: 1. Tövratin təsdiqlədiyi Yəhudi Koroş. 2. Meri Boysun və «İran»lı ardıcılılarının təsdiqlədikləri Zərdüşt ayininə inanan Koroş. 3. Koroşun öz kitabəsinin təsdiqlədiyi Babilin böyük tanrısı Mərdukun seçdiyi Koroş.

«Ayin baxımından Koroşun qeyri-iranlı bir allahı şifahən, iqrar və etiraf etməsi ilə vahid yaradıcı Əhuraməzdaya etiqad etməsi arasında bir ahəngdarlığın olması qeyri-mümkündür. Ancaq əgər belə allahların varlığını iqrar edirsə (hərçənd ki, qeyri-məntiqi görünür), o, öz istilasına uğratdığı kultürlərin və ənənələrin çərçivəsində hərəkət eimşdir».²

Xanım Meri Boys Koroşun daş yazısındaki kətbi iqrarını, şifahi iqrar olaraq adlandırır və belə bir Koroşun Boys xanımın zərdüştçü və bir Tanrıçı Koroşla uyumsuzluq təşkil etməsinə baxmayaraq, yenə də o, mövzuya tarixi planda deyil, əxlaqi planda cavab verməyə çalışır. Ancaq Beynəlnəhrinin üç mühüm (Zərdüşt, Yəhvə, Mərduq) məzhəbləri nümayəndələrinin Koroşun Yəhudiləri Babil əsarətindən qurtarıb, qarət edilmiş mallarını özlərinə qaytarıb və Yəhudilərin ən mühüm arzusu, yəni Urşəlimin təmir edilməsinə əmr verməsi ilə bağlı heç ixtilafının olmaması və eyni görüşü və inancı paylaşmaları, sadəlövh olmayan bir tarixçi üçün çox təəccüblüdür!!!

«Yəhudinin və Benyaminin atalar evlərinin başları və kahinlərlə Levililər Urşəlimdə olan Rəbb evini inşa etmək üzrə çıxmaq üçün Allahların ruhlarını oyandırdığı bütün adamlar qalxdılar və onların çevrələrində onların hamısı könüllü təqdimə olaraq bütün şeylərdən başqa; gümüş qablarla, altunla, əşya ilə, heyvanlarla və dəyərlə

---

¹ Koroş. Kitabə. 12-ci və 26-cı sətirlər.

² Meri Boys. Zərdüşt ayininin tarixi, ikinci cild, s.98.

şeylərlə onlara yardım etdilər. Kral Koroş Nəbukidnəsrin Urşəlimdən çıxarmış və ilahlarının evinə qoymuş olduğu Rəbb evinin qapılarını çıxardı və Fars Kralı Koroş bunları xəzinədar Mitredadin əlilə çıxardı və onları Yəhuda bəyi Şeşbatsara sayı ilə verdi. Onların sayı belədir: 30 altun ləyən, min gümüş ləyən, 29 bıçaq, 30 altun tas, 410 parça ikinci çeşid gümüş tas və min parça başqa qablar. Bütün altun və gümüş qablar 5400 parça idi. Sürgünlər Babilədən Urşəlimə gətirildiyi zaman Şeşbatsar bu qabların hamısını gətirdi».¹

Mərduq Allahın Koroşun bu qərarı ilə müvafiq olması gərəkdir. Çünki Mərdukun əmri ilə Nəbukidnəsr Urşəlimi viran etmiş, əsirləri və dəyərli əşyaları Babilə götürmüşdür!

Bu məchul qövmün sərkərdəsi ilə Yəhudi qövmü arasındakı münasibətlərin mahiyyətini kəşf etmək üçün, məzhəbi-əxlaqi tərəfini bir yana buraxıb hadisənin siyasi yönümün təhlilinə çalışmalıyam.

Yəhudi qövmünün əsil tarixi Tövratdır, sonra Yəhudi ensiklopediyası. Yəhudi qövmü və tarixi ilə bağlı yazılan digər əsərlər bunlardır: Qraytz «Yəhudilərin tarixi», Sisil Rut «Yəhudi millətinin tarixi», Berminoviç «İsrail tarixi» və İranda işə doktor Həbib Levinin üç cildli «İranda Yəhud tarixi» və Pərviz Rəhbər «Yəhudi tarixi».

Hadisələrin zahirindən anlaşılan odur ki, Yəhudi öz qövmlərinin tarixini çağdaş örnək və standartlarla araşdırılmasını istəmirlər. Çünki belə olursa, Tövratin tarixi istehkamının bir çox bölümləri uçurulacaq və Tövratin özü bütünü ilə sual altına gedəcəkdir ki, bu da «Kənisə»ləri (Yəhudi kilsəsi) ruhanilərinin etirazına səbəb ola bilər. Bu üzdəndir ki, Yəhudi qövmünün dini görüş və anlayış dışında müstəqil tarixi mövcud deyildir.

Bundan sonra bu kitabda gələn mövzular ilk dəfə olaraq tarixə təqdim edilən və Beryanın «Nədən Koroş?» sualına cavab olaraq ciddi araşdırmalarla hazırlanan tam yeni bir görüşdür.

Tarixçilərin Koroşun heçdən ortaya atılması ilə (həm də elə bir bölgədə ki, əski dünya qövmlərinin ən güclü iqtidarları hakimiyyəti öz əllərində bulundurmaqdadırlar) bağlı ümumi təəccübləri bu kitabda uyğun cavablarını tapacaqlar. Bu kitabda Həxamənşi

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, Əzra, 1:5-11.

imperatorluğunun aşüftə və intizamsız təsviri nizamlanır və Koroşun iqtidarının maddi və əqli təməli və mənşəyi ifşa edilir. Bu, gözlənilməz iqtidarın zühurunu və qalxış sirrini Yəhudi ölkəsində üç əsr ardıcıl davam edən istiqrarsızlıqda və qeyri-sabitlikdə aramaq və araşdırmaq gərəkir.

Yəhudi tarixi Davud və Süleyman səltənəti qədər parlaq və möhtəşəm bir dönəm yaşamamışdır. Tövrat, Davudun iqtidarı ilə bağlı o qədər irəli gedir ki, yazır: o, Tanrı üçün bir ev tikmək əzmində idi və Tanrı bu vəzifəni ondan almışdır.

«Hadisə belə oldu ki, kral Davud evində oturmuşdu, Rəbb onu bütün düşmənlərindən rahat edincə, kral, peyğəmbər Natana dedi: bax, mən sərv ağacından tikilmiş bu gözəl evdə otururam. Fəqət, Tanrının sandıqçası pərdələr içində durur. Və Natan krala dedi: get, ürəyində olanın hamısını yap, çünki Rəbb səninlə bərabərdir. Və gecə vaqə oldu ki, Natana Rəbbin bu sözü gəldi: Rəbb belə deyir: oturmam üçün sənmi mənə ev yapacaqsan? Çünki Israil oğullarını Misirdən çıxardığım gündən bu günə qədər bir evdə oturmadım. Fəqət, çadırdə və məskəndə olaraq yürüdüm. Bütün Israil oğulları ilə bərabər yürüdüyüm yerlərin hamısında qövmünü, Israili güdmək üçün özlərinə əmr etdiyim Israililərdən birinə: Nədən mənə sərv ağacından bir ev yapmadınız deyə sordummu? Və indi qulum Davuda belə deyəcəksən: orduların Rəbbi belə deyir: qövmün üzərinə, Israil üzərinə hökmdar olmaq üzrə səni ağıldan, qoyun sürüsü çobanlığından aldım və yürüdüyün hər yerdə səninlə bərabər oldum və sənin önündən bütün düşmənlərini söküb atdım və sənə dünyada olan böyüklərin adı kimi bir ad yapacağam. Qövmün Israil üçün bir yer təyin edəcəyəm və onu tikəcəyəm və yerində oturub atıq sarsılmayacaq və artıq kötülük oğulları kimi və qövmün Israil üzərinə hakimlər yətin etdiyim gündən bəri olduğu kimi onları alçatmayacaqlar. Səni bütün düşmənlərindən rahat edəcəyəm. Sənin ev yapmanı də Rəbb sənə bildirir. Sənin günlərin dolub atalarınca uyuyacağın zaman sənin oğullarından birini tac-taxtının varisi yapacağam. O, mənim adıma ev yapacaqdır və krallığın taxtını əbədiyyən sabit qılacağam. Mən ona baba olacağam və o, mənə

oğul olacaqdır. Əgər kötülük işlərsə, onu adamların dəyəniyi ilə ədəb edib, cəzalandıracağam».¹

Yəhudi tarixi, Davud dönəmini Yəhudilərin Fələstinə və digər qövmələrə yürüşü ilə həmzaman olaraq dəyərləndirməkdədir. Şayəd də bu əski Yəhudi tarixinin yeganə yarpağı və səhifəsidir ki, Musa ardıcıllarının hərbciliyə, millitarizmə olan təmayülünə işarə etməkdədir. Bu baxımdan indiki Sionizmi bir növ «Davudizm» də adlandırmaq olar.

«Davud səltənətə vardığında 30 yaşında idi və 40 il padşahlıq etdi, 7 il Həbərunda və 33 il başkənd etdiyi Urşəlimdə, Davud, Yəbusilər, Fələstinlilər, Supə, Aram, Ümalıq, Ədum və Əmun kimi bütün Bəniisrail düşmənlərini məğlub etdi və ölkənin sınırlarını genişləndirib və Tövrətə dediyinə görə Misirdən Fırat çayına qədər çatdırdı. Ölkənin sərvətini artırdı, İbri ədəbiyyatı və musiqisini gəlişdirdi, İsrail oğulları arasında birliklik sağladı, İsrail adını ucaltdı və intizamlı bir ordu və disiplinli bir ölkə yaratdı.»²

Ancaq Davudun oğlu Süleyman artıq hərbcı deyildi. O, ticarəti yaxşı başarır və eys-ışrəti sevirdi. Süleyman dönəmi, Orta Doğu millətlərinin əfsanələri ilə iç-içədir. Hələ də Süleymanın adı bolluq, imkan, güc, hətta bilgi və zəka qavramları ilə birlikdə çəkilir.

«Süleyman padşah ərəb padşahlarının və öz ölkəsinin hakimlərindən aldığı ticarət, vergi və bac-xərəcdən əlavə, hər il 23 ton altın qazanırdı. Süleyman bu altunlardan hər biri 4 kiloqram olan 200 böyük qalxan və hər biri 2 kiloqram olan 300 kiçik qalxan düzəltdi. Padşah bu qalxanları öz böyük sarayında «Libnan ormanı» adlı bir evə qoydu. O, üzü xalis altunla örtülmüş fil dişindən bir səltənət taxtı düzəltdi. Bu taxtın 6 pilləsi vardı və ən yüksək pillədə arxalanacaq dairəvari idi və onun iki tərəfində altın qol altı qolçaqlar vardı və qol altı dəstəklərin yanında iki aslan dururdu. Dünyada bu taxtın bənzəri yox idi. Gümüşdən yapılmış bircə qab da yox idi. Çünki Süleymanın dönəmində altın o qədər çox idi ki, gümüşün dəyəri qalmamışdır! Süleyman padşahın ticarət gəmiləri Hiram

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, Samuel, 7: 1-14.

² Doktor Həbib Levi. İranda Yəhud tarixi, birinci cild, s.94.

gəmilərinin yardımı ilə hər üç ildə bir dəfə altun, gümüş, fil dişi, meymun və tavus yükləri ilə İsrail limanlarına girirdi. Süleyman bütün dünya padşahlarından zəngin və ağıllı idi. Tanrının Süleymana bəxş etdiyi mərhəmətə şahid olmaq bütün dünya insanları Süleyman padşahı görməyə can atırdı. Hər il bir sürü insan onun görüşünə gəlir və özləri ilə bərabər altun, gümüş, əlbisə ətriyyat, silah, at və qatır hədiyyə gətirirdilər. Süleymanın 1400 arabası və 12000 atı var idi. Bunlardan bir qismini başkənddə və qalanlarını da başqa şəhərlərdə saxlayırdı. Süleymanın dönəmində Urşəlimdə gümüş, qumsallıqlardakı qumlar kimi çox idi və sərv ağacının bahalı taxtaları adi taxtalar kimi istifadə edilirdi».¹

Süleyman, Allahın birinci evini yaptı və onun zamanında nemətin və zənginliyin bolluğu üzündən İsrail oğullarının boyları arasında möhkəm siyasi birlik mövcud idi. Yəhudilər daima o dönəmi həsrətlə xatırlamış və o dövrü altun əsr olaraq adlandırmışlar.

«Süleymanın 700 qadını və 300 kənizi vardı. Bu qadınlar tədricən Süleymanı Tanrıdan uzaqlaşdırdılar. Belə ki, o, yaşlandığında atası Davud kimi canü könüldən Tanrıya sığınmaq yerinə bütlərə tapındı...

O, Tanrıya dönük çıxdı və atası Davud kimi Tanrıya tam itaət etmədi, hətta Urşəlim doğusunda yerləşən bir dağın üstündə iki bütxanə yaptı; Moabın məkrüh şeyi (erkəyin cinsi aləti) Kemoş və Ammon oğullarının şeyi Moleke bir yüksək yer yaptı».²

Süleymanın ölümü ondan qalan mirasın paylaşılması üçün Yəhudilər arasındakı çaxnaşma və bölünmə ilə eyni zamana təsadüf edir. **Yəhudi boyları iki ümdə qrupa ayrılırlar: Yəhuda və İsrail.** Bu hadisə milad öncəsi birinci minilliyin başlarında olmuşdur. Bu hadisə elə bir zamanda baş verir ki, Beynəlnəhrin mədəniyyətlərinin və qövmlərinin ta əskilərdən sevmədikləri ikiye parçalanmış zəngin Yəhudi qövmünün sərvətlərini talan etmə meylləri güclənmişdi.

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. I Krallar, 10: 14-29.

² Tövrat. Əhdi-Ətiq. I Krallar, 11: 3-8.

«Həzqiyanın səltənətinin bütün hasarlı şəhərlərini mühasirə edib və onları işğal etdi. Padşah Həzqiya Lakişdə olan Sixaribə belə mesaj göndərdi: Mən xəta etmişəm, mənim ölkəmdən çəkil və öz ölkənə dön, istədiyən qədər sənə bac-xərac verəcəyəm. Bunun qarşılığında Asur padşahı 10 000 kiloqram gümüş və 1000 kiloqram qızıl istədi. Həzqiya bu məbləği təmin etmək üçün Tanrı evinin və saray xəzinələrinin bütün gümüşlərini götürdü və hətta Tanrı evi dirəklərinin üzərinə çəkilməmiş altunları sökdü və hamısını bir yerdə Asur padşahına verdi. Ancaq yenə də Asur padşahı üç sərkərdə (Rabşake, Rabsarisi, Tartanı) başçılığında böyük bir ordunu Lakişdən Urşəlimə göndərdi.

Ordu Çırpıcı tarlası caddəsində olan yuxarı hovuzun su yolu yanında durdu. Kralı çağırdılar və kral evi üzərində olan Hilqiyanın oğlu Elyakim və katib Şebna və Asəfin oğlu vəqiənevis Yoah onlara çıxdılar».¹

Yəhudi boyları arasında davam edən 200 illik viranedici ixtilaf və çaxnaşma və Sinaxrib və Şəlmanəsirin zamanındakı Asurun Yəhudi ərazisinə iki ardıcıl həmləsi bu qövmün Orta Doğudakı dağınlılığının təməlini qoydu. Süleymanın altın dönməndən sonra Yəhudi milləti 300 il müddətində, yəni Koroşun Babilə fəth etdiyi zamana qədər, istisna qısa zamanları çıxmaq şərtilə tam bir istiqrarsızlıqda, sükunətsizlikdə və pərakəndəlikdə yaşamışdır. Asurun həmlələri üzündən hər iki; Yəhud və İsrail boylarından olan bu qövmün ən güclü qəbilələri mühacirətə, köçə və sürgünə məcbur edildilər və Yəhudi qövmü «İran»ın qərbinə, şərqinə, şimalına, cənubuna və Midiya dövlətinin içlərinə çəkilməyə başladılar.

«Yəhudilərin Həzqiyanı mənim əmrinə tabe olmaq istəməmişdi. Mən onun 46 şəhərini, qalalarını və kiçik şəhərlərini mühasirəyə aldım və qoçlar və məxsus alətlər vasitəsi ilə işğal etdim. Mən 20150 nəfər gənc, yaşlı və qadın əsir aldım və saysız at, qatır, eşşək, dəvə, mal və qoyun talan etdim. Ancaq onun özünü qəfəsdə olan quş kimi öz səltənət şəhəri Urşəlimdə həbs etdim. Çevrəsini dəmir barmaqlıqlarla sardım. Şəhərlərini taladıqdan sonra ölkəsini

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. II Krallar, 18: 13-18.

parçalayaraq kılıtdım. Mənim dövlətimə ödədiyi bac-xəracın məbləğini bir daha da artırdım. Həzqiya mənim qalib və fateh dövlətimdən qorxdı. Urşəlimin müdafiəsi üçün görəvləndirdiyi Urbi (Ərəb) əsgərləri silahlarını buraxdılar. O, mənim səltənətimin başkəndi Neynəvaya 30 talan altun, 800 talan gümüş, çox dəyərli daşlar, fil dişi taxtı, fil dərisi, qiymətli ukarimu ağacları, yaxşı müsiqiçi qadınlar və kişilər göndərdi. O, hədiyyələri və hörmətlərini təqdim etmək üçün öz səfirini atla göndərmişdi».¹

Yəhudi zənginliyi iki ağız da kəsən qılınca bənzəyir. Bir tərəfdən bu zənginlik hesabına ən çətin təhlükələrdən, təxribatlardan qurtarmış və digər tərəfdən bu zənginlik Yəhudi düşmənlərini bu zənginlikləri talan etməyə həvəsləndirmişdir. Yəhudi qövmünə son zərbəni Babil padşahı Nəbukidnəsir vurdu. Bu zərbə Yəhudi boylarının tam dağılmasına, Urşəlimin uçurulmasına və Beyt-ül Müqəddəsə Allahın evinin viran edilməsinə səbəb oldu. Nəbukidnəsir məbədlərin zənginliklərini Babilə daşdı və vəzifəli şəxslərdən, zəngin adamlardan, sənətçilərdən və alimlərdən oluşan kiçik bir qrupu da əsir olaraq Babilə apardı.

Sidqiya Babil padşahına qarşı qiyam etdi və Babil padşahı Nəbukidnəsir bütün ordusunu Urşəlimə tərəf hərəkətə keçirdi. Sidqiyanın səltənətinin doqquzuncu ilinin onuncu ayının onuncu günündə Urşəlim mühasirə edildi. Bu mühasirə Sidqiyanın səltənətinin on birinci ilinə qədər sürdü. O ilin dördüncü ayının doqquzuncu günündə qıtlıq və aclıq şəhəri sardı və insanların yeməyə heç bir şeyi qalmamışdı. O gecə padşah və bütün qoruyucu əsgərləri şəhərin divarına dəldilər və padşah bağına yaxın olan iki hasarın darvazasından Ordon dərəsinə doğru qaçdılar. Şəhəri mühasirə edən Babil əsgərləri padşahı izləməyə başladılar və Əriha səhrasında onu yaxaladılar, bununla da onun bütün çevrəsi dağıldı. Onlar Sidqiyanı Rəbləyə apardılar və Babil padşahı onu mühakimə və məhkum etdi. Sonra Sidqiyanın gözləri önündə oğullarını öldürdülər və daha sonra da Sidqiyanın gözlərini sökdülər və zəncirləyib Babilə götürdülər. Nəbukidnəsir ordusunun başçısı

---

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi. S.96-97.

Nəbuzəradan Nəbukidnəsinin səltənətinin on doqquzuncu ilinin beşinci ayının yeddinci günündə Urşəlimə gəldi. O, Allahın evini, səltənət sarayını və bütün dəyərlili binaları yaxdı. Sonra da Babil güclərinə Urşəlimin müdafiə hasarlarını və qalalarını uçurmağı əmr etdi və özü də bu işin yapılmasına nəzarət edirdi. O, Babil imperatorluğunu rəsmən tanıyan Yəhudiləri və Yəhudi fərarilərini Babilə sürgün etdi. Ancaq yoxsul adamlar orada qalıb tarımla məşğul olmaq, əkinlə uğraşmaq üçün azad buraxıldılar. Tanrı evinin bütün yaraşlıq dirəkləri də sökülüb, məhv edildi. Bütün qiymətli nə varsa, hamısı Babilə götürüldü. Süleyman padşahın Tanrı evində tikdirdiyi dirəklər, böyük hovuzlar, yuvarlaq masalar o qədər ağır idi ki, ağırlığını ölçmək mümkün deyildi».¹

Milad öncəsi 586-cı il yəhudi mədəniyyətinin bütünü ilə və tam uçurulduğu ildir. Tanrının evi uçurulduqdan sonra imkanı olan Yəhudilər, daha əmin bir yer olaraq seziən Şərqə tərəf qaçdılar. Zənginlərdən və ağıllılardan oluşən böyük bir bölümü Babilə götürüldülər. Vəd edilmiş ərazidə qalan kiçik bir qrup isə Musa Tanrısına inanmayan və Tövratin təlimatları üzrə yaşamayan Yəhudilərdir. Tanrının evi yerinə «Mərduq» və «Nəbu»nun heykəlləri yüksəldildi. Nəticə olaraq Beynəlnəhrinin «neçə tanrıları» «bir tanrıları» məğlub etdilər.

«Miladdan öncə 568-cı ilin Temmuz ayının doqquzu Yəhudi milləti üçün qara gün sayılır.* Bu tarixdə Yəhudilərə endirilən zərbənin və edilən zülmün miqyası elə böyükdür ki, 26 əsr keçməsinə rəğmən, onun təsirləri hələ də davam etməkdədir. Sidqiyanın Kəldanilər qarşısında müqavimətini arzu edən qonşular özləri də Babil talançalarına qoşuldular. Padşah bir sıra qoruyucu əsgər və seçgin adamları ilə başkəndin Şərq səmtindən fərar edib Ərihaya tərəf yönəldilər. Ancaq düşmən onları izləyib yaxaladı. Sidqiyanı Rəblədə Bəxt-ül Nəsrin yanına aparıb oğullarını gözləri

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. II Krallar, 25: 1-17.

* Bu tarix Tövratin söylədiyi tarixlə uyğun deyildir. Çünki Tövrət təkrarən Yəhudun Babildəki əsarətini 70 il olaraq yazır (İyerimiya, 25: 11-13). Ancaq, bu tarixlə Yəhudi əsirlərinin qurtulduqları tarix arasında 48 il zaman məsafəsi vardır.

önündə öldürdülər və özünün gözlərini çıxarıb, zəncirləyib Babilə apardılar. Bu faciə ilə Davud xanədanın səltənətinə son qoyuldu. Bu ildə Yəhudilərin seçgin sinfindən 732 nəfər Babilə əsir olaraq aparıldı».¹

Rəsmi tarixə görə bu hadisə baş verdiyində sadəcə 27 il Koroşun zühuruna qalmaqda idi.

«Bir gecə kral Belşatsar böyük adamlarından min kişiye böyük bir ziyafət verdi və min kişinin önündə şərab içdi. Belşatsar şərablə zövqlənirkən, atası Nəbukidnəsinin Urşəlimdəki məbəddən çıxarmış olduğu altun və gümüş qabları gətirsinlər və böyük adamlara qadınları və cariyələri ilə bu qablara şərab içsinlər deyə, əmr etdi. O zaman Urşəlimdə olan Tanrı evi məbəbindən çıxarılmış altun qabları gətirdilər. Kral və böyük adamların qarıları ilə cariyələri onlarla bərabər içdilər və altun, gümüş, tunc, dəmir, ağac və daş ilahlara şükür etdilər. Həmən o saat bir insan əlinin barmaqları göründü və şamdanın qarşısında kral sarayının divar suvağı üzərinə yazdı və kral, bu əlin yazdığı ayəni gördü. O zaman kralın bənizi dəyişdi və əndişələnməyə başladı və dizləri titrədi. Falçıları, Kəldaniləri və sehrbazları gətirsinlər deyə kral yüksək səslə bağırdı. Babilin hikmətli adamlarına kral söylədi: bu yazını kim oxuyub və mənasını mənə bildirirsə, ona ərgəvani əlbisə geydiriləcək, boynuna altun boyunbağı taxılacaq və ölkə içində üçüncü hökmdar olacaqdır».²

Şübhəsiz ki, Yəhudilərin mühacirləri və qaçqınları fəlakət zamanı Süleymanın və Davudun mirası olan zənginliklərdən paltarları altında kiçik hissəciklər olsa belə, özləri ilə götürəcək dərəcədə ağıllı idilər. Dağınıq Yəhudi ailələrini təsəvvür etmək olar ki, bir müdrək yaşlının və neçə güclü və bacarıqlı gəncin hidayəti ilə Urşəlimdən «İran»ın quzeyinə və güneyinə doğru uzun bir məsafəni keçib, müxtəlif qövmlər və qəbilələr rastlanırkən başlarına gələn zülmələri danışıb onları rıqqətə gətirməklə və ya kiçik bəxşişlərlə, ağıllıca tövsiyələrlə və şayəd, bəzən də kiçik savaqlarla özlərini «İran» ölkəsinin əmin yerlərinə çatdırır və yaxud da hələ də

---

¹ Həbib İEvi. İranda Yəhudi tarixi, s.114-116.

² Tövrat. Əhdi-Ətiq. Danial, 5: 1-7.

Süleyman zənginliyinin heyranı olan yolkəsənlərin məğlubları olurdular.

«Tədqiqən, məlum olan odur ki, Kürdistanda, Azərbaycanda, Gilanda, Mazandaranda, Dəməvənddə, Xorasanda, Buxarada, Əfqanıstanda və ölkənin bəzi müsəlman ellərində məskunlaşan Yəhudilər on Bəniisrail boylarından ibarətdir».¹

Estərabad (Qorqon) kimi şəhərlərdə Abəli təpələrinin intəhasındakı Musa dərəsində, Dəməvənddəki **Gilad** kəndində və onlarca qəsəbələrdə Yəhudilərin Süleyman məscidi, Süleyman dərgahı, Süleyman taxtı, Davud dükkanı, Daniel məqbərəsi, İster və Mordaxay məqbərəsi kimi «İran»ın tarix və coğrafiyasında mövcud olan izləri və adları Koroşun züşuruna yaxın bir dövənlərdə Yəhudilərin İran coğrafiyasındakı geniş dağılım və barınmalarını göstərir.

Bu fəslin mövzusu məni bu fikri söyləməyə vadar edir ki, Koroşun məqbərəsinə (məzarına) həkk edilmiş «Süleyman anası»nın adı, Yəhudiləri Süleyman dövənindəki ehtişamlarına qaytarmağa çalışan Koroşa qarşı «İran»lıların milli və dərin kinayəli etirazlarını ifadə etməkdədir.

«Dəməvənd və ya Gilad Yəhudiləri israrla Reubən, Qad və Neftali boylarından olmalarını iddia edirlər. Hətta ilkin Asur əsirlərindən olaraq bu nahiyələrə sürgün edildiklərinin də fərqiindədirlər. Asur tarixindən də bu mövzu anlaşılır ki, Yəhudi boylarını əsir edən dördüncü Təğlət Fləsər İranı Dəməvənd dağına və Lüt qumsallığına qədər işğal etdi və bu iki bölgəni dünyanın sonu kimi təsəvvür edirdi. Bu günə qədər eyni ismi daşıyan Gilad adının bu bölgəyə verilmə mövzusu maraqlıdır. Bu adın bu nahiyəyə verilməsi, ola bilsin, İsrail ölkəsindəki, Gilad sakinlərinin bu bölgəyə axınmaları və sürgün olunmaları ilə bağlıdır. Şayəd də bu nahiyəyə gələn sürgünlər bu iqlimin öz iqlimlərinə bənzəməsi üzündən bu əraziyə Gilad adı vermişlər.

İrən Giladında çox əski bir məzarlıq vardır ki, bu nahiyənin Yəhudiləri bu məzarlığı Urşəlimdəki Zeytun dağı kimi müqəddəs

---

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi, s.177.

sayırlar və Yəhudilərin möminləri ölərkən o məzarlıqda dəfn olunmalarını vəsiyyət edirlər. Bu nahiyənin Urşəlimdə olan irtibat və ilişkiləri ilə bağlı bir çox əfsanələr və rəvayətlər mövcuddur. Gilad İranın şimalında ən böyük Yəhudinişin bir məkandır və XVII əsrə qədər onların məkanlarının uzunluğu 20 fərsəng və ya 180 kilometr idi. Bu ərazidə müxtəlif verimli ovalıqlar vardır ki, çevrələri yüksəkliyi az olan dağlarla sarılmışdır və İsraildəki Qalilə bənzəyir. Qoyunlar üçün uyğun ölümlər vardır və burada yaylaq iqlimi mövcuddur. Əski dövənlərdə Giladın cəmiyyəti daha çoxmuş və Əzra katib Şuş şəhərinə son səfərində buraya gəlməyi də zəruri bilmişdi. O, səfər əziyyətlərinə qatlaşaraq Şuşdan Gilada gəldi. Əzranın bu səfərini və səfərin təfərrüatını və nəticələrini 23 əsr keçməsinə baxmayaraq hələ də Gilad Yəhudiləri tərif etməkdədirlər».¹

Bu, Urşəlimdə Tanrı evi məhv edildikdən sonra Yəhudilərdən oluşan bir qrupun İrandakı durumlarının şərhidir. Benyamin Tudlanın səfərnəməsində keçən Yəhudilərin Midiyada və Həmədanda, Əbhər, Zəncan, Qəzvin, İsfahan, Rey, Yəzd, Şiraz, Ərak, Şuş və bu kimi şəhərlərdə və Xəzər haşiyələrindəki Yəhudi yığınaqlarından daha geniş danışmaq olar ki, onların, adı keçən bölgələrdə özləri və izləri hələ də qalmaqdadır. Bunlar çox zənginmişlər. Öz sərmayələri ilə bazara və cəmiyyətə hakim kəsilir və bütün güc və imkanları özlərinə tabe edirmişlər. Tarix, Yəhudilərin saraylardakı nüfuzundan, Orta Doğu və hətta Babilin iqtisadiyyat və ticarət ünsürlərini əllərində bulundurmaları barədə bir çox sənədlər öz yaddaşında barınqıdırmaqdadır.

«Babildə məskunlaşan Yəhudi cəmiyyəti sadəcə 49897 nəfər mühacirdən ibarət deyildi. Həm də Babildə öncədən də Yəhudi boyları mövcud idi. Eyni zamanda bir qrup da on Yəhudi boyundan oluşan və Asur əsirləri olaraq Kəldə ölkəsində yaşayan və mühacir Yəhudilərdə sayılmayan Yəhudi qövümü də vardı. Yəhudi əsirlərinin Babildə bulduqları müddətdə mühacir olmayan bir qrup Yəhud Kəldə ölkəsinin ticarət, sənət və digər bazar işlərini ələ keçirmiş, hətta bəzi Yəhudilərin bankları və şərəflilik dükənləri vardı. «Əski

---

¹ Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudilərin tarixi, s.201-203..

Iran» kitabı 950-cü səhifəsində yazır ki: Koroş bütün Yəhudilərin əsarətdən qurtuluş fərmanını imzaladıqdan sonra Babilə bulunan bütün Yəhudilər Ürsəlimə dönmədilər. Çünki əsarət müddətində onların bir çoxu ticarət və sənət sahibi olmağa müvəffəq olmuşdular və Babilə qalması Ürsəlimə dönməyə tərcih etdilər. Babil arxeologiyası göstərir ki, Yəhudi əsirlərdən ki kişi mötəbər bankir sayılmışlar. Birincisini Ecibi və oğullarının bankı və ikincisini isə Nippur Muraşu oğulları bankı adlandırmışlar ki, birincisi daha mötəbərmiş. Digər tərəfdən, Koroşdan öncə və onun qiyamından sonra Midiyalılar səltənətinin dönəmində də ki, Asur zəifləməyə başlamışdı, bir çox Bəniisrail əsirləri və Yəhudilər ən idealist və vətənsəvər, yoxsullar və Yəhudi qövminin böyükləri və öncülləri idi.»¹

Bu tərtiblə «Iran»ın bütün şimalı, cənubu, şərq, qərbi, Elam, Midiya, Babil və Asur ölkələrinin iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatı və iqtisadi sistemi vəd edilmiş torpaqlara dönmək və Allah evini təmir etmək arzusu ilə yaşayan Yəhudilərin əlində idi. Tövrətin iddiasına görə Musa kimi Tanrı ilə təmasda olan Yəhudi seçginləri Tövrətin müxtəlif səhifələrində bu arzunun vüsətindən və ehtişamından danışmışlar. İyeremiyanın kitabında yazılanlar Yəhudilərin Babilə qarşı bəslədikləri nifrətin sqyasını göstərməkdədir. Bu nifrət Yəhudilərin intiqam duyğuları və planlarını təməl səbəblərini izah etməkdədir. Tövrət, İyeremiyanın kitabını yazmasını Koroşun zühur etdiyi zamana yaxın olaraq təqdim etməkdədir. Bu üzdən də İyeremiya digər Yəhudi peyğəmbərlərindən daha çox Babilə ediləcək həmlənin tədarükatından, Babilin cəzalanması gününün çatdığından arxayınlıq və əminliklə danışır. Bu üzdən də İyeremiyanı Yəhudilərin qurtuluş planını, qurtuluş taktikasını hazırlayan, tətbiq edən və hərəkəti təşkilatlandıranlardan birisi kimi də anlamaq mümkündür. İyeremiyanın Tövrətdəki kitabından gətirdiyim istinadlar üzərinə dərin diqqət göstərir ki, o dövəmdə Yəhudilər Babilə həmlə etmək üçün güc və plan hazırlayırmış, ancaq tarix bu planın icraçısını Koroş olaraq tanımaqda, tanımaqdadır. Bu səbəbdən heç şübhə qalmır ki,

---

¹ Eyni qaynaq. S.224.

1. Koroş öncə Beynəlnəhrində və sonra «İran»da peyda olmuşdur.
2. Bu, Koroşun və qövmünün nəinki «İran»a, həm də Orta Şərqi mənsub olmamaları barədə bir sübutdur.

«Tanrının Babillə ilgili mənə söylədikləri bunlardır: Bütün qövlərə duyurun və deyin ki, Babil viran olacaq! Mərduq bütü və digər Babil bütleri usanıb rüsvay olacaqlar. Çünki **Quzeydən bir qövm Babilə həmlə edəcək və Babili viran edəcək.** Orada kimsə qalmayacaq. Həm insanlar həm də heyvanlar oranı tərki edəcəklər. Madam ki, sevinirsiniz, madam ki, şadlıqdan coşursunuz, ey sizlər, mirasımı yağmalayanlar, madam ki, xırman döyən gənc öküz kimi sıçrayırsınız və aygırlar kimi kişənəyirsiniz, ananız çox utanacaq, sizi doğanların üzünü qızarıcaq, Babil quraq, verimsiz, yanmış və əhəmiyyətsiz bir ölkəyə çevriləcək. Mənim qəzəbimin nəticəsində Babil uçurulacaq və bütünü ilə viran ediləcək və bu viranəliyə oradan keçən hər kəs şaşıracaq, heyrət edəcək. Ey qövlər, Babilə qarşı savaşa hazır olun, ey ox atanlar, bütün oxlarınızı Babilə tərəf atın. Çünki Tanrıya qarşı suç işləmişdir. Hər tərəfdən ona qarşı savaş bağırtıları yüksəldin. Baxın, o, təslim olur, Babilin hasarları uçur. Ondən intiqam alın, o, nə etdi isə ona elə edin. Əkin əkəni və biçin biçəni Babildən kəsib atın. Qəddar qılıncın üzündən hər kəs öz qövmünə dönəcək və hər kəs öz məmləkətinə yürüyəcək. Merataim diyarına qarşı və Pekadda oturanlara qarşı çıx, öldürüb yox et. Tanrı deyir, sənə əmr etdiyim hər şeyi yap. Məmləkətdə savaş və böyük qırğın vəlvəlesi. Babil bir çəkiç kimi bütün dünyanı əzirdi, millətlər arasında necə də məhv oldu. Ey Babil, özün də bilmədən sənə qurduğum tələyə düşdün, çünki mənimlə düşmənlik edirdin! Mən öz silah anbarımı açdım, kin və qəzəb silahımı biruzə verdim. Mənim Babil insanları ilə işim vardır! Uzaq ölkələrdən Babillə savaşmağa gəlin! Buğda anbarlarını boşaldın, divarlarını sökün, evlərini uçurun, hər tərəfi yerlə yeksan edin, ayaqda duran bir şey qalmasın! Əsgərlərini öldürün, hər kəsi qılıncdan keçirin. Vay Babillilərin halına! Onların məhv olma zamanı gəlmişdir. Ancaq mənim qövmün öz canını qurtaracaq. Onlar öz ölkələrinə dönüb və müjdələyəcəklər ki, mənim evimi uçuranları necə məhv etdim. Kamandarları və ox atanları Babillə savaşa

göndərin və şəhərləri elə mühasirə edin ki, kimsə qaça bilməsin. Babilin başqalarının başına gətirdikləri bəlaları onun başına gətirin. Çünki mənə, İsrailin müqəddəs Tanrısına çox təkəbbürlə hörmətsizlik etmişdir. Bu səbəbdən də Babilin gəncləri küçələrdə düşüb öləcəklər və savaşıqları öldürəcəklər. Ey təkəbbürlü ölkə, sən düşəcəksən, süqut edəcəksən və kimsə səni yüksəldə bilməyəcəkdir. Mən Babilin şəhərlərinə elə bir atəş vuracağam ki, bütün şər şeyi yandıracaq. Hər şeyə qadir olan ulu Tanrı söyləyir: İsrail xalqına və Yəhudiyyə zülm olunmuşdur. Mənim qövmünü əsir tutanlar onları əsarətdə saxlamaqda israrlıdırlar, ancaq onların qurtarıcısı olan mən çox güclüyəm və adım Qadir Allahdır, azadlıq və sükunəti onlara bəxş edəcəyəm. Ancaq Babil əhalisi bir daha sükunət və rahatlıq üzünü görməyəcəklər. Fəlakət qılıncı Babil sakinləri, Babil böyüklərin və öncülləri üzərinə endiriləcək. Bütün Babil bilginləri axmaqlaşacaqlar! İgid savaşıqlarının qəlbini qorxu və vahimə saracaqdır. Atları və arabaları savaşda yenilib, düşəcəklər və muzdur əsgərləri qadınlar kimi qorxudan altlarına qaçıracaqlar. Bütün xəzinələri yağmalanacaq, hətta ehtiyat suları da məhv olacaq. Çünki bütün ölkə bütürlə dolmuş və insanlar dəlicəsinə bütürlə tapınmaqdadırlar. Babil, dəvəquşuların, çaqqalların və vəhşi heyvanların yuvasına çevriləcək. Bir daha orda insan yaşamayacaq və əbədiyyətə qədər viran qalacaqdır. Sədum və Əmora şəhərlərini və bu şəhərlərin qəsəbələrini məhv etdiyim kimi, Babil də viran edəcəyəm. Bir daha orda kimsə yaşamayacaq».¹

Urşəlim süqutundan və Yəhudilərin didərgin düşüb bütün Şərqə dağıldıqlarından sonra Yəhudi böyükləri və bilginləri qətiyyənlə sakit və rahat durmamışlar. Onlar yerləşdikləri ölkələrin imkanlarından yararlanmaqdan əlavə daima Urşəlimə dönmək və məğlubiyyətlərinin intiqamını almaq üçün tarixi fürsət aramışlar.

«Nəbukidnəsinin Urşəlimdən Babilə sürmüş olduğu bütün qövmə İyeremiya peyğəmbərin Urşəlimdən göndərdiyi məktubun sözləri bunlardır: Urşəlimdən sürülmüş olan bütün sürgünlərə İsrailin Tanrısı, orduların Rəbbi belə deyir: Evlər yapıb, bağçalar tiki və

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Ərmya, 50: 1-3, 11-16, 21-40.

meyvələrini yeyin. Qadınlar alın və oğullar və qızlar atası olun və oğullarınıza qızlar alın və qızlarınıza ərə verin ki, oğullar və qızlar doğsunlar. Orda çoxalın və azalmayın. Sürülmüş olduğunuz şəhərin sağlığını arayın, çünki Babildə çox qalacaqsınız. Onun üçün Rəbbə dua edin və bilin ki, o, şəhərin sağlığı sizin sağlığınızdır».¹

Dağ kimi məbədlərdə hər görən qəlbində iman işartılarını oyadan əski Beynəlnəhrinin güclü allahları Yəhudi boylarının birləşmələrinə mane olurdu. Beynəlnəhrində bu kimi qüdrətli millətlərin və imperatorluqların olduqları müddətcə, Bəniisrail qövmünün İsrailə dönüş, Tanrının evini təmir etmə və dəyişik ticarət, ziraət və özəlliklə, sələmə yolu ilə qazandıqları sərmayələri saxlaya bilmə ümidləri yox idi. Onlar nisbətən uzun müddətli dağınıqlıq və Babildəki əsarət dövrlərində Tanrının «Eşiya»ya etdiyi vədləri xatırlayır və bu vədlərin gerçəkləşəcəyi günü gözləyirdilər: «Qadir Allah söyləyir: Mən özüm Babilə qarşı çıxacağam və onu məhv edəcəyəm. Babililərin nəslini kəsəcəyəm ki, onlardan kimsə diri qalmasın. Babil bayquşların şərqə söylədiyi bataqlığa çevirəcəyəm. Fəlakət süpürgəsi ilə Babil süpürəcəyəm ki, bütün varlığı məhv olsun. Qadir Allah and içərək söyləyir: iradə edib, təqdir etdiklərim mütləq baş verəcəkdir».²

«İran»da, Asurda və Babildə dağınıq olmalarına rəğmən, bir-birləri ilə geniş ilişki və irtibatda olan Yəhudi qövmünün seçginləri və uzaq görənləri Orta Doğu və Beynəlnəhrindəki hərbi, siyasi, iqtisadi hadisələri diqqətlə izləmək məcburiyyətində idilər ki, şayəd Yəhudi din alimlərinin Tövratdakı vədlərinin gerçəkləşməsinə şahid və yardımçı olsunlar.

«Eşitdim ki, Tanrı buyurdu: istəklərimi bu qövmə çatdırmaq üçün kimi göndərim? Dedim: Ey Tanrı, mən bu işə hazırım, məni göndər. Buyurdu: Get mənim qövmümə bunu söylə ki, nə qədər çox eşitsəniz az anlayacaqsınız, nə qədər çox görsəniz az qavrayacaqsınız. Sonra artırdı: Bu qövmün qəlbini sərtləşdirir və qulaqlarını ağırlaşdır və gözlərini qapa. Ürəkləri ilə duymasınlar,

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Ərmya, 29: 4-7.

² Əhdi-Ətiq. Eşiya, 14: 2-24.

qulaqları ilə eşitməsinlər və gözləri ilə görməsinlər və dönüb şəfa bulmasınlar. Dedim: Ya Rəbbim, bu durum nə zamana qədər davam edəcək? Söylədi: O vaxta qədər ki, şəhərləri viran və kimsəsiz və evləri ailəsiz qalacaq və torpaqları qumsala dönəcək və Tanrı, adamları uzaqlara atacaq, məmləkətin ortasında boş buraxılmış yerlər çox olacaq və məmləkətdə onda bir qövm qalsa belə, o da yenə udulacaqdır. İsrail qövmü çinar ağacı kimidir, kökləri və kötlükləri yerdə olur və yenidən dirçəlir».¹

Yəhudi qövmünün qoruyuculuğunu da vəd edən Tanrı qəzəbinin bu qorxunc təsviri, Davud dönəmi ehtişamın geriye dönəcəyini də təsvir edir. Əslində, tövrat, tarixin başlanışından guya özünübilməzliyə düşər olaraq ümitsizlik və nikbinlik arasında yaşayan, çırpınıb duran bir qövmə Tanrının təqdim etdiyi əminlik və arxalanış istinadgahı və güvən qaynağıdır.

«Ey İsrail, kiçik və zəif olsan da, heç qorxma, çünki sənə yardım edəcəyəm. Mən, İsrailin müqəddəs Tanrısı, sənə qurtarıcınam. Mən, səni dişli, yeni, kəskin xırman döyən və kimi etdim. Bütün düşmənlərini əzib yox edəcəksən və onları saman kimi toplayıb və sonra da küləyə sovuracaqsan, külək onları aparacaq və qasırğa onları dağıdacaq. O zaman İsrailin müqəddəs Allahı olan mən, sənə güvəncən olacağam və sən mənimlə öyünəcəksən».²

Yəhudilər tarixlərinin ən çətin günlərində Tövratın bu mükərrər vədləri və ən kəsərli və keçərli silahları olan zənginliklərinin hesabına diri qalmışlar. Yalnız Davud dönəmində və bu gün Sionizm dönəmində Yəhudi milləti militarist olmuşdur. Hər zaman bu gün olduğu kimi iqtisadi üstünlük hesabına müxtəlif qövmələri və millətləri öz hədəfləri yönündə kullanmışlar.

«Davud xanədanın ağacı kəsildi, ancaq onun kötüyü yenidən dirçələcək və Tanrının hikmət və anlayış ruhu, qüvvət və öyüd ruhu, bilgi və qorxu ruhu onun üzərində qalacaq. Onun bütün sevinci Tanrıya tapınmasından qaynaqlanacaq. O, görünən və eşidilən əsasında hökm çıxarmayacaq, məzhumları və yoxsulları müdafiə

---

¹ Yenə orada. 6: 8-13.

² Yenə orada. 41: 14-16.

edəcək və onlara zülm edən zalimlərdən intiqam alacaq. O, ədalət və sədaqətlə hökumət edəcək. O zaman qurd ilə quzu bərabər olacaq və aslanla çəpiş bir yerdə yatacaq və bir çocuq onları istədiyi yerə apara biləcək. İnək ayının yanında otlayacaq. Aslan, inək kimi ot yeməyə başlayacaq. Südəmər çocuq ilanların içində heç bir xətər olmadan oynayacaq. Çocuq barmağını əfi ilanının dəliyinə soxacaq və heç bir zərər çəkməyəcək. Allahın müqəddəs dağında heç bir kötülük və zərər olmayacaq. Dəniz suları necə qucaqlarsa, dünya da Tanrı bilgisi ilə elə dolu olacaq. O gün qövmlər üçün qurtuluş bayrağı kimi dalğalanmaqda olan Davud xanədanından olan yeni padşahın kökünü millətlər arayacaqlar və onun rahatlığı əzəmətli və izzətli olacaq. O gün Tanrı bir daha əlini uzadacaq və Asurda, Misirdə, Patrosda (Sudanda), Həbəşədə, Elamda, Babilə, Şınarda, Hamatda olan öz qövmünün qalıqlarını İsrailə gətirəcək. O, millətlər üçün bir bayraq qaldıracaq, İsrailin sürgünlərini toplayacaq və yerin dörd bir yanından Yəhudilərin dağılmış adamlarını bir yerə toplayacaq».¹

Beləliklə, seçgin qövmün qurtuluşu barədə Tövratin ardıcıl müjdələri Yəhudi bilginlərini daima bir qurtarıcı aramaqda diyarlı olmağa məcbur edirdi. Onlar vəd edilmiş gündə qurtarıcı peyda olduğunda ona maddi və əqli yardımda bulunmaq üçün zaman keçdikcə öz zənginliklərini, sərmayələrini daha da artırırıldı ki, zamanı gəldiyində Babil və Beynəlnəhrindən öz intiqamlarını alıb və Urşəlimin yolunu bir daha da üzlərinə açsınlar. Eyni zamanda öz bilginlərini və seçginlərini, yuxu yozanlarını, təbiblərini, sehbazlarını bölgə qüdrətlərinin mərkəzlərinə, dövlətlərin saraylarına yerləşdirirdilər ki, zamanı gəldiyində faydalı, verimli olsunlar.

«Yəhudi padşahı Yəhuyakinin əsirliyinin otuz yeddinci ilinin on ikinci ayının iyirmi beşinci günündə Evil Mərduk Babil padşahı oldu və Yəhuyakinə lütf və iltifat edib onu zindandan azad etdi. O, Yəhuyakinlə mehribanca davranıb və onu Babilə sürgündə olan padşahlardan üstün saydı. Ona təzə paltar geydirdi. O zamandan Yəhuyakin süfrə başında Babil padşahı ilə birgə otururdu. Evil

---

¹ Əhdi-Ətiq. İşiya, 11: 1-12.

Mərduq Yəhuyakinin öldüyü ana qədər ehtiyaclarını birtərəf etmək üçün ona para ödəyirdi».¹

Koroşun (Kirin) tam bu zamanında hələ tanınmamış bir məkanda cəngavərliyi, qan tökənliyi və şücaəti ilə Yəhudilərin diqqətini cəlb etməsi güman edilir. Keçən fəsillərdə oxuduq ki, onun dağınıq, amma çox güclü qövmü Orta Şərqdə bir ölkəyə sahib olmamış və bu bölgə mədəniyyəti ilə təmasa girməmişdir. Həm də söyləmişdim ki, onlar imperatorluğa yüksəlmədən əvvəl maddi zənginlikdən, əqli və tarixi imkanlardan məhrum idilər və tarix onları Koroşun Babili fəth etməsindən öncə heç tanımamışdır. Kimliksiz, tanınmaz və əski Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyəti ilə heç ir ilgisi və qövmü, vətən təəssübkeşliyi olmayan bir qövmün içərisindən Koroş kimi bir sərdarın çıxması Yəhudi böyükləri və bilginlərinin qurtuluş planlarını həyata keçirmək üçün qaçınılmaz fürsət idi. Əski bölgə mədəniyyətlərini məhv edib və Urşəlimə dönüş istəyini Yəhudi qövmü uzun müddət məxficə yaratmış və fürsət axtarmışdır. Bu istəyin yerinə yetirilməsi böyük savaqlar, qan tökmələr tələb etdiyindən Yəhudi qövmünün Koroşa güvənməsi, onun hansısa məchul bir ölkədə xarakterli, savaqlan bir sərkərdə olmasına isbat edir. Çünki Koroşun mənsub olduğu qövm Orta Doğunun digər qövmələri kimi, coğrafi istiqrara sahib olmamış və ziraətlə, ovçuluqla, maldarlıqla uğraşib və qəbilənin iqtisadiyyatını dolandırmaq üçün bir iqlimləri olmamışdır. Bu tip qəbilələr öz həyatlarını, ancaq yağmalama, hər muzdurluq və savaqlar yolu ilə təmin edərlər və tarix onlardan savaqlandan başqa bir şey xatırlamır. Demək ki, Koroşun peyğəmbərliyi, peyğəmbərənə sifəti və özəlliyi deyil, onun və qövmünün qılınclarının ağırlığı, qılinc oynadarlığı, dəqiq ox və süngü atarlığı Yəhudi başçıların və bilginlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Yəhudilərin qurtuluşunu, Tövrətin və Yəhudi tarixçilərinin söylədikləri üzrə ilahi vədin, iradənin və tanrısəl məmuriyyətin Koroşun timsəlində gerçəkləşməsi kimi bir görüşlə anlamaq, təhlil etmək doğru deyildir. Çünki, hətta əgər Koroşu Yəhudilərə qarşı yumşaq, xeyirxah və nikbincə davranan birisi kimi

---

¹ Əhdi-Ətiq. Camiə, 52, 31-34.

təsəvvür etsək belə, bu yaxşı xüsusiyyətlərin biruzə üçün öncə güclü hərbi əməliyyatlar lazım imiş ki, qısa bir zamanda Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyətlərini süpürsün, Elam, Midiya və Lidiyanı uçursun. Ancaq bu savaş püxtəliyi, qəddarlıq və qan töbkmələr məchul səbəblər üzündən Yəhudilərə qarşı insancıl, yumşaq, dostca davranışlara çevrilir! Bu tətiblə Koroşun şöhrəti bir qurtarıcı elçi olaraq deyil, bir rəhmsiz hərbcı olaraq Yəhudilərin diqqətini cəlb edir.

Yəhudi böyükələrinə görə Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətlərini və qüdrətlərini uçurmaq üçün Koroş tam uyğun və ideal bir tip kimi görünürdü. Ona əqli, fənni və maddi yardım lazım idi ki, Orta Doğuda və Beynəlnəhrində Yəhudilərin düşməni olan iqtidarları və mədəniyyətləri devirsin. Yəhudi böyükələrinin görüşlərinə görə xüsusən, Koroşun yerli olmaması, yerli mədəniyyətlərə, kültürlərə, inanclara və məzhəblərə mənsubiyyətsizliyi Yəhudilərin planlarını həyata keçirmək üçün daha əlverişli və uyğun idi. O, nə Mərduku, nə Zərdüştü, nə də Yəhvəni tanımırdı. Bu üzdən onların heç birisinin yüksəlişi və düşüşü onun üçün əhəmiyyət kəsb etmirdi. Həm də heç bir bölgə dininə və inanclarına inanmadığı üçün onun verdiyi qərarları təsirləndirəcək, dini faktor və inanc amili mövcud deyildi.*

Belə bir adam yəhudi kimi təəssübkeş, uzaqgörən, intiqamçı və zəngin bir qövmün imkanından yararlandığında, nəinki öz qəbiləsi gözlənilməz uğurlu bir gələcəyə çatar, həm də Yəhudilərin yolu Urşəlimə açılır və Asur, Babil, Sumer və Misir kimi əski mədəniyyətlərin dağılması ilə Yəhudi qövmü heç bir təhlükə və qorxu duymadan uzun əsrlərcə rahat yaşaya bilər. **Bu üzdən Həxamənşi (Əhəmən) imperatorluğu heçdən doğmamışdır. Yəhudi qövmü Babilin əsarətindən insanlarını zənginliklərini**

---

* Orta Şərqdəki Həxamənşilərin muzdur olaraq savaşları, qərətləri, talançılıqları və sonra da ölkələr fəth etmələri istisna olmaqla, bu ərazilərdəki bütün savaşların təməlində kültür məsələləri və bir allahın başqasını məhv edib və qüdrələ ilə keçirməsi durmaqdadır.

və mallarını qurtarmaq və Urşəlimə dönmək üçün öz əqli və maddi imkanları ilə Koroşa yardım etmişdilər.

«Bəxt-ül Nəsir Yəhudanın istiqlalına son verib onları əsir olaraq Babilə götürdüyündə əsirlərin içərisində bir çox Musaya inanan, fəzilətli, qələm sahibi, siyasətçi kişilər var idi. Bunlar İranın böyük şahənşahı, böyük Həxamənşi sultanının diqqətini cəlb edə bilmişdilər və Koroş da İranın istiqlalını icad etmək üçün onların əqli və maddi imkanlarından istifadə edərək, İranın mənafeyi naminə Yəhudilərin istiqlalına yardımda bulunmuşdur. Bu üzdən də 48 illik pərakəndəlikdən sonra Yəhudilər öz yurdlarına qayıtdılar».¹

Cənab Levinin «İranın şahənşahı böyük Koroş» ifadəsindən məqsədinin nə olduğu qətiyyənlə bəlli deyildir. Çünki tarix Koroşu «İran» şahı olaraq tanımamış, tanıtmamışdır və hətta onun özü də yazdığı kitabəsində belə bir iddiada olmamışdır. Koroşun tarixə girişini və tarixi mövcudluğunu təsdiqləyən yeganə Babil kitabəsində o, özünü «Babil padşahı, Sumer və Akkad şahı», yəni Beynəlnəhrinin fatehi kimi tanıdır və «İran»ın heç bir guşəsinə də iddia etməmişdir. O, yalnız şəcərəsini təqdim edərkən atası, babası və əcdadını Ənşanlı kimi tanıdır ki, bununla da Orta Doğuya mənsubiyyətsizliyini və özgəliyini ört-basdır etmək istəyir.

«Babil viran olacaq! Mərduk və Babilin digər bütləri usanacaq və rüsvay olacaqlar! Çünki **Quzeydən bir qövm Babilə hücum edəcək və Babili viran edəcək və bir daha orada kimsə məskun olmayacaq. Bütün insanlar və heyvanlar oranı tərk edəcəklər... İndi siz, ey mənim qövmüm, Babildən qaçın! Ordan çıxın ki, başqaları da sizin ardınızca gəlsinlər. Çünki mən Quzeydən güclü qövmliyəndən böyük bir ordu düzənləyəcəyəm ki, Babilə hücum edib və oranı məhv etsin.** Onların bütün oxları hədəfə dəyəcək və biri də hədəfdən vaz keçməyəcək. Babili yağmalayacaqlar və yağmaçılara böyük qənimətlər qismət olacaq... Uzaq ölkələrdən Babilə savaşımağa

¹ Dr. Həbib Levi. İranda Yəhud tarixi., s.16.

yürüyün! Buğda anbarlarını boşaldın, hasarlarını sökün, evlərini yıxın, hər tərəfi yerlə yeksan eləyin, bir şeyi də ayaq üstündə qoymayın qalsın! Əsgərlərini öldürün, hər kəsi qılıncdan keçirin... Baxınız! **Quzeydə böyük bir Ordu gəlir! Müxtəlif ölkələrdən bir çox padşahlar savaşa hazırlaşır. Onlar silahlarını götürmüş və öldürməyə hazırdılar. Onlar daş ürəklidirlər və kiməsə rəhm etmirlər.** Onların nərələri dənizin dalğaları kimidir. Ey Babil, onlar at üstündə səninlə savaşağa gəlirlər».¹

Bu təsvirlər tarixdə baş verən hadisələrlə tam uyğunluq içindədir. **Tövrət açıqca yazır ki, Yəhudilər, Koroşun zühuru ərəfəsində Babili viran etmək üçün «Quzey»dən bir qövmü təhkri etmiş və savaşçı muzdur olaraq kirayələmişdilər.** Tarixi tapıntılar bizi Koroşun adı, varlığı və kimliyi ilə yalnız Babilədə tanış etdiyi və bu zamandan öncə onunla bağlı heç bir bilginin və əlamətin olmadığı və Koroşdan başqa Babili viran edən digər birisini tanımadığı üçün tarixin və tarixçinin əlində mövcud olan sənədlərə güvənərək «Quzeyin daş ürəkli güclü qövmü» Yəhudi qövmü Rusiyanın Orta steplərindən Orda Doğunu təmizləmək və əsirlərini, zənginliklərini və mallarını qurtarmaq üçün muzdur savaşçılar gətirmişdir. Bu ehtimal, bu gün Həxamənşilərə əsassız və sənədsiz tarix düzəltmələrdən, saxta şəcərə yazmalardan daha çox mötəbərdir. Çünki Daryuşun kitabəsinin əksinə olaraq Koroşun kitabəsində məğlub millətlərin adı verilmir. Onun fəthnaməsində Midiyaya, Parsa, Lidiyaya və Elama işarə edilməmişdir. Bizim, Koroşun fətuhatı barədə bilgilərimiz Herodotun tarixsiz əfsanələrinə dayandığı üçün ola bilsin Beynəlnəhrinin süqutundan sonra «Iran» və Lidiya Koroşa təslim olmuşdur. **Yəhudilər tərəfindən Koroşa verilən ilk göröv və ödəv Babili devirmək idi. Çünki Midiyanı, Lidiyanı, Elamı devirmək Beynəlnəhrinin duyurmalı və bütün tarixi hadisələrə həssaslıqla yanaşan sənədlərində əks olunmayacaq dərəcədə kiçik bir iş deyildir.***

---

¹ Əhdi-Ətiq. Ərmya, 50: 1-3, 9-10. 41-42.

* **Həxamənşi sülalələri üzərinə yapılan antropoloji incələmələr onları Orta Doğu insanları olaraq tanıdır. Onların burunları, alınları, qafa və**

Beləliklə, Babil «Iran» imperatorluğu və «Iran» padşahı devirməmişdir! Məchul bir məkandan qalxmış cəngavər bir sərkərdə Yəhudilərin əqli və maddi əməkdaşlığını, tədarükatını və təchizatını arxasına alaraq Babil devirmişdir. Beynəlnəhrini istilaya uğradıb, Dəclə və Fırat haşiyələrinin əski imperatorluqlarının imkanlarını və zənginliklərini ələ keçirən bu sərkərdə «Iran»a hücum etməyə başlayır və Həxamənsilərdən iki min il əvvəl təbii iqlim şəraitinə uyğun olaraq bu ərazilərdə barış və sükunətdə yaşayan qövləri qətlüam və məhv edir.

Əgər Sistanın, Xəzər dənizinin güneyinin parlaq mədəniyyətlərinin, xüsusən, Marlik, Mərkəzi Əlborzun parlaq mədəniyyətlərinin, Silk, Elam, Midiya və Urartu mədəniyyətlərinin hamısının məhv edilməsi 2500 il öncə Beynəlnəhrinin sünut etdiyi zamana təsadüf edirsə,* bunun yalnız bir mənası vardır ki, Yəhudilərin zənginliyi, təşkilatı və zəkası yerli olmayan axınçıların ixtiyarına və iradəsinə buraxılaraq əski və məğrur Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətləri və qövləri Yəhudilərin vassalı durumuna gətirilməyə çalışmışdır. Urşəlimə dönüş yolunu açmaq və

---

saçları üzərinə yapılan araşdırmalar Slavyan irqindən olmalarına dəlalət edir. Onların antropologiyaları üzərinə dərin tədqiqat və məsələn, Sasani tipləri ilə müqayisələr heyrətamiz nəticələr doğurur. Həxamənsi həccarilik (daşyonma) sənətində onlardan bütöv surət bir heykəlin bulunmaması, bu biganələrin öz surətlərini gizlətmək anlamına gəlmirmi?

* Əksəriyyəti Yəhudi olan Orta Doğu tarixinin araşdırmaçıları ən zəif sənədlərə güvənərək Aşur və Elam mədəniyyətinin daha öncədən süqut etməsini önə sürməklə bu mədəniyyətlərin uçurulmasının suçunu Həxamənsilərə ad etmək istəyirlər. Lakin Həxamənsi daş yazıları bu mədəniyyətlərin ən azı Daryuş zamanına qədər yaşaması ilə bağlı hekayələr və rəvayətlər nəql etməkdədir. Bir daha söyləməm gərək ki, Yəhudi qövmü öz qurtuluşu üçün Koroşu təqviyyət etmə və gücləndirmə vasitəsi ilə öz zəkasını, dinpərəstliyini və daha dərinə Musa ideallarına və Əhdi-Ətiqin hidayət və müjdələmə missiyası olan inancının bütövlüyünü, qətiyyətini tam isbat etmişdir. Burada məqsəd Həxamənsiləri yetirən, ortaya çıxaran amilləri araşdırmaqdır. Yəhudi tarix şüuru ilə mövzuya baxaraq əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin və «Iran» qövlərinin və mədəniyyətlərinin uçurducusunu əski «Iran» mədəniyyətinin baniləri kimi tanıyır, tanıdır və onlara tapınırlar.

Yəhudi əsirlərini və zənginliklərini əsarətdən qurtarmaqla birgə, həm də Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətlərini məhv edərək, Yəhudilər üçün tarixi fərağətin, güvənliyin, təhlükəsizliyin və rahatlığın yaradılmasına etina göstərilmiş, səy edilmişdir. **Tarixin də şahidlik etməsi üzərinə Koroşun bu qədər xalqlar, qövmlər və millətlər üzərinə bərqəsa və ildırımsayağı qələbəsi yalnız Yəhudilərin kənardan dəstəyi və iç təxribatları ilə mümkün olmuşdur. Çünki Yəhudilər müxtəlif ölkələrin dövlət sistemlərinin, siyasi və iqtisadi mərkəzlərinin dərinliklərinə qədər nüfuz etmişdilər.**

«Babilin süqutu ilə bağlı müxtəlif görüşlər mövcuddur:

1. Bəzi Yunan və Tövrat qaynaqlı mənbələr.
2. Babil qazıntılarından əldə edilən bilgilər.

Rəvayətlərin söyləmədən öncə bu mövzunu xatırlatmam gərəkdir: müxtəlif qaynaqlar arasında ixtilaf ola bilər, ancaq bir şeydə ixtilaf yoxdur, o da budur ki, bu məşhur şəhər (Babilin başkəndi) özünü düşmən qarşısında uzun müddət qoruya biləcək maddi müdafiə vasitələrinin genişliyinə, müxtəlif müdafiə xətlərinin mövcudluğuna, möhkəm və basılmaz səngərlərin varlığına, Babil çevrə ərazilərinin müqayisəliyinə rəğmən, bu ölkə çox qısa bir müddətdə süqut etmişdir. Tazə nəfəs Ari ordusunun bütün bu müdafiə vasitələrini söküb Babilə çatmalarına şübhə yoxdur, ancaq bu qədər sürətlə və bu qədər tez bir zamanda bu hadisə necə baş vermişdir? Babil anbarlarının azuqə ilə dop-dolu olması və geniş tarlaların şəhərin içərisində əkilib, biçilməsi üzündən bu mühasirə qarşısında Babilin uzun sürən müqaviməti və bu müqavimət ərzində Babilin özünə güc qaynaqları və müttəfiqlər tapa bilməsi mümkün idi. Bu, ildırımsayağı süqutun səbəbini yalnız Babilin içində baş verən iç qarşıdurma, iç fitnələrlə və Babillilərin ruhi sarsılışları ilə bağlamaq olar. Bu məsələ yuxarıda şərh verilmiş və qarşıda daha geniş şərh ediləcək hadisələrlə ilgili ola bilər».¹

Babilin içərisində fitnə salıb, iç qarşıdurma yaradaraq xarici müdafiəni zəiflədən Yəhudilərdən başqa kim ola bilər. Yəhudi

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.383-384.

öncüllərinin Koroşla anlaşmalarına görə Babil süqut etdikdən sonra İsrail əsirləri və zənginlikləri sərbəst buraxılacaqdı. Nəhayət, zaman gəlir ki, Koroşu məchul bir diyardan məşhur Babil darvazalarına çəkib gətirənlər imperatora çevrilən Koroşdan öz imtiyazlarını və mükafatlarını alırlar. Əgər Yəhudi öncülləri bu planı hazırlamasaydılar, Koroş da dədələri kimi adsız-sansız məchul bir diyarın adı və itgin insanı olacaqdı.

«Pars imperatoru Koroşun səltənətinin birinci ilində Tanrının İyeremiya peyğəmbər vasitəsi ilə söylədikləri müjdələrin hamısı gerçəkləşdi. İyersiya, Koroşa bir fərman yazıb imperatorluğun hər tərəfinə göndərməsini təklif etdi. O fərmanın mətni budur: Mən, Koroş, Pars imperatoru, elan edirəm ki, Tanrı, göylərin Tanrısı dünyanın bütün məmləkətlərini mənə bağışlamışdır və mənə əmr etmişdir ki, Yəhudi ölkəsinin Urşəlim şəhərində onun üçün bir ev tikim. Mənim imperatorluğumda bulunan bütün Yəhudilər istərlərsə, Urşəlimə dönə bilərlər. Tanrı, İsrail Tanrısı onlara (Yəhudilərə) yardımçı olsun».¹

Heç bir məzhəb mənsubiyyəti olmayan və Babildə iftixar və güvən qaynağı olaraq «Mərduq və Nəbu»nu görən Koroş imperatorluğunun ilk ilində birdən-birə Tövrətin Allahından əmr alıb Yəhudiləri zənginlikləri ilə bir yerdə azad edərək Urşəlimin təmirinə göndərməsi mümkündürmü?

Şübhəsiz ki, Koroşun belə bir fərman verməsi onun mərhəmətindən qaynaqlanmamışdır. Bu, Yəhudilərin Koroşa ödədiyi maddi və əqli sərmayənin qarşılığıdır. Çünki digər millətlər Korroşu başqa tür xatırlamışlar: «Ey padşah, sənə nəsihət edirəm ki, bu işdən əl çək. Çünki uyğun bir nəticəyə çata bilmən məlum deyil. Öz qövmünün hökmdarı olmaqla razılaş və burax mənə öz ölkəmə səltənət eləyim. Əfsus ki, mənim sözlərimi dünləməyəcəksən, çünki sən, haqqında heç düşünmədiyim şey sülh və səfədir... Ey qan içən qəddar ki, oğlumu şərab əfsunu ilə yaxalamısan, bu qədər özünə güvənmə, çünki bu, ərənlik ayini deyildir və savaşı meydanında baş verməmişdir. Ancaq yenə də mən

---

¹ Tövrət. Əzra. Əhdi-Ətiq, 36: 22-23.

sənin daha kötü olmanı istəmirəm. Nəsihətimi eşit və ölkəmdən uzaqlaş. Əgər getməz olsan, günəşin Allahına and içirəm ki, nə qədər qana susuz olsan da səni qan içməkdən doyuracağam».¹

Massgetlər mələkəsi Tomris bu iki mesajdan sonra bütün cəngavərlərini və savaşıqlarını bir yerə yığdı və qanlı bir savaşı başlatdı. Koroş məğlub oldu və bir çox sərkərdələri ilə birgə savaşı meydanında torpağa düşdü. Sonra Tomris Koroşun başını kəsib və qanla doldurulmuş bir testə qoyub dedi: Nə qədər istəyirsən iç, doyunca iç.*

«Tişri ayında Koroş Dəclə çayının sahili Opisdə Babil ordusu ilə savaşırkən, Akkad xalqı geri çəkildi və Koroş, xalqı yağmalayıb, talan etməyə başladı».²

Vəziyyət elə gətirmişdi ki, Yəhudilərin Beynəlnəhrinin yeganə sərvərləri olaraq özgürcə öz yurdlarına dönməkdə idilər və yeni imperator isə özündən 2000 il əvvəl barış və sükunət ortamında oluşan və gəlişən yerli zənginliklərə divan tutmaqla, yerli mədəniyyətləri qətl etməklə və qövmlərin tarixi kimlik və varlıqlarını məhv etməklə uğraşırdı. **Millətlər içəridən Yəhudi fitnəsi ilə sökülüb dağılır və dıxarıdan əcnəbi axınçıların süngüləri ilə öldürülürdülər. Tam burdaca və bu zaman ilk dəfə olaraq «Iran» xalqları bu tanınmaz, kimliksiz və qanıçən qövmü «Parse» olaraq adlandırdı. Bu ləqəb əski «Iran»da, indiki «Iran»da və Midiya və Elam lüğətnaməsində «dilənçi, sülənən və işğalçı» olaraq anlaşılməqdadır.** Bu ləqəbdən Fars dilində «pərsə zədən (vellənmək, avaralanmaq)» sözü düzəldilmişdir

---

¹ Rükəyyə Behzadi. Mərkəzi Asiyada və İran fəlatında (platosunda) əski qövmlər, s.97.

* Bu Koroşun ölümü ilə bağlı Herodotun söylədiyidir ki, mən onu tarix satqını və nağılbaz adlandırmışam. Ancaq, Koroşun mərhəmətliliyi ilə ilgili rəvayətləri də o yazmışdır. Demək, mən Herodotla bağlı söylədiyim ifadəmdə haqlıyam. Çünki ya hər ikisi də ya əsassızdır və ya hər ikisi də doğru sənəddir.

² Amil Kurt. Həxamənsilər, s.41, Babil salnaməsindən nəqlən.

və hətta İran xalqları köpəyin əsəbi hürüşünü, köpəyin hürüş səsinə uyğun olaraq «Pars» adlandırmışdır.**

Nə qədər də bu ləqəbin mənası bu qövmün tarixi kimliyi ilə uyum içərisindədir! Bu ləqəbin üzərinə dərin düşüncələr bizi, Həxaməşilərin qalxındıqları dönmədə İran xalqlarının çəkdiyi əziyyətlərin, faciələrin, müsibətlərin, bunalımların və iztirabların genişliyi və dərinliyi ilə tanış etməkdədir. Nədən bizi ustadlar «Parse» sözünün mənasını tapmaq üçün bu qədər uzun uzadı bir yol getmək istəyilər:

«Parsların qalxış yeri: Indi Parsların əsil yerlərini müəyyən etməliyik. Söylədiyimiz mövzulara diqqət edərsək, bir ümumi nəticəyə varmaq mümkündür: əksər Pars qəbilələrinin elə adları var ki, Şərqi İrandan qaynaqlanmış və Parsların mühacirət istiqamətini İranın şərqindən Qərbə və Cənuba doğru olduğunu göstərməkdədir. Bu nəticə digər dörd dəlillə də təsdiq edilir. 1. Hətta Pars adanın özü Şərqi İrana bağlıdır. Dyakonov Parse və Pərəsə sözlərini bir kəlmənin iki cür ağzı və tələffüzü olaraq bilməkdədir ki, bu gün «Pəhlu (sınır nahiyəsi)» kimi qalmışdır. Hətta bu görüşlə razılaşmasaq da Parse və Pəştü adlarının eyniliklərini inkar edə bilmərik. İngilislər tərəfindən (guya ingilislərin bu görüşlərinin arxasında siyasi mülahizələr durmaqda imiş) ortaya atılan Pəştü, Pəştun, Pəxtun və Pəsan sözlərinin Paktular (Herodotun üçüncü kitabının 102-ci səhifəsində söylədiyinə görə Şərqi İranda yaşayırmışlar) qövmündən alınması görünüşü Markvart yüz il bundan əvvəl rədd etmişdir. Əfqan farscasında «ş» samitinin İran farscasındakı «sr» və «rs» samitlərinə bərabər olmasını nəzərə alaraq «Pəştü» (və Pəxtun) adını əslən Pəştan və «Pərəştan» olaraq fərz etdi və «Parsi ıy-tay» (Yəni pars qövmü), çünki Saka dilində

** Milli hissləri nəzərə alaraq bu mövzunu yazmaqda şübhə edirdim, lakin bu mövzunun tam doğruluğuna inandığım üçün düşündüm ki, həqiqəti qəbul və ya rədd etmək təfəkkürün hakimiyyətini və ya təəssüb qarşısında təslimiyyəti gərəkdir. Mən təəssüb və təslimiyyəti deyil, təfəkkürün hakimiyyətini və həqiqəti tərcih etdim. Həm də düşündüm ki, bu kitabın vermək istədiyi mesaj bu biçim riayətlərə müqəyyəd olur, pərçimlənirsə, gərəkən bilgilərin və tarixi faktların üzə çıxması mümkün olmayacaqdır.

«tay» cəm şəkilçisidir) eyni kökdən bildi. Bu qövm Bətlimusa görə (Coğrafiya, 6-cı kitab, 18-ci bənd) Kabil ölkəsində yaşayırmış (Bətlimuş eyni qaynaqda iki qövmün adını çəkir ki, digərini Parsi adlandırır. Parsyanə və Parsya adlarında iki məkandan ad aparır ki, hər ikisi də Kabilistan nahiyəsində imiş). Taren, Pasilər və Parsilərlə eyni saydığı Pasyanilərin adını çəkərək, onları güclü insanlar olaraq tanıdırdı ki, onların İranın şərqində Yunani-Bəlx dövlətinin yığılışında rolları olmuşdur. Onların Xarəzm və Bəlx hüduhdlarındakı sabiqə və keçmişlərini bu fərziyyə ilə izah etdi ki, guya onlar milad öncəsi birinci minilliyin başlarında Midiyalılarla birgə Şərqdəki əsil iranlıların vətəni Iranoviçdən (Şərqi İranda iranlıların əfsanəvi ölkəsi) Qərbə gəlib və sonralar Persva və ya Parsumaşa və ya Parsədə məskunlaşan Parsilərin qalıqlarına çevrilmişlər. Eyni zamanda Hertsfeld izah etdi ki, «Parse» adı hər ehtimala görə «Pasu»nun əski şəkilidir ki, Asurlar onu Persu olaraq yazmışlar».¹

Onlar Pars sözünün mənasını bulmaq üçün Pesrvaya, Pəştuna, Pəştanəyə və Peştuya əl atırlar, müxtəlif hərfləri bir-birinə çevirirlər, dünyanın o başına qəldər araşdırmalar aparırlar, müxtəlif qövm və qəbilələri bir-birinə bağlayıb və hətta özlərindən dəyişik qövmələr uydururlar ki, bəlkə Pars və Parsevə bənzər bir şeylər tapsınlar. Şübhəsiz ki, bu biçim araşdırma (!) ilə bütün dillərdə və ölkələrdə Parsa bənzər bir şey və hətta Pars sözünün özünü də tapa bilərlər. Lakin onlar hətta Dehxüdanın və Kürdü lüğətnaməsinin açıqca izahını da tarixə zidd təəsübləri üzündən görməz olmuşlar.

«Parse» imperatorluğu barədə milli və tarixi dəyərləndirmə yapmaq üçün bu sözün farsçada və midiyaca olan mənası (köpəklərin əsəbi və gərgin hürüş səsi) yetərlidir. Bu ləqəbi «Iran»lı qövmələr Koroşun bütün bölgədəki xunxarlığı, qanıçənliyi üzündən ona vermişlər və imperatorluğunu bu adla bəzəyən ilk Həxamənşi sultanı Daryuşdur.* Yəhudilərin əsarətdə olan altunlarını geri

---

¹ Ə.Şapur Şəhbazi. Ərnameyə İran (İranın dəyərnəməsi), I cild, s.608-610.

* Qorxunc və hətta çirkin və mürdar adlardan və ləqəblərdən yararlanmaq və baqalarında qorxu və vahimə yaratmaq üçün özünü yırtıcı heyvanların xasiyyət və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlişdirmək ənənəsi əski savaşçı qövmələrin törəsində və bütün dünyada isbata ehtiyacı olmayan yaygın bir gerçəkdir. Babil və Aşur

qaytaran Koroş həm də işğal etdiyi dəyişik zənginliklərlə, qövmləri, xanədanları və dövlətləri məhv edilmiş Orta Doğu və Beynəlnəhrinin sənət adamlarını icbari iş mərkəzlərində məcburi çalışdıraraq, həmin günə qədər bir daşı daş üstünə qoymamış öz qəbiləsi üçün Pasarqad, Şuş və Təxti-Cəmsid saraylarını yüksəltdi. Bu, tarixi memarlıq nailiyyətləri Həxamənsilərin gerçək tarixi ilə tanış olduqdan sonra daha da yüksək dəyər qazanır və başqa bir mənada «müqəddəsləşir». Çünki abilərin hamısı məğlub Orta Doğu və Beynəlnəhrin millətlərinin sənət əsərləridir ki, Təxti-Cəmsid kolleksiyasında toplaşmış, tarix üçün sərgilənən abidələrin hamısı məğlub Orta Doğu millətlərinin sənət əsərləridir.

«Şuşda təsis etdiyim bu sarayın divarları uzaqlardan gətirilmişdir. Yer dərinliklərə doğru o qədər qazıldı ki, daşa çatdı. Binövrənin işi bitdikdən sonra **şiftə**^{**} ilə bünövrəni bərkitmə işi başladı. Bir tərəfi 40 arşın və digər tərəfi 20 arşın dərinlikdə olan şifrənin üstündə saray yüksəldi. Yer qazıldıqdan, şifrə töküldükdən və ziğ suvandıqdan sonra Babil qövmü bu işi yaptı. İndən (Libnan adlı dağ) sərv ağacının taxtaları gətirildi. Asur qövmləri onu Babilə gətirdilər. Babildən Şuşa qədər isə Karilər və yunanlılar daşdılar. Yeka ğaxtası Gəndardan və Kirmandan gətirildi. Sarayda istifadə edilən altunlar Sarddan və Bəlxdən gətirilmişdir. Ləcvərdi daş və qiymətli əqidlər Soğddan gətirilmişdir. Orta rəngli qiymətli daş Xarəzmdən gətirilmişdir. Gümüş və daş kimi taxtalar (abnus) Misirdən gətirilmişdir. Divar bəzəkləri daş-qaşlar Yunanıstandan gətirilmişdir. Fil dişləri Həbəşədən və Roxəcdən gətirilmişdir. Daş dirəklər Xuzistanda yerləşən Əbiraduş adlı bir kənddən gətirilmişdir. Daş yonan sənətkarlar yunanlı və Sardlı idilər. Zərgər sənətçilər Midiyalı və Misirli idilər. Taxta yonan sənət adamları Sardlı və Misirli idilər. Kərpic bişirən sənətçilər Babilli idilər. Divar rəssamları sənətçilər Midiyalı və Misirli idilər».¹

---

sənədləri də düşmənin ürəyində qorxu və xof icad etmək üçün qeyri-adi, şişirdilmiş və yüksək rəqəmli qətlialardan, kütləvi qırğınlardan xəbər verməkdədir.

^{**} Torpaq, qum, su və ahəngin qarışığı – Tərcüməçi.

¹ Şuş kitabəsi Dsr, Şarp. Həxamənsi şahənşahlarının fərmanları, s.90.

Qana susamış, yerli olmayan, əcnəbi bir imperatorluğun əsil mahiyyəti budur. Dünya sənəti və hünərinin qalxındığı bir bölgədə bu imperatorluğun bir suvaqçısı, bir kərpic kəsəni, bir həccarı (daş yonanı), bir zərgəri və bir rəssamı olmamışdır* və tarixdəki ömürlərinin sonuna qədər yalnız süngülərinə güvənmişlər. Məğlub millətlərin sənət adamları ən böyük və ən gözəl abidələri yüksəldərək tarix üçün bir mesaj buraxmışlar ki, tarixdə sərgilənən bu binalar və memarlıq sənəti Həxamənşi kimliyinin nümayişi deyildir, Həxamənşi vəhşiliyinə və xunxarlığına yenik düşən millətlərin sənətçilərinin incə səliqələrinin məhsulu və yadigarıdır. Bu gün onların bir çoxlarının mədəniyyətlərindən viranəlikdən başqa bir əsər-ələmət qalmamışdır. Xoşbəxtlikdən, «Parse»dən öncə əski Orta Doğu kimliyini əks etdirən bütün bu tarixi miraslarda və xatirələrdə «Həxamənşi sənəti» adlanacaq hətta kiçik bir xətt, bir rəsm əsəri və bir cızıq da mövcud deyildir.* Həxamənşilər öncəsi mədəniyyətin mərkəzləşmiş örnəklərini Təxti-Cəməşiddə görməkdəyik. Eləcə də Təxti-Cəməşiddə bütün mədəni, ancaq məğlub millətlərin əlbisəsi, sənəti, istehsalı, hünəri və hətta xislət və xasiyyətləri ilə tanış oluruq. Təxti-Cəməşiddə Daryuşun sarayının planını cızan sənətkar gerçəkdən də məğlub qövmlərin mesajını tarixə və gələcəyə

---

* Düşüncəsiz birinə tuş oldum, söyləyirdi ki, «Iran» tarixində suvaqçının olmaması «Iran»lıların iftixar etməsi gərəkən bir hadisədir. Çünki «Iran»lılar ta əskilərdən alçaq işlərlə uğraşmağı sevməmişlər. Bicarə adamlar anlamır ki, əski dünyadakı yaxşı bir suvaqçının, bir kərpic bişirənin və həccarın əhəmiyyəti bugünkü dənizaltı düzəldənlərdən daha yüksək olmuşdur.

* Hansı bucaqdan Həxamənşilərə baxırsansa, onların tarixdəki zühurlarının nəticəsi acı və təəssüf doğurucu görünür. Hətta Moğul qövminin Güneyə hücumu, məğlub və qalib qövmlərin və onların sənətlərinin əlaqələri prosesində müsbət hadisələrə səbəb oldu. Heç olmasa Moğullar hücumlarından əldə etdikləri nəticələni öz yurdlarına apardılar və köçəri qəbilələrin vətəni Quzey və Güneyin müştərək kultürünün ölkəsinə çevrildi. Ancaq, Həxamənşilər və onların ardınca gələn Əşkanilər (Arşaklar) və Sasanilər «Iran»da və Beynəlnəhrində viranəlikdən və durğunluqdan başqa heç bir şey miras buraxmadılar və özləri də məğlub olduqdan sonra, Şərqi tarix və coğrafiyasından məhv olub, silinib və itdilər. Onlar bir qəbilə, qövm və ya millət olaraq ilk zamanlarda olduqları qədər bu gün də tarix üçün tanınmaz və məchuldurlar.

söyləmişdir. O bənzərsiz sənətkar, məğlub və məcbur millətlər arasında cari olan intizamı, sükutu və icğariliyi elə ustacasına təsvir etmişdir ki, sanki, onlar çox həvəslə öz varlıqlarını təqdim etməkdədirlər! Bu, əsir edilmiş əsil sənətkar səhnəni iki hissəyə bölməklə bir tərəfdə imperator, vəliəhd, zadəganlar, hərbcilər və saray idarəçiləri, digər tərəfdə isə parça, ipək, qoyun, cam, cəvahirat kimi milli nailiyyətlərini təqdim və hədiyyə etmək üçün şahla görüşməyi gözləyən millətlərin nümayəndələridir, ortada isə təhlükəsizlik və güvənliyi sağlayan bir nəzarətçi və bələdçi durmuşdur. Əsir sənətkar bu bələdçi timsalında göstərmişdir ki, nəinki sultanın təntənə və ehtişamı məğlub millətlərin hesabınadır, həm də sənətkar, yaraşlıq əlbisələrin, silahların, papaqların, düzənli davranışların, əl işləri sənətlərinin timsalında əski Orta Doğu və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) qövmləri mədəniyyətinin müxtəlifliyini, əskiliyini və üstünlüyünü tarix və gələcək üçün nümayiş etdirmişdir. Bu baxımdan Təxti-Cəmsid elə millətlərin əziz yadigarıdır ki, onlardan bəziləri Həxamənşilərdən sonra bir daha tarixdə baş qaldıra bilmədilər. Orta Doğu və Beynəlnəhrin mədəniyyətini məhv edən böyük Imperatorun oğulları ataları kimi, Yəhudilərin planları arxasınca getməmişlər. Tövrət bu barədə qeyri-təbii olaraq səssizcə davranmaqdadır. Atanı o qədər təclil edib, öyən bu kitab oğullarına heç işarə etməmişdir! Bu səssizlik Koroşun öldüyü andan başlayaraq Daryuşun ortaya çıxdığı vaxta qədər bir zaman məsafəsini ehtiva etməkdədir. Tövrətdə Kəmbuciyə və Berdya barədə heç bir işarə yoxdur və Həxamənşinin ikinci böyüyü Daryuşun meydana çıxdığı ana qədər baş verən hadisələrlə ilgili heç bir işarə mövcud deyildir. Koroşu təqdim edərkən ifrata vararaq onu seçilmiş Tanrı elçisi kimi tanıdan Tövrət, Daryuşu tanıdarkən nəinki xəsislik edir, həm də oxucunun zeyniyyətini azdırmağa çalışır. Tövrətdə bu dövr tarixinin şərhə çox qarışıqdır. Bu üzdən istər-istəməz tarixçi düşünmək məcburiyyətində qalır ki, Daryuşun böyük fitnəsində əsas rolunu oynayan Yəhudilər göz ardı edilmişdir. Fitnənin əsas iştirakçıları olan Yəhudilər və onların məxfi planları barədə Tövrət heç bir bilgi vermir. Ancaq tarixin digər şahidləri bu barədə Tövrət kimi əsəssiz deyildir.

«Yəhudi qövmünün və Benyaminin düşmənləri sürgün Yəhudilərin İsrailin Tanrısı üçün ev yapmalarını eşidincə Zerrubbabilin və başçılarının yanına gedib və dedilər: izn verin biz də Tanrı evinin bərpasında sizə yardım edək. Çünki biz də sizin kimi bir olan Tanrıya inanırıq. Asur padşahı Esra-Haddun bizi buraya gətirdiyi gündən sizin Tanrınıza qurbanlar kəsirik. Ancaq «Zerrubbabil» və Yeşua və Yəhudi qövmünün digər başçıları cavab verdilər: «Bu işə qatılmanıza izn vermirik. İsrail Allahının evini kral Koroşun fərmanı üzrə yalnız İsrail qövmü tikə bilər». Bu üzdən o yerlərin sakinləri Yəhudilərə sıxıntı çəkdirərək, onların əhval-ruhiyyəsini pozmağa çalışdılar və Tanrı evinin təmirində böyük əngəllər törətdilər. Həm də bəzi vəzifəli şəxslər rüşvət yolu ilə Yəhudiləri əngəlləmək istədilər. Bu əngəlləmələrə Koroşun səltənətinin bütün dövründə mövcud idi və Daryuşun səltənətinə qədər davam etdi».¹

Tövratin Babildən Urşəlimə dönüb Allah evini bərpa edən Yəhudi qövmünün qarşısındakı Daryuş dönəminə qədər davam edən əngəllərə işarələri və Koroşun fərmanına arxalanaraq Tanrı evinin təmirə başlanmasının ilk illərindən məqsəd Kəmbuciyənin dönəmidir. **Tövrət heyrət doğuran bir təlaşla Kəmbuciyə və Daryuş dönəmində baş verən hadisələri Ərdəşirin və Xəşayarşanın adına yazmağa çalışmışdır! Ancaq Yəhudilərin Urşəlimə dönüşünü təşkilatlandıran «Zerubbabil»in adını çəkməklə açıqca aydın olur ki, Tanrı evinin təmirinin dayandırılması Koroşun oğlu və canişini Kəmbuciyə zamanında baş vermişdir.**

«Xəşayarşa səltənətinin başlanğıcında Yəhudilərin və Urşəlimin düşmənləri Yəhudilərə qarşı padşaha bir ittihamda bulundular. Ərdəşir dönəmində də belə ittiham məktubları yazıldı. Bu məktubları Beşlam, Mitradad, Tabeel və arxadaşları Arami dilində Pars kralı Ərdəşirə yazdılar. Yəhudilərə qarşı yazılan bu şikayətnamədə iştirak edənlər bunlardır: Vali Rəhum, Katib Şimşay və Ərkdən, Babildən və Şuşdan (Elamdan) olan bəzi qazilər və vəzifəli şəxslər və böyük Asur Banipalın sürgün edib, çayın digər tərəfində, Samirə şəhərində olan

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Əzra, 4: 1-5.

millətlər də bu məktubun yazılışında iştirak etdilər. Kral Xaşəyarşaya göndərilən məktubun mətni budur: «Firat çayının qərbində yaşayan biz qullarınız padşaha bildiririk ki, sizin əmrinizlə Urşəlimə dönən Yəhudilər, fitnə və qiyam mərkəzi olan bu şəhəri bərpa etmək istəyirlər. Onlar şəhərin hasarlarını və dirəklərini təmir etməklə məşğuldurlar. Padşah agah olsun ki, əgər bu şəhər və hasarları yenidən bərpa ediləcək olsa, heç şübhəsiz, kralın ziyanına olacaqdır. Çünki bu şəhərin təmiri bitdikdən sonra Yəhudilər sizə vergi və maliyyə, bac və xərac verməyəcəklər. Biz, padşahımızın düz-çörəyini yediyimiz üçün onun zərər çəkməsini görmək istəmirik. Bu üzdən də bir məktub yazıb və padşahı bu işdən agah etmək istədik. Rica edirik ki, əmr buyurasınız bu barədə dədələrinizin tarix kitablarını araşdırsınlar ki, keçən əsrlərdə bu şəhərdə nə kimi qövqa və qiyamların olduğu bəlli olsun. Əslində, bu şəhər ona görə viran edildi ki, onun sakinləri onlara hökumət edən kral və hökmdarlara qarşı daima qiyam edirdilər. Padşah bilmiş olsunlar ki, əgər bu şəhər və hasarları bərpa edilirsə, kral, Firatın qərbində yerləşən bu ərazilərə nəzarət edə bilməyəcək». Padşah Samirədə və Firatın qərb nahiyələrində bulunan vali Rəhuma, katib Şimşaya və arxadaşlarına belə cavab verdi: «Salam olsun sizə! Göndərdiyiniz məktub çatdı və tərcümə edildikdən sonra mənə oxundu. Araşdırma və soruşdurma üçün əmr verdim. Məlum oldu ki, bu şəhərin sakinləri əskilərdən padşahlara qarşı üsyan etmişlər. Həm də Urşəlimdə güclü padşahların olduğunu öyrəndim ki, Firat çayının bütün qərbində hökmdarlıq edir və bac və xərac almışlar. Bu səbəbdən də onlara söyləyin ki, şəhərin təmirindən əl çəksinlər və mənim fərmanımı gözləsinlər. Dərhal hərəkətə keçin və ola biləcək fitnələrin qarşısını alın». Pars kralı Ərdəşirin məktubu vali Rəhuma və arxadaşlarına çatdığında dərhal Urşəlimə gedib və Yəhudiləri zorla şəhərin təmirindən əl çəkməyə məcbur etdilər. Tanrı evinin bərpası Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə qədər dayandırılmışdır».¹

Tövratın bu bölümündə tarixi qarışıqlıq və anlaşılmazlıq daha qabarıqdır və bir neçə dəlilə görə bu hadisə Ərdəşir zamanında

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Əzra, 4: 6-24.

deyil, ancaq Kəmbuciyə zamanında baş verə bilər. Birinci, ona görə ki, Yəhudiləri ittiham edib şikayət edənlər işarə edirlər ki, «sizin zamanınızda» Urşəlimə gəlmişlər. Yəhudilər Urşəlimə Ərdəşirin fərmanı ilə gəlməmişdir. Bu hadisə Koroşun zamanında və Kəmbuciyənin nəzarətində baş vermişdir. Digər tərəfdən, rəvayətin sonunda Tövrət açıqca yazır ki: «Tanrı evinin bərpasına Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə qədər dayandırılmışdır». Bəllidir ki, Koroşun Urşəlimin bərpa izni verməsi ilə Daryuşun bu izni yenidən həyata keçirməsi arasındakı zaman məsafəsi, ancaq Kəmbuciyənin dönməsinə təsadüf edə bilər. Tövrət isə qəsdən, mövzunu Xəşayarşa dönməsinə həvalə edir. Bu yanlışlıq Həccinin də kitabında görünməkdədir. Peyğəmbərlərin kitabına şərh və dəraməd yazan «Uluslararası kitab-i müqəddəs cəmiyyəti»nin 1995-ci ildə nəşr etdirdiyi (İrana gələn Tövrətin ən son nəşri) Həcci kitabının müqəddiməsində yazır: «Bu kitabı Həcci peyğəmbər miladdan öncə 520-ci ildə yazmışdır. Bu zamanda Yəhudilər Babil sürgünündən dönmüş və Urşəlimdə Tanrı evini təmir etməklə məşğul idilər. Ancaq Tanrı evinin təmiri bitmədən insanlar onu yarımçıq buraxıb və digər işlərlə məşğul oldular. Yəhudilərin çirkin niyyətli qonşuları da yalan sözlərlə onları qorxutmağa və bu işdən vaz keçməyə təhrik edirdilər. Digər tərəfdən kral Ərdəşir də Tanrı evinin təmirinin dayandırılmasına fərman verdi».¹

Həccinin öz kitabını yazmağa başladığı milad öncəsi 520-ci il Daryuşun səltənətinin ikinci ilidir və həm də Daryuşun Urşəlimdə Tanrı evinin yenidən təmir edilməsi üçün fərman verdiyi ildir.

Həccinin kitabının mətnində də bu mövzuya dəqiqcə işarə edilmişdir: «Kral Daryuşun səltənətinin ikinci ilinin altıncı ayının birinci günündə Yəhuda valisi Şialtiel oğlu Zerubbabilə və böyük kahin Yehotsadaq oğlu Yeşuya peyğəmbər Həcci əli ilə Tanrının bu sözləri gəldi: Orduların Tanrısı belə deyir: Bu qövmlər deyir ki, Tanrı evini bina etmək üçün hələ zaman gəlməmişdir. Peyğəmbər Həcci

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Həcci, müqəddimə.

aracılığı ilə Tanrının bu sözləri gəldi... mənim evim viran ikən sizin üçün yeni tikilmiş evlərinizdə oturmaq vaxtıdır mı?»¹

Həcci kitabının yazıldığı zamana, yəni Daryuşun səltənətinin ikinci ilinə edilən işarələr və əlamətlər dəqiqliyi ilə doğrudur. Belə isə Daryuşdan yüz ildən sonra səltənətə gələn Ərdəşirin Tanrı evinin təmir edilməsini dayandırmaq üçün fərman verməsi necə mümkün ola bilər? Demək, Həccinin kitabında keçən Ərdəşirin məqsədi Kəmbuciyə olduğunu düşünməmiş daha məntiqlidir ki, Daryuşdan öncə Tanrı evinin təmirinin dayandırılmasına əmr vermişdi. 1995-ci ildə Həcci kitabının şərhçisinin belə açıq-aşkar tarixi bilgidən bixəbər olması qeyri-mümkün olduğu üçün Kəmbuciyənin yerinə Ərdəşirin adını çəkməsi göstərir ki, Tövratın bu yanlışlığını ört-basdır etməkdə israrlıdırlar. Bununla da **Daryuşun hərbi çevrilişlə iqtidara gəlib Kəmbuciyəni və Berdyanı öldürülməsində Yəhudilərin rolunu məxfi saxlamaq istəyirlər.** Həm də Yəhudi bilginləri yeni düşmənləri olan Kəmbuciyəni düşmən kimi göstərməyi məsləhət bilməmişlər. Bəllidir ki, səmələrin hadisələrə təsiri və Daryuşun Bisütündəki «Qəsbkar Muğ» barəsində ip əyirməsi, Kəmbuciyənin intihar etməsi və bu kimi əfsanələr tarixi uyutmaq, tarixçinin zehniyyətini və diqqətini pərdə arxasındakı Yəhudi faktorundan, amilindən yayındırmaq üçün İsrail müdrikləri və öncüllərinin diktəsindən, uydurma nağıllarından başqa bir şey deyildir.

«Samirilərin müxalifəti: Samirilər yeni məbədin tikilmə xəbərini eşitdiklərində Zerubbabilə və Yəhudi qövmünün digər böyüklərinə elçi göndərib və onlara yardım etməsi istəklərini duyurdular. Ancaq Bəniisrail Samiriləri xalis Yəhudi tayfalarından bilmədikləri üçün onların istəklərini rədd etdilər. Bu üzdən də Samirilər Yəhudilərlə düşmənçilik etməyə və binanın təmir işini əngəlləmək üçün planlar tökməyə başladılar. Samirilər Yəhudi düşmənlərinin başında duran Sənbeltlə birgə krala bir məktub yazıb və Yəhudilərdən şikayətləndilər. O məktubun bir bölümü belədir: «... Padşah bilməmiş olsunlar ki, sizin tərəfinizdən bizim yanımıza göndərilən Yəhudilər Urşəlimə çatmış və o talesiz fitnə şəhərini

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Həcci. 1: 1-5.

yenidən təmir etməyə başlamışlar. Padşah bilmiş olsunlar ki, əgər bu şəhərin hasarları tikilib sona vararsa, onlar sizə bac və vergi verməyəcəklər. Nəticə olaraq da kral zərər çəkəcəkdir.» Kəmbuciyə fərman verdi ki, dərhal təmir işini dayandırınlar. Daryuşun səltənətinə qədər təqribən 15 il məbədin təmir işi dayandırılmışdır».¹

Məlum olur ki, Pərviz Rəhbər Həcci kitabının şərhçisindən daha çox tarixi işarələrlə vaqif və xəbərdarmış və Tövratin yanlış adlandırılmalarını və işarələrini nəzərə almayaraq bu hadisələri Kəmbuciyə zamanına aid bilməkdədir.

«535-ci il Babil səltənətinin ibtidası və 529-ci ildən 522-ci ilə qədər Koroş imperatorluğunun səltənəti: Bu əsrdə 7-8 ildən artıq Yəhudi mühacirlərinin Babildən geriye dönüşlərindən keçmirdi. Bütün bu müddət ərzində Yəhudi millətinin öncülləri böyük problemlə rastlanmışdılar. Mühacirlər döndüyündə Yəhudi ölkəsi nisbətən boş və vəziyyəti çox pis idi. Əsir düşməmiş əkinçi Yəhudilər müxtəlif şəhərlərə dağılmışdılar. Ədumilər və Əşdudilər kimi qonşular Yəhuda və İsrailin ərazilərinin müxtəlif bölmələrini işğal etmişdilər. İordaniyanın şərqindən Əmunilər dəstə-dəstə gətirilmiş və Yəhudilərin ərazilərində yerləşdirilmişdilər. Quzeydə də Asurların məskunlaşdırdıqları Şumrunilər yaşayırdılar. Əkinçi Yəhudilər arasında təbdricən ətraf məzhəblər nüfuz etmiş və İbri dili Əşdudi və digər millətlərin dillərinə çevrilmişdi. Tanrı evi təmirinin durdurulması da bu problemlərin üzərinə başqa bir problem yüklədi. Yəhudi qövminin öncülləri Kəmbuciyə ilə münasibətlərini normallaşdırmaq üçün nə qədər təşəbbüslə oldularsa da heç bir nəticə vermədi. Çünki Kəmbuciyənin düşüncələrini başqa hədəflərə yönəlmişdi».²

Levi tarixi, nəinki Tövratin Kəmbuciyənin adını çəkməməsini xatırladır, Kəmbuciyənin Yəhudilərin istəklərinə meylsizliyini göstərir, həm də Yəhudi öncüllərinin Kəmbuciyəni də Koroşun yoluna çəkmə təlaşlarını qeyd eləyir. Əcəba, Kəmbuciyə atasının aldığından əlavə Yəhudi zənginliyindən pay almaq üçün bəhanəmi arayırdı, yoxsa Misirlilərin, Babillilərin və daha önəmlisi Yəhudilərin güclənməsini

---

¹ Pərviz Rəhbər. Yəhud tarixi, s.17.

² Doktor Həbib Levi. İranda Yəhudi tarixi, s.231.

neçə Tanrılığa qarşı sayan Muğların təlqini ilə Kəmbuciyədə Yəhudilərə qarşı şübhə və tərəddüdmü baş qaldırmışdı?

«Bu zaman Samirilər Kəmbuciyəyə məktub göndərdilər ki, sayları başqa millətlərlə müqayisədə az olan sabiq əkinçi Yəhudilərlə birləşən 40-50 min mühacir Yəhudi təhlükəyə çevrilməkdədirlər. Bir halda ki, Kəmbuciyənin öz ölkəsində Asur və Midiya dağlarında (Azərbaycandan Həmədana qədər) bu miqdardandaha çox Yəhudi yaşamaqda idi. Yəhudi əsirləri əsarətdən qurtulduqdan 206 il sonra əski İsrail ölkəsi kimi savaşıq və qarşıdurma ilə məşğul olurdular. Onlar maldarlıq və tarmıla uğraşır və sayları günbəgün çoxalırdı. Samirilərin bəyanlarına inanmağa başlayan Kəmbuciyə mülahizə edirdi ki, o tarixə qədər hələ də boy və elat üsullarına görə yaşayan İsrail boylarından bir çoxu ölkənin mərkəzində mövcuddurlar. Ehtimal edilən hər cür xəteri dəf etmək üçün onları sakinləri olmayan uzaq Əfqanıstan dağlarına köçürməyi planladı. Ancaq onlara heç bir ziyan vermədi. Kəmbuciyənin Yəhudilərə qarşı müxalifəti açıqca bəlli idi. Kəmbuciyənin Tanrı evinin təmirini durdurması Yəhudilərə elə təsir etdi ki, bəzi Şərq tarixçiləri kralın bu əməlini Bəxt-ül Nəsinin davranışları ilə müqayisə etdilər və səhvən onu Bəxt-ül Nəsir adlandırdılar. Tanrı evinin təmirindən məcburən əl çəkən İsrail sakinləri Yəhudilər heç də bu müddət ərzində bekar qalmadılar. Bu fəslin əvvəlində söylənen problemləri dəf etməyə çalışdılar və bəzi sahələrdə də müvəffəq oldular və Tanrı evinin təmirini, öz mənafeyini Yəhudilərlə müttəfiq olmaqda bilən başqa bir şahənşahın zamanına buraxdılar. Kəmbuciyənin atası zamanında Babildəki altı illik iqtidarı və atasından sonra yeddi illik səltənəti Yəhudilərin milli proqramlarına böyük zərbə vurmuşdur. Milad öncəsi 538-ci və 536-cı illəri arasında Babilədən Yəhudiyyəyə (İsrailə) tərəf baş alan mühacirət məsələsində Kəmbuciyənin davranışı Bəxt-ül Nəsinin sürgünü kimi sandılar. Əgər Kəmbuciyə Yəhudilərlə atası Koroş kimi davransaydı, mühacirlərə böyük nailiyyətlər nəşib olardı. Ancaq Babil, Midiya, Pars sakinləri Yəhudilər və xüsusən, Yəhudi zənginləri birinci mühacirlərin aqibətlərini gözləyirdilər. Üç il keçdikdən sonra Koroşun Yəhudi dövlətinin icadı ilə bağlı bəyannaməsinin problemlərlə rastlanmasını mülahizə etmələri onları

bədbinliyə qapdırdı və bu üzdən də mühacirət və Urşəlimə dönüş dayandırıldı. Onlar düşündülər ki, nədən Yəhudiyyəyə gedib özlərini təcavüzlərin, yağmalanmaların, savaşı və iqtisadi böhranların burulqanına atınsınlar, elə Babilədə; böyük, cəmiyyəti çox və zəngin olan bu şəhərdə qalıb yaşamaları yaxşı deyilmi? Və ya Koroşun ölkəsinin içlərinə, dünya zənginliklərinin axındığı və tam təhdükəsizliyin hakim olduğu Həmədana, Şuş şəhərinə və Pasaqada getmək və məzhəbləri də Yəhudilərlə daha çox təzad təşkil etməyən İran xalqlarının içərisində yaşamaq məqsədə uyğun deyilmi? Babillilərin və Yəhudilərin digər qonşularının əxlaqi çöküşlərindən bezərək qaçanlar, ali əxlaq və fitrətləri olan Pars ölkəsi xalqının içlərinə gəldiklərində rahatca yaşayırdılar. Yəhudilər birdən-birə peyğəmbərlərinin vədələrinə şəkk etdilər. Çünki Koroşun Yəhudilərlə ilgili verdiyi bəyannamədən sonrakı şadlıq və sevincləri çox sürmədi. Yəhudilər öz gözləri ilə bu hökmün yerinə yetirilməməsini gördülər və bu onları çox üzdü».¹

Bölgədə başqa bir Nəbukidnəsinin ortaya çıxışını təsəvvür etmək Yəhudiləri bərk rahatsız edirdi. Tanrı evi təmirinin durdurulması Urşəlimə dönüş mühacirətinə ziyan verir və Yəhudi boylarının Tövrati düşüncələrində şübhə yaradırdı ki, bu da Yəhudi öncülləri və başçıların qorxmasına, vahimə keçirməsinə səbəb olurdu. Bu gün Kəmbuciyənin Koroşdan fərqli olaraq Yəhudiləri sevməməsi bəlli edilmişdir. Həxaməşilərin, daha doğrusu Yəhudilərin tarix katibləri kimi davranın Herodotun Kəmbuciyəni dəli adlandırması, əslində Kəmbuciyənin Yəhudilərə qarşı davranışlarından qaynaqlanmaqdadır.

Herodotun Mənfisə dönən Kəmbuciyə haqqında verdiyi bilgiler belədir (III kitba, 27 və 38-ci bəndlər): «Kəmbuciyə Mənfisə döndüyündə Misirlilər Apisi tapmışdılar (Misirlilərin müqəddəs inəkləridir. Bu inəyi Apis adlandırırdılar. Onun xüsusi əlamətləri var idi. Müqəddəs inək öldükdən sonra yeni müqəddəs inək aramaq zorunda idilər). Bu münasibətlə Mirsirlilər ən gözəl paltarlarını geyinib şadlıq edirdilər. Kəmbuciyə elə sandı ki, misirlilər onun

---

¹ Həbib Levi. İranda Yəhudilərin tarixi. I cild, s.234.

yararlanılmazlığı üzündən şadlıq edirlər. Bu səbəbdən də Mənfis şəhərinin valisini çağırıb dedi: Nədən Misirlilər əskidən bu işi görməzkən, mən ağır itgilərlə savaştan yenik döndüyüm üçün şadlıq edirlər? Vali cavab verdi ki, Misirlilər öz Tanrılarını tapmaları münasibəti ilə şadlıq edirlər və bu Tanrının tapılması uzun zaman keçdikdən sonra mümkün olmuşdur. Şah bu cavabı eşitdikdən sonra dedi: Siz yalan danışsınız və yalançının cəzası edamdır. Kəmbuciyə onları edam etdikdən sonra kahinləri çağırırdı və eyni cavabı eşitdiyində dedi: Apisi mənim yanıma gətirin. Onlar Apisin arxasınca getdilər. Apis bir düyanın bətninə düşər və düyə bunlardır: alnında üç bucaq bir xal vardır. Arxadan qartala bənzəyir. Quyruğunda iki tük və dilinin altunda bir dəlik vardır. Apisi Kəmbuciyənin yanına gətirdiklərində, o, divanələr kimi qılıncını qınından çıxarıb düyanın qarnına soxmaq istərkən, qılınc düyanın buduna isabət etdi. Sonra Kəmbuciyə kahinləri üz tutub dedi: Siz nə qədər düşüncəsiz adamlarsınız, Tanrının da heç əti və qanı olarmı? Allah da heç dəmirdən zərər çəkərmə? Məni rişxənd etməsiz sizə çox baha başa gələcək. Sonra əmr etdi kahinləri qamçılansınlar və şənlik edən bütün Misirliləri tutub öldürsünlər. Belə nəticələndi Misirli şən adamların və kahinlərin aqibəti. Budu, kəsilən düyə öldü və kahinlər onu gizlicə dəfn etdilər. Misirlilər söylədiklərinə görə Kəmbuciyə bu rəftarından sonra dəli oldu. Ancaq Kəmbuciyənin əvvəldən də ağılı yox idi».¹

Nə Pirniya, nə Qrişmən və nə də Beryan Kəmbuciyənin Yəhudilərlə uyumsuzluğu və uyğunsuzluğu barədə bir kəlmə belə söz açmamışdır. Ancaq Pirniya Kəmbuciyənin divanəliyi barədə bu biçim əsassız nağılları kitabının bir neçə səhifəsində davam etdirir. Ancaq Həxaməşilərə sitayiş edərək, Şərq və özəlliklə «Iran» tarixində təxribat törədən Herodotun mülahizələrinin tərsinə olaraq digər bir sənəd Kəmbuciyə haqqında başqa cür bilgi verməkdədir: «Kəmbuciyə ilə həmzaman olmuş bir Misirlidən bir sənəd əldə edilmişdir. Bu sənəd Vatikan muzeiyində saxlanılan bir Misirli heykəlidir ki, Kəmbuciyənin Misir fəth etməsinə şahid olmuşdur. Heykəlin sahibinin həyatı və Misir hadisələri ilə bağlı heykəlin üzərinə

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, birinci cild. S.497.

bir kitabə yazılmışdır. Kəmbuciyəyə aid olan hissəsini burada gətiririk. Bu, Misirin Parslar tərəfindən fəth edilməsi ilə bağlı yeganə uzun sənəddir. Bu adamın adı Uca Qrersent və məbədlər rəisinin oğlu və həm də Saisin rəisi olmuşdur. O öz yazısını belə başlayır: «Allahların böyük anasının və Sais Allahlarının yanında dəyərli olan Uca Qrersent Uratlı bir şahzadədir. Misirin ağasının və yuxarisinin padşahı Amizis zamanında xəzinədar idi. Deyir: Böyük şah bütün məmləkətlərin şahı Misirə gəldiyində yanında bütün Asiya məmləkətlərinin adamları var idi. O, bu məmləkətlərin bütünüə səltənət etməyə başladı və Asiyalıları burada məskunlaşdırdı. O, Misirin və bütün məmləkətlərin böyük şahı idi. Şah mənə söylədi ki, onun yanında həm təbib və həm də sarayın rəisi olum və gecələr ona rəvayətlər söyləyim. Mən, padşaha ali rütbə Ananın qərargahı olan Saisin əzəmətindən danışdım. Bu, bütün tanrıların sirridir. Yuxarı və aşağı Misirin padşahı Kəmbuciyədən xahiş etdim ki, Asiyalıları niyyət məbədinə uzaqlaşdırsın ki, bu məbəd bir daha müqəddəsliyini əldə etsin... Padşah onların niyyət məbədinə uzaqlaşması üçün əmr verdi və orada tikilmiş evləri sökdürdü. Padşah məbədin yuyulub təmizlənməsi və kahinlərin oraya göndərilməsi üçün əmr verdi. Kral fərman verdi ki, bütün böyük anası niyyət məbədinə istəklərdə bulunulsun, əvvəllər olduğu kimi qurbanlar kəsilsin və şənlik törənləri keçirilsin. Mən Saisin əzəmətini ona bəyan etdim və dedim ki, bu şəhər bütün tanrıların yerləşim məkanıdır və bütün allahlar öz səltənət taxtlarında əbədi olaraq bu şəhərdə məskunlaşmışlar. Kəmbuciyə Saisə gəldiyində niyyət məbədinə getdi və hamıdan yüksək olan niyyətin əzəməti qarşısında əski Misir padşahları kimi səcdə etdi. Sonra da böyük niyyət şərəfinə qurbanlar kəsdi. Misir padşahının kəsdiyi kimi».¹

Tarixçi Kəmbuciyə ilə bağlı Misir kahininin bu rəvayətini Herodotun nağıllarına tərcih etmək istəyir. Beləliklə, Həxamənşilər tarixinin ikinci yarpağını da Həxamənşilər özləri yazmış olur. Birinci yarpaqda Orta Doğuda Koroş Yəhudilərinin yolunu açmaqda, Beynəlnəhrinin əski mədəniyyətlərini məhv etməkdədir və Tövrata

---

¹ Perniya. Əski İran, I cild, s.502-504.

«Tanrı elçisi» olaraq tanınır. Bölgədə, Beynəlnəhrin və Həxaməniş sarayında günbəgün artan Yəhudi güc və imkanından təşvişə düşən Kəmbuciyə baş verə biləcək təhlükənin qarşısını almaq istəyir və bu üzdən də Herodot tərəfindən uydurulan axmaqca Apis inəyi nağılı ilə onu divanə adlandırırlar.

«Eyni zamanda Kəmbuciyə tərəfindən öldürülən Apis inəyi rəvayəti Stapeum Menfisdə (Apis inəklərinin mumiyalanıb dəfn edildiyi yer) kəşf edilənlərə görə şübhə və sual altına girmişdir. Miladdan öncə 524-cü ildə Kəmbuciyə zamanında Apis məzarı üzərində bir kitabə tapılmışdır. Bu kitabədə Kəmbuciyə Misir əlbisəsində diz çökmüş və səcdə edər bir halda görünməkdədir və onu «Hurus... Yuxarı və Aşağı Misir padşahı...» olaraq adlandırırlar. Kitabə belə məlumat verir: Altıncı il Şemo fəslinin üçüncü ayının onuncu günündə Yuxarı və Aşağı Misirin kralı... əbədi həyatın sahibi rəhmətlik Allah dəfn olunmaq üçün götürüldü (gözəl bir qürub çağında istirahət etmək üçün onu məzarına qoydular). Mumiyalanmaq, şahın onun üçün düzəltdirdiyi yerdə dəfn edildi. Hər şey kralın istədiyi kimi oldu...»

Nəticə: bu sənədə görə məlum olur ki, Herodot yalan və qeyri-dürüst bilgi vermişdir. Kəmbuciyə nəinki gənc Apisi öldürməmiş, həm də bir Apis inəyin mumiyalanma və dəfn mərasimində Misir ənənəsinə uyğun olaraq iştirak etmişdir». ¹

Digər tərəfdən Koroşun (Kirin) başqa bir oğlu Berdya da fərqli səliqə və mövqeyinə görə Koroşun və Yəhudilərin tarixi planlarını təqib etmir. Berdya məsələsi Həxamənişlər tarixinin ən qaranlıq səhifələrindəndir. Onun məchul qalıb, tanınmaması və üzərinə yüklənən tarixi ittihamların ümdə məsuliyyəti Daryuşun (Daranın) üstünə düşməkdədir. Daryuş öz kitabəsində törətdiyi fitnələrini ört-basdır etmək üçün Berdyanı rüsvay etmişdir. Bəlli olan odur ki, Berdya atası Koroşun zorakılıq siyasətinin ardıcılı olmamışdır. Berdya, əski Orta Doğu və Beynəlnəhrinin (İkiçayarası) qövmləri ilə münasibətlərini dəyişdirmək və gəlişdirmək istəyirmiş. Bu üzdən, bəlkə də onu Həxamənişlər sülaləsinin yeganə uzaqqörən və aqibəti

---

¹ Beryan. Həxamənişlər imperatorluğunun tarixi, s.157.

düşünən fərdi kimi anlamaq olar ki, Yəhudilərin və Daryuşun fitnəsindən canını qurtara bilməmişdir.

«Öncə Herodotun rəvayətini söyləməyim gərəkir. O, yazır (III kitab, 67-79 bəndlər): **Muğ Semirdis (Berdyə)** sükunət içərisində və aramca səltənət etdi. Bu müddət ərzində öz təbələri üçün çox yaxşı işlər yaptı. Elə ki, onun vəfatından sonra Parslar istisna olmaqla bütün Asiya millətləri kədərləndilər. O, taxta çıxarkən. Üç il müddətinə bütün millətləri vergi verməkdən azad etmişdi».¹

Hətta Herodot da Berdyanın tabe millətlər arasındakı nüfuzunu etiraf etməkdədir ki, bu da Berdyanın yaygın məhbubiyyətini göstərməkdədir. Çünki Herodot rəsmi Həxaməşilər tarixçisidir və Berdyanın şəxsiyyətinin müsbət yönləri barədə düşünməməsi gərəkir. Şayəd o, bu səbəbə görə Berdyə haqqında müsbət şeylər yazmışdır ki, Berdyanın qatili Daryuş da onun məhdudiyyətini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

«Daryuş şah deyir: Əl dəyişdirən padşahlıq mənim iradəmlə yenə öz sahiblərinə qaytarıldı. Muğ «**Geomata**»nın (Berdyanın) viran etdiyi məbədləri mən yenidən təmir etdim. Muğ Geomatanın onlardan aldığı örüşləri, malları və qulları özlərinə qaytardım. Mən, İran,*Midiya və digər ölkələrin xalqlarını əskidən olduğu kimi yerlərindəcə məskunlaşdırdım. Qəsb edilən nə varsa, sahiblərinə qaytardım. Mən bu işi Əhuraməzdanın mərhəməti hesabına yaptım. Mən, öz evimizi əvvəlki yerində yerləşdirməyə müvəffəq oldum. Mən qoymadım ki, Muğ **Geomata** bizim evimizi işğal etsin».²

Daryuşun bu sözləri Berdyanın Həxaməniş aristokratiyası ilə qarşıdurmasına, Berdyanın istəyi üzərinə millətlərin mal varlıqlarının bir hissəsinin özlərinə qaytarılmasına bir dəlildir. Berdyanın (**Geomata**nın) tarixdəki bu biçim mövcudluğu açıqca bu mövzunu bəyan etməkdədir ki, o, bölgə millətləri ilə dərin təmas və bağlanti

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, s.520.

* Təssüf ki, bir çox tarix tərcüməçiləri hər yerdə yanlış olaraq «Pers» kəlməsini İran olaraq tərcümə etmişlər ki, bu da mövzunun doğru dərk olunmasını əngəlləyir. Onlar başqa dillərdə indiki İrana işarə edən Pers sözünü axmaqcasına 2500 il bundan öncəki kitabələrə də aid etməkdədirlər.

² Dəndamayev. İran ilk Həxamənişi padşahları dönəmində, s.345.

qurmaq fikrində imiş. Bisütun kitabəsinin də işarə etdiyi üzrə, Daryuş Berdyanı devirdiyi zaman o, Pars, Midiya və digər ölkələr özü ilə birləşdirmiş, bir araya gətirmiş və məğlub millətlərdə yeni ümid yaratmışdır. Berdya öldükdən sonra bütün imperatorluğun hər yerində, hətta Farsda, Ənşanda, xüsusən, Midiyada, Elamda və Babilə Daryuş və Həxamənsilərə qarşı qəzəb və itaətsizlik tufanı baş qaldırır: «Tarixdən də bəlli olduğu üzrə Daryuş kimi çox az şahlar olmuşlar ki, taxta çıxdıqlarının ilk günlərində bu qədər böyük problemlərlə rastlanmış olsunlar. Bunu Kəmbuciyənin dörd illik uzun müddətli qeyb olması ilə izah edirlər. Kəmbuciyənin qeybliyində saxta Berdya taxta oturdu və yeddi ay içərisində əyalətlər xalqlarının təvəccüh və diqqətini qazanmaq üçün bir çox güzəştlər etdi. (Məsələn, vergi və bac almanı yasaqladı və hərbi xidmətə alınmanı əfv etdi). Bu isə mərkəzin imperatorluğa qatılan yeni ərazilərdəki nüfuzunun azalmasına səbəb oldu və istiqlal tələblilik və ayrılma hissləri təhrik edildi. Bütün məmləkətlər Həxamənsilərdən ayrılıb əski istiqlallarına qovuşmağa çalışdılar».¹

Əgər üstdəki mətnə «saxta Berdya» ifadəsini Koroş oğlu «doğru Berdya» ifadəsi ilə dəyişdirsək, Pirniyanın bütün şərtləri həqiqətə uyğun gəlir. Berdya itirilmiş azadlıqlarının geri qaytarılmasını arzu edən əsir millətlərin ümidinə çevrilmişdi.

«Berdya və imperatorluğun qəbilələri: Herodot, Semirdisin (Berdyanın) digər bir qərarını şərh edərək yazır: «O, imperatorluğun bütün qövmlərinə qasidlər göndərərək, onların üç il müddətində vergidən, xərac verməkdən azad olduqlarını və gənclərinin hərbi xidmətə çağrılmayacağını duyurdu.» Justin (I. k, 13-129) tərəfindən sadələvhcə bir hökm olaraq dəyərləndirilən bu qərar, Herodotun söylədiyinə görə bütün qövmlərin Berdyaya rəğbətini təhrik etmişdir. Digər bir yerdə (VI. K, 59) Herodot yazır ki, «Parsda taxta çıxan padşah şəhərlərdən hələ alınmamış bütün xəracları bağışladı». Lakin bu iki qərarın Berdyaya aidiyyəti yoxdur. Çünki o, ödənilmiş xəracların «taxta oturması münasibəti ilə»

---

¹ Həsən Pirniya. Əski İran, I cild, s.537.

bağışlanmasına fərman verməmişdi. O. üç il müddətinə hər kəsi xərac verməkdən və əsgərliyə alınmaqdan azad etmişdi».¹

Beryanın kitabındakı «Berdyə və Pars aristokratiyası» fəsili Daryuşun Bisütun kitabəsindəki iddialarının yanlışlığını təsdiqləyən çox dəyərli şərhərdən birisidir. Beryanın sualları bu mövzu ətrafında dolaşmaqdadır ki, Daryuş və Herodot tarixin bu dönmə səhifələrini qarışdırmaqda, anlaşılmazlığa və dumanlığa soxmaqda əlbir olmuşlar.

Berdyə (Semirdis) və Geomata – Yağı birisinin kimliyi və tac-taxta yüksəlməsi barədə dərin bir qaranlıq ortada olduğu görünməkdədir. Herodotun və Daryuşun eyni rəvayətləri söyləmələri istər-istəməz bu rəvayətlərin yəqin və doğru olmadığını təsdiqləyir. Bu da bilinməkdədir ki, Daryuşun əmri ilə hazırlanan Bisütun mətni (DB 70-ci bənd) imperatorluğun bütün əyalətlərində yayımlanmışdır. Bu kitabələrdə Herodotun oxuya biləcəyi Yunanca bir rəvayət olmuşdurmu? **Hər halda Herodotun Daryuşla əlbirliyi heç bir şey isbat etmir. Bu sadə dəlilə görə Daryuşun öz həyatı haqqında söylədikləri də çox şübhəli görünməkdədir:** Daryuş (Dara) Həxamənsi (Əhəməni) xanədanının içindən qalxınmış bir padşah olaraq (DBI-4) sülalə həyatını yenidən canlandıran (DBŞ 14) sulatan kimi cilvələnir. Hər bucaqdan baxıldığında Kəmbuciyənin qardaşı **Berdyanın yox olub Geomata adlı bir yalançı və fırladaçının ortaya çıxışı Daryuş üçün faydalı olmuşdur.** Yeni padşah öz rəvayətinin tarazlığı, mətanəti barədə (4-cü k 58) danışır və həqiqətə olan eşq və imanından (4-cü k 63) dəm vura bilər. Lakin bu təlqin öncədən bu biçim qəlibləşdirilmiş izharların mahiyyəti ilə tanış olan oxucuda yəqin və inam icad edə bilməz. Oxucunu inandırma bilməz. Bundan əlavə bu rəvayət barədə verilən bilginin digər rəvayətlərin verilməsi ilə həmahəng olmaması müşahidə edilməkdədir. Bu gün Daryuşun qeyri-təbii iqtidara gəlişini çağdaş dildə «hərbi devrilis» adlandırırıq. Daryuşun haqqındakı anlaşılmazlıqlar və Berdyə ilə bağlı bəzi bilgilərin ortaya çıxışı, hətta Beryə kimi çox

---

¹ Piyer Beryan. Həxamənsilər imperatorluğunun tarixi, I cild, s.257.

ehtiyatlı bir tarixçini də məcbur edir etiraf etsin ki, Berdya qəsbkar deyil, doğruca Koroşun oğludur.

«Doğru olan budur ki, Kəmbuciyənin ölümündən sonra Berdya imperatorluğun yeganə varisi idi. O Berdya ki, bir neçə ay qəsbkar və yağlı olmuşdur. Hər halda yağlılıq müddətində Kəmbuciyənin ölüm xəbərini eşitdikdən sonra öz padşahlığını rəsmən elan edir və qanuni padşahlığını daha möhkəm təsbit etmək məqsədi ilə «öncəki padşahın» qadınları ilə evlənir. Bundan da nəticə almaq mümkündür ki, nədən Daryuş Berdyanın qüdrəti ələ keçirmə tarixini Kəmbuciyənin ölümündən öncəki zamana bağlamağa israr etmişdir. O, bu yolla Koroş ailəsinin bir üzvü olaraq səltənət haqqı olan Berdyanı qəsbkar kimi tanıtmışdır».¹

Şəhbazinin də kitabı Kəmbuciyə ilə bitir və biz artıq o mövzuya qayıtmırıq. Ancaq imperatorluğunun və Qrişmənin soyu olan qövmün (Yəhudilərin) taleyinin müəyyən edildiyi bu təlatümlü dövrlə bağlı Qrişmənin Kəmbuciyənin dəliliyindən və Urartuda şahlıq atının tam zamanında kişnəmə nağılından başqa heç bir şey söyləmir!»

İndi araşdırmalarımızın nəticələrinə varə bilərik: Kəmbuciyənin düşüncələrində Yəhudilərə qarşı etinasızlığın və bədgümanlığın qalxışı üçün qoyduqları böyük sərmayəni təhlükəyə soxmuşdu. Bu hadisə Yəhudilərin bilgin və seçginlərini başqa çarə aramağa məcbur etdi. Digər tərəfdən Kəmbuciyəni aradan götürmək də Yəhudilərin problemini çözmürdü. Çünki təbii olaraq Kəmbuciyənin ölümündən sonra Berdya səltənətə yüksələcəkdi. Berdya da bölgə millətlərinin milli mənafeləri yönündə davranmağa meylli idi. Bu da çox təhlükəli idi. Çünki yenidən Babilin dirçəlməsinə və Yəhudilərin sərgərdanlığına səbəb ola bilərdi. Tarixin bu aşamasında hadisələrin gedişi tarixçinin bir mühakimə yürütməsinə imkan verir: Daryuşun və Herodotun söylədiklərinin tərsinə olaraq Kəmbuciyə və Berdya Yəhudilərlə iş birliyini dayandıraraq və daha uyğun və fərqli siyasətin oluşması üçün həmfikirmişlər. Çünki müxtəlif mənbələr göstərir ki, Berdyaya qarşı qiyam edən sərdarlar, qalib gəldikdən sonra məğlub

---

¹ Beryan. Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.252.

millətlərə qarşı davranışlarında demokratiyanın seçimində bir-birləri ilə fərqlənən çox təzadlı mövqelərdə durmuşlar.

«O zaman bir-birinə qarşı olan üç nəzəriyyə ortaya çıxdı. Bu nəzəriyyələri Etans, Mekabiz və Daryuş müdafiə edirdilər:

1. Elə bir rejim qurulmalıdır ki, əksər qövmlərin nümayəndələri iqtidarda iştirak etsinlər.

2. Oliqarşi bir sistem bərqərar olunmalıdır, yəni ən seçgin fərqlərdən oluşan bir qrup hökuməti idarə etməlidir.

3. Padşahlıq rejimini saxlanılmalıdır».¹

Yeni hakimlərin arasında belə tərəddüdlərin peyda olması Berdyanın siyasətinin təsirini göstərməkdədir ki, Berdyanın siyasəti onu devirənləri onun iqtidar səliqəsini davam etməyə sövq etmişdir. Tarixi şahidlər isbat edir ki, qiyamçı sərkərdələr arasında hakimiyyətin siyasi davranışının dəyişilməsini istəyən, ancaq Daryuş olmuşdur. Herodotun nəql etdiyi helenist nağıl əsasında isə Urartu da bir atın tam zamanında kişnəməsinə görə Daryuş iqtidarı Berdyadan dövr alır. Ancaq tarixçi ortada olan sənədləri, hadisələri dəyərləndirərək belə bir nəticə çıxara bilər ki, **Daryuşun qələbəsi ancaq və ancaq Yəhudi bilginləri şurasının planları üzrə davranmışdır. Çünki Daryuş iqtidara gəldikdən sonra Kəmbuciyə və Berdya zamanında Yəhudilərə qarşı yapılan basqıların və əngəllərin hamısı aradan götürüldü.** Daryuş da eyni Koroş kimi, müxtəlif qövmlərin istiqlal tələb sərdarlarının gözlərini çıxarmaqla iftixar edir və Urşəlimdə Tanrı evinin təmirə başlanmasına şərait yaradır!

«O zaman Daryuş bu fərmanı vali Tattenaya, Şetarboznaya və Firat çayının qərbindəki digər valilərə göndərdi: Buraxın Tanrı evi əvvəlki yerində tikilməyə başlansın. Yəhudi valisinə, Yəhudi qövmünün başçalarına və Tanrı evinin təmiri ilə uğraşan Yəhudilərə mane olmayın. İşin qaydasında yürüməsi üçün evin yapılma məxaricini Firat çayının qərbində mövcud olan səltənət xəzinəsindən dərhal ödəyin. Urşəlimdə olan Yəhudi kahinlərinin istəkləri üzərinə onların gündəlik ehtiyaclarını ödəyin və onlara buğda, şərab, duz,

---

¹ Beryan Həxaməşilər imperatorluğunun tarixi, s.266.

yağ, zeytun, öküz, qoç, quzu verin ki, göy Tanrısının qurbanlarını kəssinlər və padşah və oğullarının sağlığı üçün dua etsinlər. Bu fərmanı hər kim dəyişdirsə, evinin üstündə dar ağacı qurulacaq və dara çəkiləcək və evi viranəliyə döndəriləcəkdir. Hər hansı bir padşah və ya qövm bu fərmanı dəyişdirib və Tanrının Urşəlimdə özünə seçdiyi evini viran edərsə, Tanrı o padşahı və o qövmü məhv etsin. Mən, Daryuş padşah, bu fərmanı verdim, keçikmədən icra edilsin».¹

Babilin, Həmədanın darvazaları Koroşun üzünə savaqsız açıldığı kimi, bu dəfə də Şuşun darvazalarını Daryuşa açırlar və bir daha «heç»dən bir «kəbir» meydana çıxır. İlk kəbirin zamanında olduğu kimi, milli çaxnaşmaların bölgədə gücləndiyi və istiqrarsızlığın baş alıb getdiyi bir vaxtda Daryuş səhnəyə atılır və ilk işi Yəhudiləri arzularına çatdıraraq imperatorluğun xəzinəsi hesabına Urşəlimin təmir edilməsinə əmr verir!

Əcəba, Daryuşun xəzinədən bu qədər xərclənməsini Koroşun «zatında» fərz edilən «qurtuluşçuluq və özgürçülük» kimi bir məntiqlə anlayıb və Daryuşu da «mərd xasiyyətli, mərd fitrətli»mi düşünməliyik? Nədən bu mərd xasiyyətlilik başqa qövmələrə də deyil, yalnız Yəhudilərə şamil olur?

Ən doğru dəyərləndirmə budur ki, Daryuş onu bu iş üçün yetirən, iqtidara daşıyan Yəhudilərə öz borcunu ödəyirdi. Yəhudilər üçün Daryuş başqa bir Koroşdur ki, Orta Doğudakı hədəfləri yönündə onu da kullanırlar. Çünki Koroş əski millətlərin Yəhudilərə qarşı yönəlmiş xətər və təhlükələrini dəf etdiyi kimi, Daryuş da Yəhudi bilginlərinin planladıkları üzrə Yəhudilərlə uyumlu davranmayan Kəmbuciyəni və Berdyanı məhv etdi və Orta Doğudakı vəziyyəti, xüsusən siyasi durumu 15 il əvvəl Koroşun var etdiyi ortam vü şəraitin səviyyəsinə gətirdi. **Əcəba, üzərində düşünmək gərək deyilmi ki, nədən Koroş və Daryuş ən çətin mühasirələrdən müvəffəqiyyətlə çıxıb iqtidara çatdıqlarında ilk öncə Yəhudiləri razı salmağa çalışmışlar? Heç kəsin**

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq, 6: 6-12.

inanmadığı bu qövmə Koroş və Daryuş nədən bu qədər etina edir, güvənir və inanırdılar?!

«Əhuraməzda böyük allahdır ki, bu yeri yaratdı, o göyü yaratdı, insanları yaratdı, şadlığı yaratdı və Daryuşu şah etdi».

Bir çox allahların məkanı olan Orta Doğuda hər ünsürün bir qaynağı olmuşdur: «Nanay-ay allahı», «Onu-günəş allahı», «Anu-göy allahı», «Anlil-hava allahı», «Anki-yer allahı», Mərduk, Nəbu və başqaları. Bisütun kitabəsi də elə bir Allah tanıdır ki, daha çox Yəhudilərin allahına bənzəməkdədir.

«Başlanışda Allah göyləri və yeri yaratdığı zaman, yer boş və şakilçiz idi».¹

Daryuşu Bisütun kitabəsində siyasi bəyannaməni yazmağa zorlayan Yəhudilər olmuşdur. Elə bir iş ki, öncələrdə nə bənzəri olmuş, nə sabiqəsi olmuş, nə də təkrar olunması mümkündür. Daryuşun hərbi əməliyyatları israrla izah etməsi yalnız Yəhudilərin işinə yaradı. Yəhudilər bölgədəki siyasi proseslərə müdaxilələrini gizlətmək, ört-basdır etmək üçün Kəmbuciyə və Berdyanın qətləri ilə bağlı planlarına tarixi bəraət qazandırmaq məqsədi ilə Daryuşu bu kitabələri yazmağa zorlamışlar. Zahirən, kitabənin məhv olmasından vahimə keçirən Daryuşdur **(pərdə arxasında və Yəhudilərdir)** ki, vədlər verməklə, həm də qorxutma və xəbərdar etməklə onun uzun müddətli davamını sağlamağa çalışmışdır. Ancaq əslində isə kitabədə əks olunan və danışan Yəhudilərin vahiməsi və qorxusudur: «Daryuş şah söylər: Sən, sonralar bu kitabədə gördüyün yazıları və təsvirləri sökmə və imkanın varsa onu qoru. Daryuş şah söylər: Əgər sən bu kitabəni görüb və onu sökməsən, onu qorusan Əhuraməzda sənənin yardımçın olar. Sənənin nəslin artar, ömrün uzun olar və Əhuraməzda işlərinə bərəkət qatar. Daryuş şah söylər: əgər bu kitabələri gördüyündə onu söksən, onu qorumasın, Əhuraməzda sənə ziyan verər, nəslini kəsər və bütün işlərini uğursuzluğa uğradar».²

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq, Bulunma səfəri, ilk ayə

² Daryuş. Bisütun kitabəsi, 4-cü dirək, 15-ci bənd.

Bölgənin başqa heç bir kitabəsində belə yalvararcasına bir istəkdə bulunulmamışdır. Bisütun kitabəsinin qarğış və duaları Tövrətin qarğış və dualarına bənzəməkdədir. «Uzun ömür», «ilahi bərəkət», «nəslin artması» kimi istəklər Yəhudi zehniyyətinin tanınmış məhsuludur və bütün bunların hamısı kitabədə Əhürəməzdaya mənsub edilmişdir. Hətta bu mətn üçün daha əmin, texniki və möhkəmlik baxımından hesab edilmiş bir köşənin, bir küncün seçilməsi də Daryuşun digər kitabələrində sərgilənən məlum zəkası ilə uyğun gəlmir. Kitabənin mətni, sual verəni və sorucusu qeyri-müəyyən olan suallara cavab verir. Bir halda ki, Daryuşun Nəqş-i Rüstəm, Təxti-Cəməşid, Şuş və Həmədandakı kitabələri bir-birinə bənzər bir neçə cümlədən artıq bir şey deyildir. Siyasi və təbliğat məzmunlu belə uzun bir bəyənətə oluşturmaq, yazısı, kultürü və xətti olmayan, həm də bədəninin savaşı tərləri soyumamış birisi üçün qeyri-mümkündür. İstər-istəməz bu, oxucunun beynində sual və şübhə doğurur. Daryuşun tarixə cavab vermə təlaşında heç bir insani və hərbi məntiq mövcud deyildir. Daryuşun kitabəsinin mətni qarışıq və qeyri-insanidir və açıqca bəlli olur ki, siyasi hədəflər məqsədi ilə hazırlanmışdır.

«Daryuş şah söylər: Bu kitabəni Əhürəməzdanın lütfü ilə var etdim. Daşlardan əlavə Ari dilində ziğ və gön lövhələrində də yazıldı. Mən, öz heykəlimi də tökdürdüm. Mən, öz soynaməmi də yazdırdım. Bütün bunlar yazıldıqdan sonra mənə oxundu».¹

Beləliklə, Daryuş, hətta (!) kitabəsinin mətnindən də xəbərdar deyilmiş. Bu kitabəni Daryuş üçün yazmışlar, şəcərə və heykəl oluşturmuşlar, o isə sadəcə oluşturulmuşları bəyənmişdir. **Kitabə, Daryuşa yazılan təriflər və mədhlər pərdəsi altında ancaq kralın özünü tarixin müttəhimini və bütün olayların məsulu kimi göstərməyə çalışmışdır. Kitabədəki sözlərin tərkibi və düzəlmiş sözlər kitabə müəllifinin ensiklopedik bilgiyə sahib olduğunu isbat edir ki, digər kitabələrdə bu özəllik görünməməkdədir. Şübhəsiz ki, Pəhləvilərdəki taxma və**

---

¹ Daryuş. Bisütun kitabəsi. IV dirək, XX bənd.

saxta «Ariyamehr»* adı kimi, «Həxamənşi» də Daryuşun Yəhudilər üçün yaptığı işlərdən dolayı onlardan ödədiyi ləqəbdən başqa bir şey deyildir. Yenə də Daryuşu «Ari» olaraq adlandıran da Yəhudilərdir. Tövrat terminlərinin farslaşmış ləqəbləri kimi görünən bu ifadələr Daryuşu tarixə üstün və seçkin olaraq təqdim etmək məqsədi ilə tənzimlənmişdir. Zahirən, bu pərdənin arxasındakı fitnənin əsil planlayıcısı, örgütləndiricisi və tətbiqatçısı olan Yəhudi əli görünür. Öncə də söylədim ki, Daryuşun Allahın ləqəbi olan «Orməzd» elə bir tərkibdir ki, İsrail elçiləri Asur inancından örnək götürərək, onu Daryuşa «Ölkələr bağışlayan**» Tanrı kimi düzəltmişlər.

---

* Qacarlardan sonra dövlət başına keçən Pəhləvi sülaləsi Ari irqçiliyinə dayanaraq Pəhləvilər tarixi kimliklərini «Şahənşahə Ariyamehr» olaraq təqdim edirdilər. Yəni təmiz və səmimi Ari irqindən əmələ gələn şahənşahlıq. Bu kitabı oxuyarkən, Daryuş Həxamənşi ilə Rza xan Pəhləvi arasında bənzər yönələr gözə çarpır: 1. Hər ikisi xarici güclərin himayəsi ilə iqtidara gəlirlər. Birincisi, Yəhudilərin və ikincisi isə, İngilislərin. 2. Həm Daryuş (Dara), həm də Rza xan hərbi çevrilişlə iqtidara gəlirlər və hər ikisi də hərbi olmuşdur. 3. Hər ikisi də digər millətlərin kimliyini və varlığını gözartı etməyə, məhv etməyə çalışır. 4. Hər ikisi siyasi davranışlarında xarici güclər tərəfindən yönləndirilirlər. 5. Hər ikisi soysuzluqlarını gizlətmək üçün saxta soynamə oluşturmağa çalışırlar. 6. Rza xan da «Ariyamehr» sözünü Daryuşun saxta cəddi olan Aryarmən sözünü dəyişdirərək özünə ləqəb götürmüşdür. Rza xan və ideoloqları və xələfi olan oğlu Məhəmmədrza öz soylarını Daryuş Həxamənşiyə bağlayır və 2500 illik bir şahənşahlıq sabiqəsi ilə güvən duyur və bu iftixar qaynaqlarını başqa millətləri məhv etmək üçün bir üstünlük kompleksi kimi sanır və təbliğ edirdilər – Tərcüməçi.

** Şeyx Məhəmməd Mərdux mütəbər kitabı «Mərdux tarixi»nin yeni nəşrinin 28-ci səhifəsində yazır: «Ari», «ar» və «i» mənsubiyyət şəkilçisi ilə oluşan mürəkkəb bir sözdür. Əski Fars dili ilə eyni kökdən olan Kürd dilində Ari sözü atəş anlamında olmuşdur ki, hələ də eyni mənada işlənməkdədir. Əski Fars dilində də har, hir, azər, atər və ari sözlərinin hamısı «ar» sözündən alınmış və atəş və atəşpərəst anlamındadırlar. Ari, yəni atəşə tapınan və atəşpərəst deməkdir ki, bu söz cəm bağlanıldığında Ariyan olur. Yəni atəşpərəstlər. Çünki bu soyların hamısı atəşpərəst olmuşlar... «Hageryan» sözü də bu qanuna tabedir və Sami

«Bütün ölkəni idarə etmək üçün Daryuş 120 satrap və onların işlərinə nəzarət etmək üçün isə birsi Daniel olmaq üzrə üç vəzir təyin etdi. Bu satraplar vəzirlərə hesabat verirdilər. Vəzirlər krala zərər toxunmasın, onun mənafeinə ziyan gəlməsin deyər, satrapların işlərinə nəzarət edirdilər. Daniel vəzirlərdən və satraplardan ən

---

(Semit) olmayan, Yəhudi müxalifi olan atəşpərəst anlamındadır. Bu söz «Hacər» olaraq da tələffüz edilir».

Məhəmməd Mərduxun bu görüşləri üzərinə düşünməyə dəyər. Atəşpərəstlik İranın güneyindəki cansıxıcı istilər ortamı ilə heç uyğun gəlmir. Əgər dünya səhralarının sakinləri, zamanı ayın hərəkəti ilə müəyyən edirlərsə, bu, ona görədir ki, günəşin hərəkətini o yerlərdə izləmək müəssər deyildir və günəş həyata müvafiq ünsür kimi sanılmamışdır. Bu üzdən də atəşə sayqı ilə yanaşmaq, ola bilsin Həxamənşi axınçılarının gəlişi ilə ortaya çıxmışdır. Rusiyanın Orta steplərindəki şiddətli soyuq üzündən atəşə ciddi ehtiyac olduğu üçün bu ehtiyacdən qaynaqlanan inancı Həxamənşi axınçıları o yerlərdən özləri ilə bərabər gətirmələri daha məntiqi görünməkdədir. Bu indiki coğrafi iqlimlər üçün də keçərlidir. Bəlkə də Daryuşun qəbiləsindəki atəşpərəstlik və atəşi qoruma ənənəsinin Zərdüştçülük inancları ilə heç bir bağlantısının olmaması, Yəhudilərin «Ari», yəni od qoruyucusu ləqəbini Daryuşa taxmalarına səbəb olmuşdur. Daryuşun cəddi olan «Aryarmən» sözünü «bol atəş» mənasında anlamaq olar, eləcə də «Arşam» sözü də atəşlə əlaqəlidir və «əski atəş» kimi mənalandırmaq mümkündür. Eləcə də Daryuşun «Dəyəvş» olaraq tələffüzünü və yazılmasını da müdafiə edənlər var ki, bu lüğəti «zəngin hüşlü» anlamında yazırlar. Ancaq, Daryuş «dəryasan» anlamlı tərkibi bir lüğətdir. Öz zamanına görə bu söz tam yeni, yerli olmayan və gəlmə bir sözdür. Daryuşun tarixə təqdim etdiyi ləqəblərin (məsələn, onun öz adı və ya Həxaməniş sözü) elə fonetik özəllikləri vardır ki, miladdan öncə 700 il əvvəl bir ata oğluna belə bir ad qoymazdı. Daryuşun yartadığı adların (Aryarmən, Arşam, Vidafarne, Geoberve, Bəğabuxçe və Orduməniş) digər Ənşan adları ilə (Mərtii, Çinçəxəri, Vəhyəzdat, Çişpiş, Kəmbuciyə) müqayisəsi və tədqiqi bəlkə bizi bu nöqtəyə hidayət edər ki, Berdyaya (əsil Həxamənşi varisi) qarşı qiyam edərək, onu devirib və Daryuşu iqtidara daşıyan yeddi sərdar Yəhudilərin seçgin və bu iş üçün hazırlanmış hərbiçiləri olmuşlar, ancaq sonradan Orta Doğu dillərinin özəlliyinə bənzər ləqəblərlə tarixə tanındılmışlar. Bir qeyə də diqqət etmək gərəkdir ki, Daryuşun kültürəl kimlikdən məhrum olmasına baxmayaraq, tarixə soxduğu bütün adlar kültürəl zənginliklərlə yüklüdür.

ağıllısı, qabiliyyətli və ən başaranlısı olduğı üçün padşah imperatorluğun bütün idarə işlərini ona (Danielə) tapşırıldı».¹

Kəmbuciyə hadisəsi və təcrübəsi səbəb oldu ki, Yəhudilərin bilginləri və təşkilatları Həxamənşi sarayını bir an da özbaşına buraxmasınlar. Özlərinin məhsulu olan bu sülalənin idarə sisteminə tam nəzarət etməyi qərarlaşdırdılar. Bu, başlanğıcdan Həxamənşi imperatorluğunun başı üstündə duran kölgənin sirri və kod açarıdır. Mən keçən fəsillərdə bu haqda izahat vermişəm. O dövrün məktublarını, milli sənədlərini məhv etmə təlaşına rəğmən, yenə də Tövratdakı məlumatlar əsasında Yəhudilərin dövlət təşkilatındakı rollarını anlamaq mümkündür.

«Sonra kral Daryuş (Dara) bu məlumatı müxtəlif irqlərdən və dillərdən oluşun dünyanın bütün qövmlərinə göndərdi, yazdı: «Bolluca sayğılarla! Beləliklə, əmr edirəm ki, mənim krallığımin təbəəsi olan hər kəs Danielin allahından qorxmalı və ona hörmət etməlidir. Çünki, o, diri və əbədi olan allahdır və onun səltənətinə zaval yoxdur. Qurtarıcı odur. Göylərdə və yerdə möcüzələr göstərib və heyrətamiz işlər yapan odur. Danieli aslanların ağızından qurtaran odur». Beləliklə, Daniel Pars kralları Daryuşun və Koroşun səltənəti dönəmlərində müvəffəq olmuş, istəklərinə çatmışdır».²

Tövratin bu mətnindən anlaşılın odur ki, Daryuş Tövratin vədələrini gerçəkləşdirməkdədir və Yəhudiləri allahın seçgin qövmü kimi tanıyır. Əcəba, o, əvvəldənmi Musa dininə inanmış ki, bəlli zəruri səbəblər üzündən gizlin saxlayırmış? **Daryuşun iqtidara gəlişindən Iskəndərin zühuruna qədər Həxamənşilər sarayını açıq-aşkar Yəhudilərin rəhbərləri və peyğəmbərləri idarə etmişdir.** Üstdəki işarə də bu hadisəni doğrulayan sənədlərdən birisidir. Sadəcə, Yəhudilərin böyük alimləri və Tövratda kitabı olan Əzra, Nəhima, Mordaxay, Daniel kimi peyğəmbərlər və minlərcə adsız-sansız Yəhudi müşaviləri deyil, həm də Yəhudilərin

---

¹ Tövrat. Əhdi-Ətiq. Daniel. 6: 1-4.

² Tövrat. Əhdi-Ətiq. Daniel. 6: 25-28.

mələkələri, təbibləri, münəccimləri və sehrbazları öz evləri kimi, bütün hər şeyi Həxamənsilər sarayında ələ keçirmişlər.

«Ərdəşir səltənətinin 20-ci ilində Kislev ayında Şuş səltənət sarayında olarkən, Yəhudiyyədən yenidən gəlmiş Yəhudi qardaşlarının bir bir neçə arxadaşları ilə birgə Yəhudilər və Urşəlim barədə sordum. Cavab verdilər: «Onlar şiddətli bir ehtiyac və yoxsulluq içərisində yaşayırlar. Şəhərin hasarı hələ düzəlməyib və yandırılmış darvazalar hələ təmir edilməyibdir»... **O zaman mən padşahın saqisi idim.** Dörd ay sonra bir dəfə kral Ərdəşirə şərab camını təqdim edərkən, məndən sordu: «Nədən bu qədər tutqunsan? Xəstə ki, deyilsən, yaqın ki, bir fikir səni rahatsız etməkdədir». (O vaxta qədər padşah heç vaxt məni tutqun görməmişdi). Onun bu sualından çox qorxdum. Dedim: «Padşahın ömrü uzun olsun. Dədələrimin dəfn olunduğu bir şəhər viran ikən və qövmüm aclıq və səfalət içərisində yaşamaqda ikən, mən necə tutqun olmaya bilərəm?» Kral sordu: «İstəyin nədir?» O zaman göylərin Tanrısına dua edərək, dedim: «Əgər padşah razı olarsa, kral mənə mərhəmətdə bulunursa, öz yurduma getmək və dədələrimin ulu şəhərini bərpa etmək istərdim». Padşahın yanında bir mələkə oturmuşdu. Razılaşaraq sordu: «Səfərin nə qədər çəmək və nə zaman dönəcəksən?» Mən, dönüşüm üçün bir zaman söylədim və sonra da padşaha dedim: «Kral məsləhət bilirlərsə, Firat çayının qərbindəki valilərə bir məktub yazsınlar ki, mənim Urşəlimə gedişim üçün şərait yaratsınlar. Bir məktub da səltənət ormanlarının rəisi Asana yazınız və ona buyuruq veriniz ki, Tanı evinin qalalarının darvazalarını, Urşəlimin hasarlarını və öz evimi təmir etmək üçün mənə taxta versin». Padşah mənim bütün istəklərimi qəbul etdi. Çünki, ulu Tanrının iltifatı başımın üstündə idi. Firat çayının qərinə çatdıqımda, kralın məktublarını ilgili valilərə və şəxslərə verdim. Bunu da söyləməyim gərək ki, padşah mənim güvənliyim üçün neçə sərdar və bir çox süvari gövələndirmişdi».¹

Yəhudilərin Həxamənsilər sarayındakı hakimliyini isbat etmək üçün bundan daha mötəbər sənəd ola bilermi? Tövrət Burada da

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Nehemiya. 1: 1-3, 2: 1-9

Daryuş dövrü ilə Ərdəşir dövrünün yerini dəyişdirmişdir. Çünki Əzranın, Nehemyanın, Mordaxayın, Estərin və Danielin Yəhudi sürgünləri içərisində olduqları bəllidir, bu surətdə Nehemya Ərdəşirin sarayında saqiçilik etmək üçün ən azı 150 il yaşamalı idi.

«Nəbukidnəsinin sürgün olaraq Babilə götürdüyü bir çox əsirlər Yəhudiyyəyə və Urşəlimə geri döndülər və hər kəs öz doğulduğu yerə getdi. Bu səfərdə Yəhudilərin rəhbərləri bunlardı: Zerubabil, Yəhuşe, Nehemiya, Əzra, Rəmiya, Nəhmani, Mordaxay, Bəlşan, Məsfart, Bəğvay, Nəhum, Bəəne».¹

Tövratin Daryuş zamanındakı hadisələri Xəşayarşa və Ərdəşir dönəminə aid etmə israrlarından digər örnəklər də gətirmək olar. Ərdəşirin iqtidarının başlanışı tam yüz il Daryuşun iqtidarının başlanışından sonra olmuşdur. Tövratin tövsiyələrinə görə bütünü ilə Babil əsarətindən qurtulmuş və Ərdəşir dönəminə qədər yaşayan kişilərin və qadınların ömrünü hesab edərsək, o zaman onların hər birinin ömrü 260 ildən artıq olur.

«Yəhudilərin kahini və alimi Əzraya Ərdəşir padşahın yazdığı məktub budur: Kral Ərdəşirdən göy Tanrısı şərətətinin kahini və alimi Əzraya! Fərman vermişəm ki, ölkəmdə yaşayan bütün İsrail xalqı, kahinlər və Levelilər hər kəs istərsə, səninlə birgə Urşəlimə gedə bilərlər. Urşəlimdə xalqın vəziyyətini sənin allahının buyuruqları əsasında düzənləmək üçün sən mənim yeddi müşavirim tərəfindən oraya göndərilirsən. Həm də bizim, İsrailin allahına hədiyyə etdiyimiz altun və gümüşləri, Yəhudilərin və kahinlərin verdikləri hədiyyələri özünlə Urşəlimə aparırsan».²

Daryuşun sarayının mələkəsi olan Estər və müşaviri olan Mordaxay da beləcədir. Ancaq Tövrət Xəşayarşa dönəmində bu mələkənin yaşının 120-nin üstündə olmasına rəğmən, onu Daryuşa deyil, Xəşayarşaya bağışlayır və Mordaxayın güclü olduğu vaxtı Xəşayarşa zamanına aparır.

«Xəşayarşa ölkəsində yaşayan hər kəsə xərac müəyyən etdi. Xəşayarşa qüdrət və əzəməti, Mordaxayın iqtidara yüksəlişinin tam

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Nehemiya. 7: 6-7.

² Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər, 10: 1-3.

şərhi və padşahın ona verdiyi məqam «Midiya və Pars padşahlarının tarixi» adlı kitabda yazılmışdır. Xaşəyarşadan sonra Yəhudi Mordaxay məmləkətin ən güclü şəxsi idi. O, öz qövmünün rifahı və güvənliyi üçün əlindən gələni yaptı. Bu üzdən Yəhudilər onu çox sevirdilər».¹

Tövratin Daryuş zamanında baş vermiş hadisələri sonrakı dövrlərə ötürməsinə necə təbir etmək. Yozmaq olar? **Əgər Tövrət açıq-aydın Həxaməşilərin ilk sultanlarının zamanındakı hadisələrin yerini dəyişdirsə, demək ki, orientalistlərin iddia etdikləri üzrə Həxaməşilər və Yəhudilər arasındakı münasibətlər «ilahi» və «əxlaqi» deyil, bütün bu münasibətlər ancaq və ancaq «siyasi» olmuşdur.** Tövrət Yəhudilərin Daryuşun sarayına hakim olmaları ilə bağlı heyrətamiz bir bilgi verməkdədir. Bu fəslin sonluğu olaraq o tablonu gətirirəm. Bu tablo göstərir ki, əcnəbi bir qövm «Iran» və «Iranlı» adı ilə əski Orta Doğu tarixinə bir qara kölgə kimi girmiş və sənət, kültür və yaradıcılıqda bir-birləri ilə yarışan qövmləri kənarlaşdırmışlar. Bu qövmlər bu günə qədər hələ də itirilmiş azadlıqlarının geriyə dönməsinin həsrətindədirlər.

«Şuşda Mordaxay adında bir Yəhudi yaşayırdı. Babil kralı Nəbukidnəsir Yəhudiləri padşahları Yekonya ilə birlikdə Urşəlimdən sürgün etdiyində Mordaxay da bu sürgünlər içində idi. Mordaxayın gözəl bir əmisi qızı (Əbilhayilin qızı) var idi ki, ona Estər də deyirdilər. Estərin ata-anası ölmüş və Mordaxay onu övladlığa götürüb və öz övladı kimi tərbiyə etmişdi... **Xaşəyarşa mələkə Estərə və Mordaxaya dedi: Əmr verdim sizi məhv etmək istəyən Hamanı dara çəksinlər və onun əmlakını mələkə Estərə bağışladım. Padşahın adı ilə söylənən və üzüyü ilə möhürlənən hökmün ləğvi qeyri-mümkün olduğu üçün siz öz qövmünüzlə bağlı istədiyiniz kimi bir hökm çıxarıb, padşahın üzüyünü də ona başa bilərsiniz. Üçüncü ay, yəni Sivan ayının 23-cü günü idi. Sarayın katibləri çağrıldı və Mordaxayın diktə etdiyi fərmanı yazdılar. Bu fərman**

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər, 10: 1-3

Hinddən Həbəşəyə qədər Yəhudilərə, valilərə, məmləkətin bütün məsullarına, 127 vilayətin satraplarına xitab edirdi. Yaygın olan müxtəlif xətt və dillərdə həm də Yəhudi xətdi və dilində yazıldı. Mordaxay fərmanı Xəşayarşa adına yazıb və kralın üzüyü ilə möhürlədi. Padşahın özəl qasidləri bu məktubu ölkənin hər tərəfinə apardılar. «Padşahın bu fərmanı özlərini, mallarını və ailələrini qorumaq üçün bütün şəhərlərin Yəhudilərinə birləşmə izni verir və hansı qövmdən olursa olsun, bütün Yəhudi düşmənlərinin öldürülməsini təmin edirdi. Ölkənin hər yerində Bəniisrail oğulları Yəhudilərə əziyyət vermiş düşmənləri öldürmək üçün birləşdilər. Hər kəs Yəhudilərdən qorxur və onların qarşısında durmağa cürət edə bilmirdilər. Bütün hakimlər, satraplar və görəvli şəxslər Mordaxayın qorxusundan Yəhudilərə yardım edirdilər. Çünki Mordaxay sarayın seçgin və səlahiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olmuş və bütün imperatorluqda böyük şöhrəti var idi və zaman keçdikcə də qüdrəti artırdı. Beləliklə, Yəhudilər düşmənlərinə həmlə edib, hamısını qılıncdan keçirib, öldürdülər. O gün başkənddə öldürülənlərin sayı krala çatdırıldı. Kral mələkə Estəri çağırıb dedi: Yəhudilər başkənddə Hamanın 10 oğlu ilə birgə 500 kişi öldürmüşlər, ölkənin digər şəhərlərində də buna bənzər qətlər olmuşdur. Əcəba, başqa bir istəyiniz varmı? Nə istəsəniz yerinə yetiriləcəkdir. İstəyinizi söyləyin. Estər dedi: Kral məsləhət bilirlərsə, Yəhudilərə söyləyin bu gün gördükləri işi sabah da görsünlər. Və Hamanın da 10 oğlunun cəsədlərini dara çəksinlər. Kral Estərin bu istəyi ilə də razılaşdı və Padşahın fərmanı Şuşda elan edildi. Hamanın oğullarının cəsədləri dardan asıldı. Sabahısı gün şəhərin Yəhudiləri toplaşdı və daha 300 kişini də öldürdülər, ancaq heç kəsin malına əl vurmədilər. Digər şəhərlərdə də Yəhudilər bir araya gəlib və özlərini qorudular. Yəhudilər düşmənlərindən 75 000 nəfər öldürüb və onların şərindən xilas oldular. Ancaq mallarını yağmalamadılar. Bu hadisə Edar ayının on üçündə baş verdi. Yəhudilər sonrakı gündə,

yeni ayın on dördündə öz qələbələrini bayram tutub qutladılar və şənlik etdilər. Ancaq Şuş Yəhudiləri Eda ayının on beşində şənləndilər, çünki ayın on üçü və on dördündə düşmənləri məhv etməklə məşğuldular... Mələkə Estər əlində bulundurduğu bütün güc və imkanından yararlanaraq Mordaxayın Purim mərasiminin (Yəhudilərin, düşmənlərini öldürüb, sonra da şənlənməsi) hər il keçirilməsi ilə bağlı yazdığı məktubu təsdiq etdirdi. Bundan əlavə bütün ölkə Yəhudilərini təşviq edən məktub Pars məmləkətinin 127 vilayətinə göndərildi. Beləliklə, Estərin zamanında «Purim» günləri mərasimi təsdiqləndi və Yəhudi tarixində qeydə alındı».¹

Bu hadisəni də Törat Xəşayarşa dövrünün sonuna bağlayır ki, doğru deyildir. Çünki Mordaxayın sürgünlər zümrəsi içərsində olduğunu oxuduq və Tövrət özü də bunu təsdiq edir. Urşəlim miladdan əvvəl 586-cı ildə süqut edir və Xəşayarşanın səltənəti isə 465-ci ildə, yəni Nəbukidnəsrin qələbəsindən 121 il sonra sona varmışdır. Bu məlumatlara görə əgər Mordaxayı sürgün anında, hətta 9 yaşlı fərz edərsək, Xəşayarşanın səltənətinin sonunda 130 yaşlı əprimiş bir qoca olmalıdır ki, bu da Tövrətin təsvir etdiyi tabloya uyğun gəlmir. Lakin, əgər Tövrətin saydığı hadisələrin zamanını Daryuş dönəminə aid bilərsək. O zaman Həxamənsilər tarixi ilə ilgili başqa kor bir düyün də açılmış olur və o da Daryuşun səltənətinin əvvəllərində baş vermiş «**Muğöldürmə**» hadisəsidir.

«Yola düşdülər və gördükləri hər Muğu öldürdülər. Yeddi arxadaşın qəhrəmanlığından xəbər tutan parslar iki Muğ qardaşlarının onlara qarşı etdikləri hiylələrdən də xəbərdar oldular. Həzəratlar kimi, onlar da əllərinə qılınc alıb və qarşılarına çıxan Muğu öldürdülər. Əgər gün batdıqdan sonra Muğları öldürmənin dayandırılması ilə bağlı fərman çıxması idi, yer üzündə Muğların nəslə kəsiləcəkdə. Parsların təqvimində bu hadisə qızıl xəttlə yazılmışdır. Onlar hər il bu münasibətlə bayram edərlər. Bu bayram mərasiminin

---

¹ Tövrət. Əhdi-Ətiq. Estər. 2: 407, 8: 7-11, 9: 2-7, 9: 10-18, 9: 28-32.

adı «**Muğöldürmə**» olaraq tarixə keçmişdir. O gündə heç bir muğ evdən dışarıya çıxmağa cürət edə bilməzdi».¹

Daryuşun zamanındakı «Muğöldürmə» bayram törəni ilə Yəhudilərin «Purim» adlı düşmən öldürmə törənini nədən eyni hadisə olaraq dəyərləndirmirik? Yəhudilər Kəmbuciyə zamanında da məmləkət işlərini ələ keçirməyə çalışmışlar. Ancaq Yəhudilərin bu planları Kəmbuciyə zamanında bəlli kəsimlər tərəfindən əngəllənmişdir. Daryuş zamanında sarayı ələ keçirən Yəhudilər onlarla hesablaşmağa başlamışlar. Yəhudilərə qarşı müxalifət və müqavimət edənlər əski Orta Doğunun neçə tanrılı költürləri idi ki, tarix onları «Muğ»^{*} olaraq tanımaqdadır.

Bir daha kitabın son fəslinin ilk cümləsinə qayıdıram: «Sözün əsil mənasında Həxaməşilər tarixi Yəhudi qövmü tarixinin yeni bir səhifəsidir. Əgər Həxaməşiləri Yəhudilərin bir «boyu» kimi adlandırsam, heç də yanılmış deyiləm» və öz iddialarımı müdafiə edirəm: Yəhudilərin bilginləri sərgərdan və adsız bir qəbilənin başçılarından, qüdrət tələblik xəyallarından, kimliksizliklərindən, költürsüzlüklərindən və xunxarlıqlarından yararlandılar. Yəhudilər maddi və əqli yardımları ilə onları bir imperatorluq təsisçiləri səviyyəsinə qədər yüksəltdilər. Sonra da onların əli ilə çox uzun vədəli öz mənafeləri üçün zəkali və dinamik olan Beynəlnəhrin mədəniyyətini və gəlişməkdə olan Orta Şərq mədəniyyətini məhv etdilər. Bununla da öz qövmlərinin və məbədlərinin təhlükəsizlik və güvənliyi güvəncə altına almağa çalışdılar. Yəhudilərin bu biçim özünü qoruma məntiqi tənqid olunması deyildir. Yalnız

---

¹ Meri Boys. Zərdüşət ayininin tarixi, s.131.

^{*} Daryuşun zamanında Yəhudilərin saraya, siyasətə, intisadiyyata və orduya aşkar və pərdəarxası hakimiyyətləri barədə geniş bir araşdırma yapılmalıdır. Tövrat zikr edir ki, Daryuşun izni ilə Yəhudilər istiqlalətə qövmələri, yəni Yəhudi müxalifətlərini bütünü ilə qətl etdilər. Beləliklə, Daryuşun zamanında költür, zəka və milliyət çırağı Orta Şərqdə və Beynəlnəhrində Yəhudilərin və iqtidarın xeyrinə sönmüş və söndürülmüş olur ki, bu fəlakətin qaranlıqları və təsirləri hələ də sürməkdədir.

son 200 ildə Yəhudilərin tarixə müdaxilə, hədəfli tarixyazma və arxeoloji «araşdırma»larla çirkin siyasi hədəflərə xidmət edərək, mədəniyyətin başlanğıcını Həxamənşilər dövrünə intiqal etmələri qınanılmalıdır. Yəhudilər Orta Şərq ilə bağlı qərəzli və saxta bir tarix zehniyyəti oluşturmaq, nəinki Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını əngəlləmişlər, həm də İranda köksüz, soysuz və nağılvari bir milliyyətçi ortaya ataraq. Məntiqsiz bir milli özünü böyükgörmə fikrini təlqin etməklə ərəb və İslam düşmənçiliyini körükləmişlər. Yəhudilərin bu planlı çalışmaları İranda bilgisiz ziyalılarla xalq kütlələri arasında dərin bir uçurumun ortaya çıxışını sağlamışdır və indiki şəraitdə bu uçurumun aradan qaldırılması qeyri-mümkündür.

Nəticə:

1. Yüzlərcə sənədin qərəsizcə araşdırılması göstərir ki, Yəhudilərin sifarişi və arxa duruşu ilə Həxamənsilər adı ilə «İran» tarixinə girən qövm qətiyyənlər yerli və «İran»lı olmamışlar. Şayəd onları yerli olmayan yeganə mühacir qəbilələr kimi anlamaq olar ki, miladdan öncə 650-ci ildə və ya daha doğrusu Babilin süqutundan qısa bir zaman öncə Babilə, Beynəlnəhrinə və sonra da «İran»a soxulmuşlar.

2. Ən pis hal odur ki, bəzi nəzəriyyələr əsasında onların Orta Şərqə girişlərini milad öncəsi birinci minilliyin əvvəlləri olaraq fərz edək. Belə olduğu durumda 450 il kimi uzun bir zaman içərisində nəinki hansısa bir bölgədə istiqrar və istiqlal əldə edə bilməyən, həm də özlərindən heç bir maddi və kultural miras buraxmayan köksüz, soysuz və kimliksiz bir qövmə rastlanacağıq. Həxamənsilər imperatorluğundan öncəki Orta Doğu tarixində «Həxamənsilər» mənsub ediləcək heç bir maddi və sənət örnəkləri kəşf edilməmişdir.

3. Onların birdən-birə və bir gecədə zühur etmələri Yəhudilərin «İran»dakı pərakəndə olaraq güclü mövcudluqları ilə həmzamandır. Yəhudilərin bu qövmün dəstəkləməsi heç bir hazırlıq müqəddiməsi olmadan vəhşi bir imperatorluğu doğurmuşdur ki, Orta Doğunun müxtəlif qövlərindən yalnız və yalnız Yəhudi qövmü onları qurtarıcı kimi xatırlayır.

4. Əski Orta Şərq və Beynəlnəhrin (İkiçayarası) mədəniyyəti ilə heç bir bağlantısı olmayan bu qəbiləni özəlliyi elə idi ki, Beynəlnəhrin mədəniyyətini dərk edəcək durumda və səviyyədə deyildilər. Beynəlnəhrin imperatorluqları tərəfindən tarixi və düzəni uçurulan Yəhudilər öz məğlubiyətlərinin intiqamını Beynəlnəhrin mədəniyyətlərindən alıb və Urşəlimə dönüş imkanlarını ələ gətirmək məqsədi ilə bu qəbilənin içindən bir sərdarı təqviyyət etməyə, gücləndirməyə başladılar. Bəniisrailin bilginləri, hələ bu günə qədər yurdu bəlli olmayan Koroşla (Kirlə) anlaşdıqdan sonra əsir düşmüş, sürgün edilmiş və ruhən də sarsılmış Yəhudilər də hərəkətilik və güvən hissi yaratmaq üçün Tövrata ilahi vədlər adında bölümlər artırdılar. Bu bölümlər müqəddəs kitabın silinməz, ayrılmaz parçaları

oldular. Bu, Həxamənsilərin (Əhəmənilərin) Orta Şərqdəki zühurları ilə bağlı, onların tarixə girişləri ilə əlaqədar doğru təsviri ortaya qoymağı hədəfləyən bugünkü tarixçilər üçün ən əlverişli qaynaqdır.

5. Bu qövmün qələbəsindən sonra geniş kultural təzahürlərə sığınma təlaşıları göstərir ki, pərdə arxasında üstün bir zəka mövcudmuş. Bu pərdə arxasında zəka, iqtidarın möhkəmlənməsi üçün öz planlarını gerçəkləşdirir, təcrübə və bilgilərini diktə edirmiş. Həm Babildəki Koroşun daş yazıları, həm Daryusun Bisütundakı kitabəsi, həm Aryarmən və Arşamın iki saxta kitabələri və həm də Pasarqaddakı saxta sətirlər hamısı bir yerdə özgə və gəlmə bir qövmü yerli göstərmək məqsədi ilə oluşturulmuşlar. Tam kimliksiz və əlamətsiz olan bir qövmün imperatorluğa yüksəlişindən sonra bu qədər özü və soyu barədə kitabələr varetmə zərurəti hardan qaynaqlanır? Yalnız, bircə cavab vardır ki, bu məcburi danışmaların, məcburi kitabə yazmanın ortaya qoyduğu dumanlıq içərisində bir qövm gizlənməmişdir: **Yəhudi qövmü.**

6. Bəşər mədəniyyətinin qaynağı olan Beynəlnəhrinin (İkiçayarası) parlaq Asur, Babil və Sumer mədəniyyətləri Həxamənsilər tərəfindən məhv edildi və bu böyük millətlərin öz istiqlallarını qazanma təlaşıları Daryusun da Bisütun kitabəsində yazdığı üzrə dəfələrlə basdırılmış və sərdarları öldürülmüşlər. Bu axınçı qəbilənin bölgədəki hərbi əməliyyatları və tətbiqatları yerli inkişafı, təbii kultural və mədəniyyəti Orta Doğuda və o cümlədən «İran»da durdurdu. 1200 il kimi uzun bir müddətdə hər şey öz təbii axarından çıxdı, geri qaldı. Həxamənsilərin yoxluğunu fərz edərsək, heç şübhəsiz ki, fəlsəfə, bilgi, cahanşümul zəka digər sahələr kimi Beynəlnəhrin və Orta Doğuda doğacaqdı. Necə ki, tarix və bəşər kultural, quzeyin vəhşi qövmələrinin hücumuna uğramayan hindlilərin və çinlilərin əski dünya hikmətlərinin yaygınlaşmasında çox təsirli və yaradıcı olduqlarını israrla söyləyir. Həxamənsilərin zühurundan sonra zəkanın parlaq işığının Çində, Hinddə və özəlliklə Yunanıstanda parlaması təfəkkürün Orta Doğudan hicrət etməsinə,

ayrılmasına işarə edir.* 1200 il sürən bu hicrət və ayrılış müddətində Orta Doğuda və Beynəlnəhrində kültür qısırlığı meydana çıxdı və bugünkü geri qalmalarında təməlində bu hadisələr durmaqdadır.

7. Baxmayaraq ki, əksəriyyəti Yəhudilərdən oluşan bir çox tarixçilər bu qövmün Orta Doğuda və Beynəlnəhrindəki güclü zühurunu saxta «İran» imperatorluğu adı ilə bəzəməyə çalışmışlar, ancaq bu, «İran»lılar və Beynəlnəhrin qövmləri arasında (Yanlıq olaraq Beynəlnəhrin qövmlərinin hamısını ərəb adlandırırıq) uçurum yaratmaq üçün Sionizm planından başqa bir şey deyildir. Son hədəfi fikri ümumini bu millətləri bir-birinə bağlayan böyük orta q tarixi dəyərlərdən yayındırmaqdadır.

8. Orta Doğuda tarixin təbii hərəkətini durduran, böyük bəşəri ziyanlara səbəb olan bu hadisədə «İran»lı qövmlərin rolu olmamışdır. Çünki əski «İran» da Beynəlnəhrin xalqları kimi, dəfələrcə milli azadlıq uğrunda savaqlara qalxsə da yerli olmayan hərbcilərin istilasına uğradı. Xəzər dənizinin güneyi, Silk, Elam,

---

* Orta Doğu və Beynəlnəhrin Həxamənşilər tərəfindən uçurulduqdan, hər türlü təxribata uğradıqdan sonra, Yunanıstanda Sokrat, Platon və Aristotel kimi fikir ərənləri zühur etdilər və İslam dini zühur etdikdən sonra isə hikmət, fəlsəfə və elm bir daha Orta Doğuya geri döndü. Nə yazıq ki, Həxamənşilər tərəfindən təməli qoyulan və Əşkanilər, Sasanilər kimi yerli olmayan qəbilələr tərəfindən davam etdirilən quldurluq və qarət Elamdan sonrakı dənəmlərdə də ictimai sıxıntılar zamanı bəzi «İran» hakimlərinin örnək qaynağı olmuşdur. «İran» tarixinin şirinliyi və heyrətamizliyi odur ki, İslamdan sonra da millət, iqtidarda və idarəçilikdə olan Həxamənşilər Koroş, Daryuş, ... mirası üslublara qarşı savaq açmışdır. Orta Doğu İslam tarixində, iman və heyranlıqdan qısa bir zaman sonra, Hicri-Qəmərinin ilk ərərlərində yüzlərcə alim, filosof və müxtəlif sahələrdə bilim adamları zühur etdi. Qapalı siyasi, iqtisadi və mədəni sistemin hakimiyyəti və istibdadı üzündən bu dəfə imkan və güvənliyə möhtac olan təkəkkür başqa bir ram və bolluq coğrafiyasına, Qərbə ötürüldü. Bu gün də «beyin qaçısı» adlandırdığımız bu axış Şərqdən Qərbə doğru axınmaqdadır. 2500 ildən sonra, özünə dönmə uğrunda başlanan savaq Şərfin əski kimliyinə qayıdış ümidini gücləndirmişdir. Orta Doğu, indiki vəziyyətinə baxmayaraq, hələ də bu xəyalı öz bətnində barındırmaqdadır ki, özünün fitri və batini ağıl və zəkasına güvənərək, dünyanın qurtuluşu uğruna bayrağını yüksəldəcək və yarımaların qurtuluşçuları dün seçilmiş Tanrı elçiləri kimi, yenə də Orta Doğudan qalxacaqdır.

Urartu, Midiya və Sistan kimi «Iran» mədəniyyətləri və qövləri Həxaməşilərin ortaya çıxışları ilə süquta uğradılar.

9. İslam 1200 il sükut və səssizlikdən sonra yenidən dirçələn, yüksələn Beynəlnəhrinin və Orta Doğunun mədəni həyatıdır. Dünyanı iki tərəfdən fəth edən ərəb lütləri və nadanları deyildi. Bu, İslamın gücü hesabına yenidən başqaldıran Beynəlnəhrinin zorla durdurulmuş qüruru idi. Bu qalxınma İslamın bünyəsində vəhdətdə bulunan əski Sami (Semit), Arami, Asur, Babil və Sumer mədəniyyətləri idi.

10. Bu gün Orta Doğuda baş verən hadisələr tarixi baxımdan Yəhudilərin əskidən bölgə mədəniyyətlərinə qarşı başladıkları savaşların uzantısı və davramıdır. Ancaq əski mədəniyyətlər İslamiyyətə tapındıqları üçün Orta Doğudakı qarşıdurma İslam və yəhudi arasındakı savaş halına gəlmişdir. Beynəlnəhrin xalqlarının bilməyərək «Iran»a qarşı bəslədikləri nifrət və kin Həxaməşilərin «Iran» adına Beynəlnəhrin Cəmsidin yandırılması Afina şölələrinin və Qadsiyyə məğlubiyyəti isə Babil məğlubiyyətinin cavabı idi. Əski «Iran» qövlərinin bu hadisələrin oluşumunda heç bir rol ifa etməmələri gerçəyini nəzərə alaraq, Həxaməşilərin kimliklərinin, yapıqlarının, «Iran»la heç bir bağlantılarının olmamalarını ifşa edərək, bütün Orta Doğu xalqlarının yaxınlaşmasını sağlama missiyası çağdaş nəslin üzərinə düşməkdədir. Çünki tarix ləcbazdı və inadkardı, tətill etməz və unutqanlığa yol verməz. «Iran-Yunan və «Iran»-Roma savaşları hələ də bu ölkələrin dərslik kitablarında mövcuddur. Şərqi Avropanın hadisələri göstərdi ki, Osmanlıların Balkanlarda törətdiyi cinayətlərin təsiri on nəslin dəyişməsinə baxmayaraq, hələ unudulmamışdır. Bosniyalı bir insanın südəmər çocuğu öz səlflərinin yapıqlarının cavabını alır. Serb-slavyan xələfləri də dədələrinin intiqamını almaq üçün südəmər çocuğun qarnını sökürlər. **Nədən?** Çünki 300 il öncə Osmanlılar hamilə bir qadının qarnını sökmüşlər. Və digər bu kimi, bir çox tarixi örnəklər söyləmək mümkündür.

11. Sionizm «İslamdan öncə parlaq İran mədəniyyəti» anlayışını təlqin etməklə (ki, insanlıq yaddaşı və tarixi,

Həxamənsilərdən sonra heç bir əsər-əlamət bu «mədəniyyət»dən özündə saxlamamışdır.) «İran»lılar və ərəblər arasında dərin uçurum yaratmaq istəyir ki, «İran»lılar ərəbləri guya bizim şahənşahlıq mədəniyyətimizi məhv etdikləri, bizim tarixi tənəzzülümüzü sağladıqları üçün sevməz olsunlar. Bu kitab, bu xülyaları aradan götürmək və tarixi doğruları etiraf etməklə yükümlüdür. Çünki bu xülyaların ürünləri İslamın gəlişini milli həyatın yenilənməsi və yüksəlişi kimi sayan xalqla İslam və ərəb düşmənçiliyi yapan ziyalılar arasında dərin uçurum yaratmışdır.

12. «İran»da qətiyyəti Pars adında bir ölkə və tarixdə qətiyyəti Parslar adında bir qəbilə və qövmlərdir. Yəhudi tarixçiləri ilə eyni görüşləri və hədəfi paylaşan öz tarixçilərimiz bu saxta sözü gündəmdə saxlamaqla, əski İran qövmlərinin viranedicisi vəhşi axınçı qövmə söyüş kimi söylədikləri Pars sözünü saxtalaşdıraraq və bu sözə tarixən, ifadə etmədiyi bir mənanı yükləyərək, milli vəhdət və birliyi pozmağa çalışmışlar.

13. Bizim ölkəmiz «İran»dır ki, Həxamənsilərdən 2000 il öncə on beşdən artıq qövm və millət bu ölkədə yaşamışdır. Bu qövmlərin əksəriyyəti bu gün də əski ad və kimlikləri ilə mövcuddurlar. «İran»lılar qadın-kişili öz iradələrinin hesabına keçilməz tarixi yolları, o cümlədən Həxamənsilərin çıxışından Sasanilərin dağılışına qədər sürən 1200 illik çətin yolları keçmiş və Səlcuqlar, Qəzvənilər, Moğullar, Teymurilər və Qacarlar kimi, məchul və tanınmaz qövmlərin təhlükəsini başlarından etmiş və hələ də Orta Doğunun canlı, tarix yaradan, öncül və mötəbər milləti kimi öz milli həyatlarını sürdürməkdədirlər.

14. Biz, «İran»ın bir parçası olmuş Ənşan iqlimini yanlış olaraq, Pars kimi tanıyırdıq və Elam katiblərinin əcələ ilə və tələsik oluşturduqları «İran» xəttini də yanlış olaraq Pars xətti adlandırırıq. Əslində, söyüş mənasını daşıyan Pars sözünü «Ənşan» iqlimindən silmək arzusunda bulunmaq, xoş niyyətli bir istəkdir. Çünki Ənşan xalqı tarixin və Bisütun kitabəsinin də şəhidliyinə görə dəfələrcə Daryuşa qarşı savşlarda öncül olmuşlar.

15. Bu kitab öz kiçik həcmi ilə sadəcə «İran» tarixinin təməli barədə düşüncələrdən ibarətdir. Bu kitabın işarə etdiyi mövzular

üzərinə onlarca kitab və məqalələr yazmaq mümkündür. Ancaq artıq, bu, mənim vəzifəm deyildir. Çünki digər çalışmaları ömür vəfa edərsə, «İslamın zühuru», «Səfəvilərin zühuru» və «Müasir inqilabların zühuru»na həsr edəcəyəm. Yazacağım kitablar bu kitabın davamı və təkmilləşdiricisi olacaqlar. Bu kitab, orientalistlərin və onların ardıcılarının uydurmaları ilə təzad təşkil edir. Şayəd, gələcəkdə bu ölkənin quruculuğunda böyük rolları olacaq gənclərin iradəsi hesabına bu tarixi mükəllimin mahiyyəti anlaşılacaqdır.

Müsahibə

Bizim ölkəmizdə təbii idarəçilik hakim deyildir!*

Arayış

Tarix qərizsizcə, saxtalaşdırmadan yazılan kitabların sətirləri arasından özünü göstərərək, batini həqiqətlərini biruzə verir. «On iki əsr sükut» kitabının müəllifi Nasir Purpirar (bəzi qüsurlarını gözardı edərsək) bu biçim tarix yazarlığına girişmişdir. 120 illik bir soy tarixi ilə Tehranda yaşamaqdadır. 60 yaşı var. Tələtömlü çağdaş tarixin şahidi olan tarixçimiz yorulmadan yazarlığını davam etdirməkdədir. Qızından və oğlundan ayrı, yalnız yaşamaqdadır. Aşağıdakı müsahibə onun doğru tarix yazarlığına və araşdırmalarına bir qiymət və dəyərləndirmə olaraq təqdim edilməkdədir.

«Şəmsi-Təbriz»: Əgər mövcud sənədlər, necə deyərlər tarixi sənədlərsə, o zaman tarixşünaslıq alətləri nə deməkdir?

Purpirar: Ümumiyyətlə, tarixi tanıdan, təqdim edən hər hansı bir işarəni, anlamı və fəhmi tarixi sənəd adlandırırıq. Bu isə bir xəncər, bir kitabə, bir əlyazma və ya başqa bir şey də ola bilər. Biz bütün bunları tarixi sənəd adlandırırıq. Ancaq mən kitabımın müqəddiməsində də bunların fərqlənməsinin tərəfdarı olduğumu bəyan etmişəm. Məsələn, bir xəncəri tarixi sənəd adlandırma bilmərik. Yalnız bir ölkənin nisbi texniki inkişafında bəzi bilgilər əldə etmək üçün onu tarixi sənəd kimi məqbul sayma bilərik. Ancaq hansısa bir ölkədən peyda olan bir xəncər, bir qılınc, bir güldan, bir qalxan və ya hansısa bir alət o ölkənin hansı tarixi mərhələdə və hansı ictimai, tarixi münasibətlərdə olduğunu isbat edə bilməz. Bu alətlər ictimai,

---

* Müəllifin bu müsahibəsini Təbrizdə nəşr olunan və Güney Azərbaycan türklüyünün haqlı etirazlarını haykıran «Şəmsi-Təbriz» qəzetinin (1380 h.ş. 29 fevraldan – 20 aprel 2001) 97-ci sayından götürüb tərcümə etmişəm. Nə yazıq ki, **Rza Alinin** aldığı bu müsahibənin yalnız birinci bölümünü əldə edə bildim – Tərcüməçi

tarixi münasibətlərin mahiyyətini öyrənmək üçün bizə yardımçı ola bilməzlər.

«Şəmsi-Təbriz»: Yəni sizə görə peyda olunan bir dəmir papaq və ya bir xəncər tarixin hansısa bir qismini bizə göstərə bilməz və yaxud tarixin hansısa bir bölümünü təkmilləşdirə bilməz.

Purpirar: Xeyir. Yalnız maddi tərəqqi, texnoloji inkişaf, sənət idrakı, iqtisadi məsələlər, sərvət istehsalı və bu istehsalın səviyyəsi və həddi baxımından o toplumun hansı səviyyədə olduğunu söyləyə bilər. Lakin o ölkənin və toplumun tarixi münasibətlərinin hansı əsaslar və prinsiplər əsasında olduğu barədə bilgi verə bilməz.

«Şəmsi-Təbriz»: Siz öz kitabınızda 4 coğrafi mərhələdən söhbət açmışdınız. Əgər tapılan bütün alətlərin hamısı necə deyilər tarixi sənədlərdirsə o zaman bir mərhələdən başqa mərhələyə keçisi necə izah etmək olar?

Purpirar: Maddi hadisələri, iqtisadi hadisələri, siyasi hadisələri, költürəl hadisələri şərh etmək, tarixi şərh etmək deyildir. Əslində, tarixi şərh etmək ilkin bir əsasa dayanmaqdır və mən kitabımda onu xülasə olaraq belə şərh etmişəm ki, tarix də bitgilər kimi yerdən cücərir və hər bitki kimi, hər tarixin də özünə məxsus iqlimi vardır. Biz, tarixi o biçim idarəçiliyə mənsub bilirik ki, hər coğrafi şəraitə görə o coğrafiya ilə uyğun sağlamaq üçün bir sıra davranışları həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Siz, vahələr coğrafiyasının özəlliklərini etidal coğrafiyasına tətbiq edə bilməzsiniz. Bu müdiriyyətlər bir-birləri ilə fərqlənirlər. Vahə coğrafiyasının xüsusiyyətlərini bolluq coğrafiyasına tətbiq edə bilməzsiniz və ya tərsinə, bolluq coğrafiyasının özəlliklərini də vahələr coğrafiyasında gerçəkləşdirə bilməzsiniz. Kitabın həcminə görə bu mövzuda bilgi verməyə çalışılmışdır. Biz coğrafiyanı 4 qismə bölmüşük. Fəth edilməyən coğrafiya ki, bu coğrafiyada tarixin doğuşuna inanmırıq. Örnəyini də söyləmişik ki, məsələn, Amazonlara və Skimulara tarix yazmaq mümkün deyildir. Yəni onlar öz coğrafi mühitlərini kontrol altına ala bilməz və əhliləşdirə bilməzlər. Onlar coğrafiyaya, coğrafi determinizmə tabe olmaq zorundadırlar. Bu üzdən də istehsal şərtləri onların ixtiyarında və kontrolunda deyildir. Onların öz kümələrindən dışarıya çıxıb-çıxmamalarına qərar verən coğrafiyadır.

Həddindən artıq hərarətə və soyuğa görə onlar öz kümələrindən çıxarıya çıxmamaq zorundadırlar. Onlar ətraf coğrafi mühitə qalib gələ bilmirlər və bu üzdən tarix yaratma qabiliyyətindən məhrumdurlar. Digər coğrafi iqlim bolluq coğrafiyasıdır. Bu coğrafiya müntəzəm fəsiləri ilə səciyyələnir və onu idarə etmək yumşaq və sakit bir idarəçilik tələb edir ki, verimli bir iqlimdən tam və tamam bir verimlilik əldə etmək mümkün olsun.

Digər coğrafi bir iqlim isə yarı verimli, yarım bolluq coğrafiyasıdır və ondan sonra da vahələr coğrafiyası gəlməkdədir. Əslində, burada söylədiklərimiz bəşər tarixində tapa biləcəyiniz şeylərdir. Məsələn, kitabda şərh edilən vahələr coğrafiyası özündə elə bir müdiriyyət sistemini barındırmaqdadır ki, bu cür idarəçiliyi o coğrafiyada yaşamayan bir fərd anlaya bilməz. Bizə elə gəlir ki, vahələrdə yaşayan insanlar vəhşi, əsəbi və təəssübkeşdirlər. Bu vəhşilik, əsəbilik və digər bu kimi xüsusiyyətlər bu coğrafi şəraitdəki həyat zərurətlərindən törəməkdədir. Siz bu iqlimdə cəmiyyətin üç qat artmasına şahid ola bilməzsiniz. Çünki bu iqlim məhdud imkanı ilə sadəcə, məsələn, bir bulaq və bir neçə ağacdan ibarətdir ki, örnəyin, 20 nəfər üçün minimal həyat şəraiti sağlaya bilər və burada 60 nəfər insan üçün iqlim şərtləri müsaidsə deyildir. Bu üzdən də bu bölgədə elə qanunlar hakim olacaqdır ki, təbii olaraq çox ağıllıca bir idarəçiliyin sonucu kimi, cəmiyyətin kəmiyyətini coğrafiyanın imkanına və səxavətinə uyğun olaraq tarazlayacaqdır. Demək ki, hər coğrafiya öz özəlliklərinə məxsus bir idarəçilik sistemini ortaya qoyur. Bu idarəçilik bu coğrafi şəraitin tarixini yaradır. Məsələn, bu coğrafiya sakinləri öz Tarixinin bir mərhələsində lazım olan alətləri özləri düzəldir, bəzi mərhələlərdə karvanlardan oğurlayıb və ya qonşu şəhərdən alırlarsa, bunlar o coğrafiyanın tarixinə təsir göstərməz. Bunlar tarixin özü deyil, təfərrüatıdır.

«Şəmsi-Təbriz»: Sizcə mümkün olan müdiriyyəti (idarəçiliyi) tanımaq, tarixi tanımanın bir yolu deyilmi?

Purpirar: Mümkün ola biləcək müdiriyyəti tanımaq tarixi tanımanın yeganə yoludur. Yəni siz elə bir müdiriyyət, idarəçilik sistemi tanıyırsınız ki, bir-birinə bənzəyən bütün coğrafi iqlimlər üçün keçərlidir. Bir vahə istər Afrikanın quzeyində, istər Ərəbistanda

və yaxud Çində olsun, idarəçilik sistemləri eyni türdür. Bir-birinə bənzər coğrafiyalarda bənzər yönətim idarəçilik sistemləri, həyati idarə və kontrol etdiyi üçün diqqət etsəniz bütün bənzər iqlimlərdə eyni tür yönətim yontəmlərini görərsiniz. Bütün bənzər yönətim yontəmləri bir növ davranışların vərdişlərinə və ənənələrə təslim olurlar.

«Şəmsi-Təbriz»: Yəni sizə görə bütün bunlar coğrafi şəraitdənmi təsirlənirlər?

Purpirar: Bəli, bu üzdən də siz Hindistanda dörd tür coğrafiya ilə bərabər, 4 cür ictimai müdiriyyət növünü görürsünüz. Öz ölkəmizdə də eləcə. Ancaq hal-hazırda bizim ölkələr kimi ölkələrdə təbii bir müdiriyyət hakim deyildir. Lakin, tarixdə təbii müdiriyyət bərqərar olduğu dövrlər olmuşdur.

«Şəmsi-Təbriz»: Məqsədiniz müasir müdiriyyətlərdirmi?

Purpirar: Bəli, hal hazırda müxtəlif coğrafi şəraitlərdə yaşayan millətlər bir mərkəz sisteminə tabedirlər. Ancaq əgər bu millətlər öz yerli iqlim şərtlərinə tabe olsalar başqa cür həyat və müdiriyyət bərqərar edərlər. Məsələn, İranın quzeyindəki ehkamların, vərdiş və ənənələrin Kirmanın qumsallıqlarına keçərli olmasını da gözləyə bilməz, tətbiq edə bilməzsiz.

«Şəmsi-Təbriz»: Demək ki, tarixini öyrənmək istədiyiniz hansısa bir bölgənin tarixini araşdırmaq istəyiriksə, o bölgənin coğrafi şəraitini tanımaq, bilmək zorundayıq.

Purpirar: Sadəcə tanımamalıyıq, həm də yanaşma tərzimizdə, metodolojimizdə bunu nəzərə almalıyıq. Bəzi qüsurlarına göz yumsaq gəlsək bu mövzuya ağıllıca yanaşan ilk alim **Ibni-Xəldun** olmuşdur. **Ibni-Xəldun «coğrafi tarix»** nəzəriyyəsinin banisidir. O, coğrafi şəraitin idarəçiliyə buraxdığı danılmaz təsirə inanırdı. Ancaq bugünkü imkanlara görə dünya və dünya coğrafiyası haqqında əldə etdiyimiz bilgiləri o, əldə edə bilməmişdi. Bu üzdən **Ibni-Xəldun** sadəcə özünün tanıdığı coğrafi mühitlər haqqında danışmışdır. Bəlkə də bugünkü imkanların var etdiyi bilgilər **Ibni-Xəldunun** ixtiyarında olsaydı onu coğrafi tarix nəzəriyyəsinin ilk yaradıcısı kimi düşünə bilərdik. O, bu nəzəriyyəni Afrikanın quzey nahiyələrinə, Ərəbistana və bəzi İslam ölkələrinə tətbiq etməyi

başardı. Lakin dünya miqyasında öz nəzəriyyəsini tətbiq etməyə müvəffəq ola bilmədi. Mən «**On iki əsr sükut**» adlı kitabımda bu nəzəriyyəni bütün dünyaya tətbiq etməyə çalışmışam, yetər ki, vahələr coğrafiyası haqqında verilən izahlara diqqət edib və kitabın təvəccüh etdiyi müdiriyyəti olduğu kimi, dünyada baş verən hadisələrə tətbiq edəsiniz. Əgər bu tarix bir bölgədə öz doğruluğunu təsdiq edərsə, demək ki, bu nəzəriyyə doğru təməllər üzərindədir.

Nasir Purpirar

On iki əsr sükut!

(Iran tarixinin təməli barədə düşüncələr)

Birinci kitab:

Həxaməşilərin zühuru

(Azərbaycan türkcəsində)